
МАЪМУД АЛЛАЪМАНЛЫ

**АШЫГ ВАЛЕЪИН
СЭНЭТ ДҮНҲАСЫ**

БАКЫ — 1991

АЗƏРБАЙҶАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ХАЛҶ ТƏҺСИЛИ НАЗИРЛИҶИ
В. И. ЛЕНИН АДЫНА
АЗƏРБАЙҶАН ДӨВЛƏТ ПЕДАГОҶИ УНИВЕРСИТЕТИ

МАҺМУД АЛЛАҺМАШЫ

АШЫГ ВАЛЕНИН СƏНƏТ ДУНҶАСЫ

АзəрбајҶан Республикасы ХалҶ Тəһ-
сили НазирлиҶини əмри əсасында
дərə вəсантти кимя чан сдвэлр.

БИР НЕЧӨ СӨЗ

Рә'јчиләр: ф.е.н., д.с. Т. Халисбәјли,
ф.е.н. Р. Гафаров.

Елми редактору: ф.е.д., проф. П. Әфәндијев.

Бу китабда Ашыг Валәһин һәјәт вә јарадычылығы әтрафлы шәкилдә арашдырылып, шә'рләринин, дастан јарадычылығынын идеја-бәдии хүсусијјәтләри, ән'әнә вә новаторлуғ мәсәләләри тәһлил олуноур.

Ашыг сәнәти милли-мә'нәви сәрвәтмизин мүһүм тәркиб һиссәсидир. Ришә вә көкләри илә улу әчдадларымызла бағланан бу сәнәт заман-заман халгын ағры-ачысыны, севинчини, кәдәрини, сијаси-фәлсәфи дүнјакөрүшүнү үмумиләшдирмишдир. «Ел ағсаггалы», «ел атасы» сајылан озанлар (сонралар бу ад варсағ, јаншағ, һал-һазырда исә ашығ ады илә әвәзләнишдир) јүксәк амаллар чарчысына чевриләрәк халгын ағыл, зәка мүчәссәмәси кими танынымышлар. Дәдәм Горғуд мүдриклијиндә мүгәддәсләшән бу сәнәт һәлә она гәдәр узун бир инкишаф јолу кечмишдир. Сонралар исә Гурбани, Аббас Туфарганлы, Сары Ашығ кими көркәмли саз-сөз усталары мејдана кәлир. Лакин тәссүф һисси илә гејд олунмалыдыр ки, јазыја алманын һәмин дөврдә кениш вүс'әт алмадығы бир шәрантдә онларын да јүксәк сәвијјәли поетик сәнәт нүмунәләри мүәјјән тә'сирләрә мә'руз галмышдыр. Һәтта елә сәнәткарлар да вардыр ки, һәјәт вә јарадычылығы илә тамамилә унудулмағ үзрәдир. Онларын араныб-ахтарылмасы, јүксәк сәвијјәли сәнәт нүмунәләрини ел ағсаггалларынын, ағбирчәкләринин дилнидән јазыја алынмасы, хатирәләрин топланмасы вә тәдгиги күнүн вачиб мәсәләси кими гаршыда дурур. Онлардан бири дә XVIII әсрдә Гарабағ әдәби мүһитиндә фәалијјәт кәстәрән Ашыг Валәһидир.

Китабда бу дәдә сәнәткарын һәјәт вә јарадычылығы әтрафлы шәкилдә тәдгиг олуноур, халғ арасында онунла бағлы јашајан хатирәләр, ағсаггал сөјләмәләри саф-чүрүк едиллир. Ону да гејд едәк ки, индијә гәдәр Ашыг Валәһин һәјәти бир сыра истисналар изәэрә алынмазса, «Валәһ—Зәрникар» дастаны әсасында ишығландырылырды. Лакин дејиләнләрдән фәргли оларағ бурада устадла бағлы фикир сөјләјән мүхтәлиф тәдгигатчы алимләрин мүләһизәләри кениш шәкилдә үмумиләшдирлир, халғ арасында ел ағсағ-

галларынын, агбирчәкләринин, дилнидә јашајан хатирәләр, боја-баша чатдыгы кәнд чаматаынын, еләчә дә нәвә-нәтичәләринин сөјләмәләри аראшдырылып.

Ашыг Валәһин доғум вә өлүм тарихи илә бағлы мүхтәлиф мүлаһизәләр жүрдүлүмүшдүр. Лакин ахтарышлар нәтичәсиндә онун вә һәјат јолдашы Зәрникар ханымын гәбри тапылмыш, үстүндәки јазылар охунараг бу мүлаһизәләр јекунлашдырылмышдыр. Китабда Зәрникар ханымын һағғында илк дөфә мә'лумат вериллир, һәјаты дәгги фактлар әсасында ишығландырылып, јарадычылығындан әјры-әјры нүмунәләр көстәриллир. Бу гадын-ашыг Азәрбајчан әдәбијатынын көркәмли нүмајәндәләриндән бири кими кәләчәк тәдгигатчысыны көзләјир. Китабда ејни заманда Валәһин бабасы Шаһр Мәһәммәддин, Ашыг Чүнүвун, Ашыг Күллүнүн, устады Ашыг Сәмәддин һағғында да мә'лумат вериллир.

Ашыг Валәһ зонки јарадычылыгы јолу кечмиш ел сәнәткарыдыр. Халг арасында онунла бағлы марағлы хатирәләр, әһвалатлар јашајыр, ел агсаггалларынын, агбирчәкләринин дилнидә шә'рләри әзбәр сөјләнир. Бу мәгсәдлә Гарабағ, Кәнчә, Шәмәддин, Шәмкир, Газах, Көјчә, Борчалы вә с. әразиләрдә јашајан уstad ел сәнәткарлары илә көрүшүб сөнбәтләр апарылмыш, әдәби ирси топланыб әтрафлы шәкилдә тәдгигата чәлб олунмушдур. Устадын ејни заманда архив вә чүнкләрә сәнәләнмиш поетик сәнәт нүмунәләри дә илк дөфә тәрәфимиздән үзә чыхарылмышдыр.

Валәһ јалныз халг шә'ри үслубунда дејил, јери кәлдикчә классик үслубда да јазыб-јаратмышдыр. Буну дөврүн дикәр мүтәрәгги дүнајакөрүшлү јарадычы шәхсләри илә јазышмалары бир даһа әјдиш шәкилдә көстәрир. Анчаг тәссүфләр олсун ки, һәмни поетик нүмунәләрин аз бир һиссән бизә гәдәр кәлиб чатмышдыр.

Ашыг Валәһ нәнки Гарабағда, һәтта јахын-узак әјәләтләрдә јашајан сәнәткарларла әләгә сахлајыр, мәктублар алыр, мүхтәлиф сәфәрләрә чыхыр, онларла шә'р, сәнәт сөнбәтләри апарыр. Буну устадын Ширванда Мә'сум Әфәнди, Нахчыванда Ашыг Солтан, Истамбулда Ашыг Фәјруз, Әрдәбилдә Ашыг Маһмудла дејишмәләри дә көстәрир. Мәһз китабда устадын һәмни сәнәткарларла әләгәләри ишығландырылып, дөврүн бир сыра ичтиман-сијаси һадисәләринә мүнасибәт әјрәнилир.

Онун шә'рләринин топланылмасы вә нәшри саһәсиндә С. Мумтазын, Ф. Б. Көчәрлинин, Н. Әлизадәнин, Ә. Ахундовун, П. Әфәндијевин, М. һәкимовун, С. Ахундовун, Ф. Мехдинин вә башгаларынын мүһүм ролу олмушдур. Китабда

бу топлајычылар тәрәфиндән нәшр олунан шә'рләр кениш шәкилдә мүгајисә олунмуш, даһа мүкәммәл вариантларын үзә чыхарылмасына чалышылмышдыр. Ејни заманда Ашыг Валәһә бағлы фикир сөјләјән тәдгигатчы алимләрин фикирләри бир даһа үмумиләшдирилмишдир.

Валәһ ән'әнә үзәриндә пәрвәриш тапан сәнәткардыр. Онун јарадычылығындакы сәләфәләриндән кәлән тәсирләр вә өзүнәмәхсуслуғлар, дөврүн ичтиман-сијаси һадисәләринә фәал мүнасибәт, тәмиз мәһәббәт дүјулары, торнағ, Вәтән мәһәббәти өзүнәмәхсуслуғла аראшдырылып.

Уstad бир сәнәткар кими сонракы дөвр әдәбијата, ашыг сәнәтинә күчлү тәсир көстәрмиш, нечә-нечә ел сәнәткарынын формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Һәтта өзү дә шакирд көтүрүб сәнәтинин сирләрини әјрәтмәклә мәшгул олмушдур. Китабда Ашыг Валәһин Г. Б. Закирә, Х. Натәвана, Падарлы Абдуллаја, Ашыг Әлөскәрә, Шәмкирли Ашыг һүсәјнә, Моғлла Чүмәјә тәсириндән дә сөнбәт ачылып.

Лавий бүтүн бунлара бахмајарағ, охучуларын ихтијарына тәғдим етдијимиз бу китаб һеч дә гүсүреүз дејилдир. Хәјрихә мәгсәдлә көстәрилчәк гүсүрлар үчүн мүәллиф охучусуна бәри башдан өз тәшәккүрүнү билдирир.

АШЫГ ВАЛӘҺИН ДӨВРҮ ВӘ ҺӘЈАТЫНЫН ТӘДГИГИ ТАРИХИНДӘН

XVIII әсрдә ашыг сәнәтинин Гарабағ, Гарадағ, Тобриз, Кәнчә ханлығларынын, еләчә дә II Ираклинин сарајына јол тапмасы ашыг јарадычылығынын јалныз кәнд рајоқларынын оба-ојмағларында тәрәккәмләр—көчәриләр арасында дејил, һәм дә шәһәрләрдә, гәсәбәләрдә кениш ичтиман-ијјәт арасында шәһрәт тапмасыны тәсдигләјир. II Араслы һағлы оларағ јазыр: «Хүсусән Азәрбајчан ханлығларынын чоһу мәһшә е'тибары илә көчәри тајфалара мәнсуб олдуғларындан ашыг шә'ри ә'јан-әшрәф мәчлисләринә дә јол тапымышдыр. Гарабағ, Гарадағ ханлығларында, һәтта II Ираклинин сарајында да сәнәткар ашығлар вә ашыг шә'ри тәрзиндә јазан шаһрләр јашајыр. јаратдығлары гошмалары мәчлисләдә сазла, каманча илә ичра едирдиләр»¹. Бүтүн бунлар, сөзсүз, халг сәнәтинин нүфузувун XVIII әсрдә кеңишләнмәсини, әдәбијатда апарычы мөҗгә тутмасыны, «ел

¹ Н. Араслы. XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијаты тарихи. АДУ, Бақы, 1956, сәһ. 212.

ағсагалы», «ел атасы» адланан саз-сөз устадларынын нүфуз дайрасинин сүр'өтлө артдыгыны сөйләмәжә бизә һагг верир.

XVIII әсрдә ашыг жарадычылығы жүксәк әхлаги фикир-ләр чарчысына чевриллр. О, халгын истәк вә арзуларынын апарычысы—дашыгычысы ролуну ойнайр. Хүсусилә Гарабағда ашыг ше'ри услубунда жазыб-жарадан сәнәткарлар өз фитри исте'дадлары илә диггәтимизи чөлб едир. Бу бахымдан Гарабағ ханлығында, Ибраһим ханын сараында жашаыб-жарадан, өзүнәмәхсус дәст-хәтти илә сечилән М. П. Вагиф, Намиди, Шикәстә Ширин, Саләһ Ширвани, Мәләли кими шаирләрлә жанашы, Абдулла Чанызада, Баба бәј, Шаир Мәһәммәд, Ашыг Сәмәд, Ашыг Гәнбәр кими көркәм-ли сөз сәнәткарлары да хүсусилә гејд олунмалыдыр. Ад-лары чәкилән сәнәткарлар ичәрисиндә дөврүн саз-сөз фәдан-си Ашыг Валәһ диггәтимизи даһа чоһ чөлб едир.

XVIII әсрдә жашаыб-жарадан, жүксәк сәнәткарлыг хүсу-сийјәтләри, фитри исте'дады, шәхси габилитјәти илә сечилән Ашыг Валәһ Азәрбајчан, Ермәнистан, Күрчүстан, еләчә дә Дағыстан тәрәфләрдә бир устад кими даһа чоһ мәшһурлаш-мышдыр. Онун һәјат вә жардычылығы һаггында ајры-ајры дөврләрдә мүәјјән гыса мәлуматлар верилмишсә дә, һәлә дөврү мәтбуатда әтрафлы сөнбәт ачылмамышдыр. Устадын ше'рләриндән бә'зи нүмунәләр сағлығында икән гәләмә алынмышдыр. Бу чәһәтдән (1208—1793-чү) илдә жазыја алынмыш бир әлјазма онун илк жазылы сәнәт нүмунәси кими хүсуси әһәмијјәт кәсб едир:

Чыхды үфүлдән јенә бу маһи-гәм,
Ачды чаһан әһлиңә бабн-әләм.
Задеји-Вәггас алыбдыр рәгәм,
Кәрбибәлә үсгүнә ләшкәр кәлир.²

Онун ше'рләриндән бә'зи нүмунәләри (1241—1825-чи) ил-дә Мир Чәфәр ибн Сејид Мирзә адлы бир нәфәр жазыја ал-мышдыр. Бу әлјазма да өзүнүн бәдии тә'сир күчү, поетик сипләти илә әһәмијјәтлидир:

Әмр олунду Исафилә чалды сур,
Хәбәрлар ејләди еј әһли-гүбур,
Гөвмән биһнааллаһ вә'деји-нүшур,
Үмүмән әмваты гылдылар еһја.³

Сонралар ашағын ше'рләриндән бә'зи парчалары (1292—1875-чи) илдә Шәки районунун Зәјид кәндиндән Молла Мәһәммәд ибн Мәһәммәд⁴ жазыја алмышдыр.

Устадын ше'рләринин жазыја алынмасы саһәсиндә көр-кәмли Азәрбајчан шаири Молла Вәли Видадинин гыз нәвә-си Нүсејн Әфәнди Гаибовуи (1830—1917) да мүнүм ролу олмушдур. Бу тәдгигатчы әдәбијјәтшүнәс «Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәчмуәдир» адлы топлу-сунда Видади, Вагиф, Закир, М. Ф. Ахундов кими сәнәткар-ларла жанашы Баба бәј, Кәрбәләји Абдулла Чагы оғлу, Ашыг Гәнбәр, Аббас аға Назрини дә ше'рләрини вермиш-дир. Ашыг Валәһини ше'рләри бурада өзүнәмәхсуслуғу илә сечиллр. Китабда «Ашыг Гәнбәр Кәрбәләји Сәфи Валәһ тә-хәллүсә Валәһини көзү ағрыјан вахт зарафат вә һәзл тәриги-лә жаздығыдыр» башлыгылы ше'риндә охујуруг:

Көкдаш илә дуз гој она, әк багла, гурум гат,
Еј Валәһи-мәшһур.
Зәринчи күкүрдү кәти тез абилә истат,
Чивә илә мүгдур.
Нишатури тәнбакујо гат андызы гајнат,
Һәм сиркәји әнкур.
Шура илә шираби-пијаз гәдри дә бат-бат,
Бир гәдри дә һия вур.
Багла көзүңи нуриңә чәкмә дәхи һејһат,
Гојма ки, ола кур!⁵

Бу ше'р шаир Гәнбәр илә устады Валәһ арасында сәми-ми мүнәсибәтләри, ашығын һәјат вә жардычылығы илә бағ-лы бир сыра мәсәләләри, нисбәтән гаранлыг көрүнән тәрәф-ләри, дөврүн мүтәрәгги шәхсләри арасында тутдугу мөвгеји мүәјјәнләшдирмәк, гочалыгда көз ағрысы хәстәлијинә мүб-тәлә олмасыны өјрәнмәк бахымындан хүсусилә марағлыдыр. Валәһ көз ағрысы кими бир бәләја ариз олдугдан сонра һә-кимлик сәнәтини јахшы билән, ел арасында бу саһәдә хү-суси һөрмәт газанан халасы оғлу Гәнбәрә мүрачигәт едәрәк көмәк истәјир. О да өз нөвбәсиндә устада зарафатјана бу ше'ри жазмышдыр. Валәһини Ашыг Гәнбәрә чавабы да сәнәт-карлыг чәһәтдән диггәти чөлб едир:

⁴ Чүнк: Б—1966/13667.29 а.

⁵ Г. Ә. Гаибов, Азәрбајчанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәч-муәдир. Бақы, Елм, 1986, сәһ. 218.

² Чүнк: А—84/10558.2 5 а.

³ Чүнк: Б—1578/11516.32 в.

Бу тәби, тәбабәтләји бир кәс билә һаша,
 Еј Гәнбәри—Мәчһун!
 Дәрманларыны көрсә галур мәнһи мүгәвва
 Логману Фәлатун.
 Көздән вә нәзәрләп сәни һифзә елрәжә мөвля
 Данаји-пор Әфһун.
 Бир сәи кими кәһһал дәхи халг етһијүб әсла
 Ол гәдир-бичун.
 Гырх једди гәдәм көз дөвәсын елрәжә пейда
 Көздән өзү мәрһун.⁶

Бу мисралар ашығын тәбиәттинә хас олан жүксәк кејфиј-јәтләри, дөврүнүн јарадычы шәхсләри илә мөһкәм әлағәси-ин үзә чыхарыр. Классик үслубда јазыб-јарадан, дөврүнүн етһләрини һортәрәфли мәнһисәјән бир шәхсә олдуғуну ајды-лашдырыр.

Валәһин мүәсири вә јахын досту Ашыг Гәнбәр Гарабағын Абдал—Күлаблы кәндиндән олуб, дөврүнүн һазырчаваб, чохсајылан, агыр јығһаглар апаран устәдларындан бир-дир. О, һәлә әсрин әввәлләриндә Ф. Б. Көчәрлинин нәзәр-диггәтини чөлб етһишидир. Бөјүк әдәбијјатшүнас алим онун хош әһвал-руһијјәли бир шәхсә олдуғуну гејд едәрәк јазыр: «Мәрһум Валәһ Кәрбәләји Сәфијә көз ағрысы ариз олдуғуну мүәсири Ашыг Гәнбәр ешидиб һәзл тәриғи илә бу бәрәдә бир мүхәммәс-мүәтәзәд тәртиб елиб она көндәрмишид».⁷

Ашыг Валәһин һәјәт вә јарадычылығы һағында индијә гәдәр дөврү мәтбуатда аз-чох мәлүмәт верилсә дә һәлә бу бөјүк сәнәткарын әдәби ирси ләзими сәвијјәдә араныб-ах-тарылмамышдыр. Ел арасында онунла бағлы јашајан ма-рағлы хәтирә вә әһвалатларын олмасы, топланыб арашды-рылмасы бу бахымдан фолклорчуларымыза зәһкии матери-ал верир.

Ашыг Валәһ 1722-чи илдә Гарабағын фүсүнкар кушәлә-риндән бири сајылан Абдал—Күлаблы кәндиндә анадан ол-мушдур. Бунунла јанашы устәдын тәвәллүд тарихи илә бағ-лы бир нечә фикир сөјләһимәкдәдир. һәјәт вә јарадычылығы һағында инсәбәтән әтрафлы мәлүмәт вермәјә чалышан Ф. Б. Көчәрли јазыр: «Нечә ки, фөвгдә зикр олунду Кәрбәләји Сәфи «Валәһ» Чаныоғлу Кәрбәләји Абдулланын вә Баба бәјин мүәсири имши. О заманын үрәфасындан сајылан әһли зөвг вә сәһиби тәб бир вүчуд имши. Мәһәлли-тәвәллүдү

Күлаблы гәрјәсиндир ки, ата-бабасынын әсл вәтә-ниндир».⁸ Бурадан устәдын чошгун тәбиәтә, фит-ри истәдада, жүксәк сәнәткарлыг гүдрәтинә малик бир шәхс олдуғу ајдынлашыр. Сонра әдәбијјатшүнас алим сөзүнә давам едәрәк јазыр: «Гарабағын ашығлары, нејчи вә бала-банчылары, ханәндә вә һәвәзәндәләри әксәријјән Күлаблы-дан чыхыб онун аб-һавасы илә пәрвәриш тапмышлар».⁹ Шәрғин консерваторијсы, мусиги бешији һесаб едилән Гара-бағын он мәшһур ханәндә вә мусигичләринин, ашығ вә сән-әткарларынын чоху елә бу кәнддән чыхмышдыр. Бура һә-лә гәдһмдән Валәһин бабасы Шаир Мәһәммәдин, Ашыг Күллүнүн, Ашыг Чүнунун, Ашыг Гәнбәрин, Ашыг Сәмәдин, сонралар Ашыг Аббасгулуку, Гурбан Пиримовун, Сара Гәдһимованын вә оларча башгаларынын вәтәни олмушдур. Мәһз Ашыг Валәһин дә белә бир шәр, сәнәт очагында көз ачыб устәд кими мәшһурлашмасы ганунаујғун һал иди.

Ф. Б. Көчәрли Валәһин анадан олма тарихини белә гејд едир: «Һәмһи бу Күлаблы гәрјәсиндә һичрәтин XII әсринин ахырларында—јәһни 1180 вә јанһки 1190-чы илләрдә Валәһ тәвәллүд етһишидир. 60—70 иләчән өмүр етһишидир. Белә ки, 1250-чи тарихдә һалһ-һәјәтда имши».¹⁰ Бу тарихләри ми-ләдијә чевирдикдә устәдын 1769—1779-чу илләрдә анадан олдуғу, 1836-чы илдә илә һәлә јашадығы ајдынлашыр.

Фолклоршүнас алим Әһлиман Ахундов Ашыг Валәһин һә-јәт вә јардычылығындан данышаркән устәдын тәвәллүд вә вәфат тарихини белә гејд едир: «Ашыг Валәһ Гарабағын Абдал—Күлаблы кәндиндәдир. Бизчә, бу Ашыг Валәһ лә-гәби илә шәрләр јазан Кәрбәләји Сәфи Валәһдир. 1766-чы илдә анадан олмуш, 1836-чы илдә илә вәфат етһишидир».¹¹ Устәдын тәвәллүд вә вәфат тарихи һағында јүрүдүлән бу фи-кирләр арасындакы јахынлығы бахмајараг, һеч бири инан-дырычы тәсир бағышламыр, шүбһәли бир еһтиمال доғу-рур. Ләкин бүтүн бунлара бахмајараг, белә мүләһизәләр ашығын һәјәтаны өјрәнмәк сәһәсиндә көстәрилән иләк чәһд-ләр кими диггәтәләјимдир.

Проф. Ф. Мәһди «Ашыг Валәһин тәләји» адлы мәгалә-синдә јазыр: «Ајдын олур ки, Ашыг Валәһин әсил ады Сәфи, атасынын ады илә Мәһәммәддир. О, 1822-чи илдә вәфат ет-

⁶ Һ. Ә. Ганбов. Азәрбајҗанда мәшһур олан шүәранын әш'арына мәчһүмәдир. Баки, 1986, сәһ. 219.

⁷ Ф. Б. Көчәрли. Азәрбајҗан әдәбијјаты, I ч., Елм, 1978, сәһ. 322.

⁸ Ф. Б. Көчәрли. Азәрбајҗан әдәбијјаты, I ч., Елм, 1978, сәһ. 320.

⁹ Јенә орада, сәһ. 320.

¹⁰ Јенә орада, сәһ. 320.

¹¹ Тәлли саз устәдлары (тоглајаны Ә. Ахундов). Азәрнашр, 1964, сәһ. 145.

мишдир. Доғулдуғу ил барәдә әсаслы мә'лумат јохдур. Бир еһтимала көрә Валех 1729-чу илдә анадан олмушдур».¹² Му-лиф устайын анаданолма тарихини еһтимал шәклиндә ирә-ли сүрдүјү вә нәјә әсасландығыны көстәрмәдији үчүн инан-дырычы һесаб едилә билмәз.

Фолкларшүнас проф. Мүрсәл Нәкимов бу мәсәлә илә әләғәдар оларағ јазыр: «Бир әсрә јахын өмүр сүрмүш устад дәдә ашығын әсил адынын Сәфи, атасынын ады Мә-һәммәд олдуғу көстәрилир. Валех ашығын тәхәллүсүдүр. О, 1722-чи илдә Гарабағын ахар-бахарлы кушәләриндән бири сајылан Абдал—Күлаблыда анадан олмушдур».¹³

Бизим фикримизчә Ф. Б. Көчәрли вә Ә. Ахундова иһсәб-тән Ф. Мейди вә М. Нәкимов Ашығ Валехин вәфат тарихи һағында даһа инандырычы фикир јүрүтмүшләр. Буну у-стайын јахынлығ едиб әләғә сахладығы сәнәткарларын һәјат вә јарадычылығы илә бағлы олан дәғиг факт вә мүлаһизә-ләр дә сүбүт едир. Валехлә М. П. Вағиф арасында олан ја-хынлығ, јарадычылығ сәнәтләр, ше'р мәсләһәтләр буна мисал ола биләр. Бүтүн бунлар Валехин 1779-чу илдә вә ја 1766-чы илдә анадан олмасы еһтималынын инандырычылы-ғына шүбһә доғурур.

Проф. Ф. Мейдинин ашығын 1729-чу илдә анадан олма-сы фикри дә еһтимал характери дашыјыр. Бүтүн бунлар ичәрисиндә Валехин өзүнүн тәрчүмеји-һал характери дашы-јан вүчүднамәси даһа чох диггәти чәлб едир. Проф. М. Нә-кимовун бу нөгтәдән чыхышы да марағлыдыр: «Вүчүднамә-нин 19-чу бәндиндәки поетик дујум бизим фикримизин доғ-рулдуғуну шаһидлик мәрғамында бир даһа тәсдиғләјир:

Јүз јанында олдум бир-натәван,
Кәләпә, кедәпә, гоншујла јаман,
Көндүмдә аһу-лар, чешимдә думан,
Истәдим фәһадан көчәм үгбәја.

Мә'лум олдуғу кими, «вүчүднамә», јахүд «әввәл-ахыр» бир нөв мәнзүм тәрчүмеји-һалдыр. Чох гәдмдән бәри ашығ-лар анадан олдуғлары күндән «вүчүднамә»ләрини јаздығ-лары күнә гәдәр тәрчүмеји-һалларыны нәзмә чәкәр, һәјат-ларында баш вермиш әсас һадисәләрн гејд едәрләр». Проф. Н. Араслынын бу һағлы фикринә инамла сөјкәнмиш олсағ, он-

да фикримизи ајдынлашдырмағ үчүн биз Валехин өлүм та-рихиндән (1822) 100 или чыхсағ, ашығын 1729-чу ил дејил, 1722-чи илдә анадан олдуғуну әсаслы тарих кими көтүрмә-лијик.¹⁴ «Ашығын гәбирдашында олан јазы бизим үчүн ән әсаслы мәнбә ролуну ојнајыр. Бу устайын гәбри Абдал—Кү-лаблыда кәндин јухары һиссәсиндә Салам тәпәси дејилән јердә дағын дөшүндәдир. Һал-һазырда исә кәндн ичинә кө-чүрүлмүшдүр. Гәдим гәбирсанлығдаки башдашларыннан биринин үзәринә бу ше'р јазылмышдыр:

Валех ләғәбимдир, Сәфилир адым,
Аллаһи севәиләр будур мурадым,
Гәбрим јол кәнарында ирәпаллаһ,
Һәр көрән десин бир гүлфүлаллаһ.

«Кәрбәләји Сәфи ибн Мәһәммәд 1238 тарихи һичри». Бу тарихи исә миладийә чевирдикдә устайын 1822-чи илдә вәфат етмәснинн доғрулдуғуну бир даһа тәсдиғләјир. Исра-фил Аббасов исә Ф. Мейдијә әсасланарағ јазыр: «Әсил ады Сәфи олан Ашығ Валех еһтимала көрә 1729-чу илдә Гара-бағын Абдал—Күлаблы кәндиндә анадан олмушдур».¹⁵ Ја-кин бу да еһтимал характери дашыдығы үчүн дәғиг һесаб едилә билмәз.

Бүтүн бу дејиләнләрә јекун вурарағ, устайын һәјаты һағында марағлы фикирләр јүрүдән, мүлаһизәләр ирәли сү-рән хејрхаһ мәрғәдди тәдғигатчыларымызын дедикләрини үмүмләшдирәрәк 1822-чи илдә вәфат етмәси тарихини бир даһа тәсдиғләјирик. Беләликлә, Ашығ Валех 1722-чи илдә Гарабағын Абдал—Күлаблы кәндиндә анадан олмушдур.

Ашығ Валех һағында ел арасында јашајан хатирәләр-дән, нурани гочаларын, ағбирчәкләрн дилиндән ешитдик-ләримиздән ајдын олур ки, устад дөврүнүн елмәрини мү-кәммәл мәннәмәшидир. Атасы ону савадлы бир шәхс кими көрмәк истәјиб. Бу мәрғәддә дә Валехи өз кәндләриндә јашајан Молла Маһмудун јанына гојур вә мөһкәм-мөһкәм тапшырыб мәрғәддини она акаһ едир. Бир мүддәт бурада охујан Валех бачарығы, шәхси габиллјјәти илә марағ до-ғуруб дејиләнләри чох асанлығла мәннәмәјир. Сонра атасы ону молланын мәсләһәти илә Шушада Молла Сәфәрн јаны-на апарыр. Һәмн мәсәлә илә әләғәдар оларағ Ф. Мейди јазыр: «Өјрәнирик ки, Валех илк тәһсилни кәндләриндә

¹² Ашығ Валех. Алчағлы, учалы дағлар, Баки, Кәнчлик, 1970, сәһ. 3.
¹³ М. Нәкимов. Ашығ Валехин һәјат вә јарадычылығы. В. И. Ленин адына АПУ-нун әсаслы китабханасы, 1986, сәһ. 3.

¹⁴ М. Нәкимов. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 5.
¹⁵ Азәрбајҗан мәнбәбәт вәстайлағы. «Гәјдләр әд дастанын тәрғибниә даир». И. Аббасов, Баки, 1979, сәһ. 495.

Молла Маһмудун јанында алмышдыр. Сонра Шуша шәһәриндә Молла Сәфәр она шәриәт ганунларыны өјрәтмәјә башламышдыр».¹⁶ Беләликлә, Валәһ илк тәһсиллини молла-ханлада сәккиз јашында алмаға башламышдыр. Бу мәсәлә «Вүчуднамә»нин онунчу бәндиндә дә гејд едиллир:

Сәккизлә, доғгузаа гараны сечдим,
Си јашында јазны-јеманы сечдим,
Оч окринда гуран китаби сечдим,
Он бәндимдә сәрәм дәлдү севдәја.¹⁷

Валәһ бир мүддәт Шушада Молла Сәфәрнин јанында тәһсил алдығдан сонра кәндә гајдыр. Валәһнин сәза олан марагыны һисс едән ата ону тәзәдән Ашығ Сәмәдин јанына көтүрүр вә хәлиин едир ки, өз јанында шакирд көтүрсүн. Бу устад да онун гајнар тобиәтини, чошгун характерини, һәр шәјлә марағланан бир ушағ олмасыны көрүб разылығ верир. Беләликлә, мүнәсибәтләр кетдикчә мөһкәмләниб устад-шакирд чәрчивәсиндән чыхыр. Ашығ Сәмәд бөјүк севинч вә фәрәһ һиссә илә она ашығлығын сирләрини өјрәдир. Валәһнин фитри габилитјәти, ашығлыға олан марағы, саз һаваларында вурдугу халлар устады даһа да фәрәһләндирир. Чүнки гәдмәдәи кәдәи устад-шакирд ән'әнәси билитји өјрәтмә, чидди тәләбләр гојуб чаваб алмағ бу сәнәти кәләчәк нәслә чатдырмағ ән'әнәси идисә, дикәр тәрәфдән шакирдин сәнәтин сирләринә даһа дәриндән бәләд олмасы, мәһарәтлә чалыб-оҳумасы устадын шәһрәтләнимәси демәк иди. Бу мәсәләдән сөһбәт ачән көркәмән фолклоршүнас М. һ. Тәһмасиб јазыр: «Бу хүсуси бир мәктәб, хүсуси бир тәлимдир ки, өзүнә қорә програмы, ганун-гајдалары вардыр. Әсрләрин сынағындан кечмиш бу тәлим үсулу иди дә шакирд јетишидирмәк шәһиндә тәтбиғ едилмәкдәдир. Бу тәлимни дүзкүлүјү, һәјәтилији сәјәсиндәдир ки, һеч бир јердә јазыја алынмамыш сәјәсий-һесабий шә'рләр, бајатылар, јүзләрлә бөјүк вә кичик һөчмән дастан зәмәнәмизә гәдәр јашајыб кәлмишдир».¹⁸ Азәрбајчан ашығ әдәбијјаты илә танышлығ ајдынча көстәрир ки, устад-шакирд ән'әнәси классик дастанларымыздан «Гурбани», «Аббас вә Күлкәз Пәри», «Ашығ Гәриб вә Шаһ-сәһәм» вә сәјәни даһа чоҳ артыра биләчәјимиз дастанларда да өзүнү көстәрир. Проф. М. һәкимовун чоҳ һағлы оларағ

¹⁶ Ашығ Валәһ. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 3.

¹⁷ Јенә орада, сәһ. 50.

¹⁸ М. һ. Тәһмасиб. Азәрбајчан халғ дастанлары (орта әсрләр). Елм, 1972 с. 46.

«Азәрбајчан ашығ әдәбијјаты монографијасында бу мәсәләјә хүсуси бир фәсил ајрылмышдыр. О јазыр: «Устал-шакирд ән'әнәсини ашығ сәнәтини тарихән инкишаф етдириб, јашадан мүгәддәс халғ мәктәби адландырсағ сәһв етмә-рик».¹⁹

Мәһз биз устад-шакирд ән'әнәсинә, јол әрканына Ашығ Валәһнин кечдји мәнәли јаралдычылығ јолунда да раст кәлирик. Беләликлә, Валәһ ашығлығын сирләринә бәләд олдуғдан сонра устады илә мәчлисләрә кедир, бир ашығ киши өзүнү сынағлардан чыхарыр. Онун кетдикчә пүхтәләшмәси, габилитјәти, бачарығы, ифа сәнәтиндәки мәһарәти, саз һаваларыны усталыгла чалмасы, ара-сыра шә'рләр јазыб мүәјјән һавачат үстүндә оҳумасы вә халғ тәрәфиндән марағ һисси илә, алғышла гаршыланмасы Ашығ Сәмәдин севинчнә сәбәб олур.

Валәһни устады Ашығ Сәмәд XVII әсрин ахырлары вә XVIII әсрин орталарында јашајыб-јаратмыш ел сәнәткарларындандыр. Онун шә'рләриндән чоҳу итиб-батмыш, тәәсүф ки, әлимизә там кәлиб чатмамышдыр. Халғ арасында бу устадла бағлы данышлан сөһбәтләр, марағлы ривәјәтләр онун Гарабағ вә әтраф әјаләтләрдә мәшһүр олдуғуну, истәдады вә һазырчаваблығы илә сечилдикјини, ашығлығын әдәб-әрканына дәриндән бәләд олдуғуну көстәрир. Устадын пешәкар ифачы ашығларын репертуарында иди дә јашајан бир нечә гошмасы, бајаты вә дејишмәләри буну бир даһа тәсдигләјир. Бу да тәсәдүфи дејилдир ки, «Валәһ—Зәринкар» дастанынын ел ағсағгалларынын диллиндән јазыја алдығымыз вариантларындан бириндә дастан Ашығ Сәмәдин устаднамәси илә башлајыр:

Үстүндән ел кечмиш дағлар көрмүшәм,
Чапылмыш, таламыш беләг көрмүшәм,
Мәнәм дејәнләри ағлар көрмүшәм,
Кими ағлар, киши күләр дүңјада.
Ашығ Сәмәд бир гуруча чәсәдир,
Өлүм ки вар о һәмйә гисмәдир,
Чәрхи-фәләк бәс бу нечә мүрәтдир,
Чавап оғланлар да өләр дүңјада.²⁰

¹⁹ М. һәкимов. Азәрбајчан ашығ әдәбијјаты. Јанчы 1983, сәһ. 201.

²⁰ «Валәһ—Зәринкар» дастанынын јени варианты бу сәтирләрини мүәллифи тәрәфиндән 1986-чы илдә алтымыш једән јашлы Ашығ Хаспәлад Мирзәјевин диллиндән јазыја алынмышдыр. О, Ашығ Валәһни көтүкчәсидир. Агдам рајонунун Күлаблы советлијини Абдәаллы кәндиндә јашајыр. 1919-чу илдә һәмин кәндлә анадан олмушдур. Бабасы Ашығ Валәһни мүгәддәс сәнәтинин шәрәфли давамчыларындадир. Бир ел сәнәт-кары киши республикада танынмышдыр. 3, 4-чү ашығлар гурулајынын иштиракчысыдур. Валәһ ирсини көзәл биличиси дур.

Валехин белә бир көркәмли сәнәткәрнән јанында тәрбијә алмасы, сәнәтнән сирләринә дәриндән бәләд олмасы, ашыглыгын әдәб-әрканына јијәләнмәси, јарадычылыг мәктәби кечмәси вә бир устад кими формалашмасы тәбии һадисә иди. Оун өзүнүн бу сәнәтә олан марагы, фитри истедады да бу сәһәдә хүсуси рол ојнамышдыр. Валехлә устады арасында мүнәсибәтләр устад-шакирд чәрчивәсиндән чыхараг онлары сәнәт, мәсләк достуна чевирмишдыр. Она көрә дә Валех мүстәгил ашыглыга башладыгы вә аһыл јашларына чатдыгы вахтларда да эн ағыр, эн чәтин ишләрдә онунла мәсләһәтләшмишдыр.

Валех ады илә таныдығымыз бу ашыгын әсил ады Сәфидир. Буну устадын «Валех ләгәбимдир, Сәфидир адым» мисралы ше'ри дә ајдын көстәрир. Ашыга «Валех» ләгәбиннн устады Сәмәд вермишдыр. Һәмнин мәсәлә илә әлагәдар көтүкчәси Хаспәлад Мирзәјев гејд едир ки, Ашыг Сәмәд шакирдиннн бачарыгыны, фитри габилитетинн, шәхси марагыны нәзәрә алыб она «Валех» ләгәбиннн вермишдыр. Бу исә һәр шејлә марагланан, вурғунлуғ, мәфтунлуғ мәнасыны ифадә едир.

Валехин устадыдан ајрылыб мүстәгил ашыглыга башламасы һадисәсә дә хүсуси мараг доғурур. Проф. Ф. Мәһди һәмнин мәсәлә илә әлагәдар олараг јазыр: «Валех Ашыг Сәмәдин јанында саз вә сөз сәнәтиннн сирләринә дәриндән јијәләнмишдыр. Дејиләнә көрә онун Ашыг Сәмәддән ајрылараг мүстәгил ашыглыга башламасы белә бир һадисә илә әлагәдардыр. Күлаблы кәндиндә јас јеринә кәлән Ашыг Сәмәд вахтилә севдији көзәллә көрүшүб сөһбәт едир. Көһнә хатирәләр үрәкләрдә тәзәдән баш галдырыр. Сәмәд јашадыгы Абдал кәндинә һалы паршан гајыдыр. Орада сөһбәт вахты ким исә ондан бајаты чағырмасыны хаһиш едир. Бајаты лап јеринә дүшүр:

Әзинјәм ја сүзмә,
Ја гатыгдыр, ја сүзмә,
Сәмәди јарадан аллаһ,
Күлабаыдан јас үзмә.

Ашыг Сәмәдин бу сөзү Валехә тохунур. Чавабында бу бајатыны дејир:

Әзинјәм јасәмән,
Әтирлидир јасәмән,
Абдалда шивән олсун
Күндә кәлим јаса мән.

Ашыг Сәмәд шакирдиннн бу сөзүндән инчијиб онунла әлагәни һәмшәлик кәсир».²¹

Ашыг Сәмәдлә Валех арасындакы һәрзә-һәдјанын бу чәһәдән изаһ едилмәси бизим фикримизчә дүзкүн дејилдир. Чүнки устадла шакирд арасында сәмини мүнәсибәтләр ахыра гәдәр давам етмишдыр. Һәтта эн чәтин, эн ағыр дәгигәләрдә Валехин Ашыг Сәмәдлә мәсләһәтләшмәси, Зәрникәр ханымын мәктубундан сонра устадын јанына кәлиб Дағыстана кетмәк барәсиндә фикрини өјрәнмәси, дејишмәләри бунун доғрулуғуна шүбһә јарадыр. «Валех—Зәрникәр» дастанынын халгдан толадығымыз вариантларындан бириндә дејилер:

«Валехин анасы Абдал кәндиндә Ашыг Сәмәдин јанына кәлди. Әһвалаты она данышды. Дејди:

—Валех әлимдән кедир. Үмидим сәнәдир. О, сәнин сөзүндән чыхмаз. Бизә кәл, ону Дәрбәндә кетмәјә гојма.

Сәмәд дејди:

—Кет кәлиб бачардығым јерә гәдәр гојмарам».²²

Бу парчанын өзү дә онлар арасындакы сәминитетин бәјүклүјүнү көстәрир. Ашыг Валехин бүтүн јарадычылыгы боју устадын адыны фәхр вә ифтихар һисси илә дәнә-дәнә чәкмәси, онун сәнәтиндән, сәнәт гүдрәтиндән сөһбәт ачмасы бир даһа фикримизи тәсдигләјир. Ашыгын «Вар» рәдибли гошмасында охујуруғ:

Хејли вахтдыр Сәмәд көчүб дунјадан,
Мәһиәрдәки су гуртармаз дәрјадан,
Адыма пәј кәлир гајир мөладан,
Бу торпағда ашыглар бинасы вар.²³

Мисралардакы сәминитет, тәссүф һисси, үрәк јанығысы илә устадын адыны чәкмәси, иткисинә ачымысы да бунун доғрулуғуна шүбһә јарадыр. Чүнки белә бир кичик һадисә ики сәнәт досту арасындакы сәминн мүнәсибәтләринн гуртармасы үчүн әсас ола билмәзди.

Ашыг Валех тәһсилн, дүнјакөрүшү е'тибары илә дөврүнүн габагчыл вијалыларындан бири олмушдыр. Фолклоршүнәс проф. П. Әфәндијев һәмнин мәсәлә илә әлагәдар олараг јазыр: «Валех классик Шәрг вә Азәрбајҗан әдәбијјатыны, зәнкнн шифаһи халг јарадычылыгыны диггәтлә өјрәнмишдыр.

²¹ Ашыг Валех. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 4.

²² Дастанын бу варианты Гаах рајонунун Гајмағлы кәндиндә јашајан 78 јашлы Ашыг Авды Авдыјевдән 1986-чы иләдә јазыја алынмышдыр.

²³ Ашыг Хаспәладын диллиән јазыја алынмышдыр.

О. тарихдән дә аз-чоҳ мә'луматлы бир ашыг олмушдур»²⁴ Тарихи шөхсийәтләрини, Шәргин бөјүк һөкмдарларынын, сөз устадларынын, сөркәрдәләринини адыны тез-тез чөкмәси, мүгајисәләр апармасы устадын кенши дүнјакөрүшлү, елмлин бир шөхе олдуғуну көстәрир. Оун «Чаһаннамәси» бу чөһөтдән хуәсуслә марағлыдыр:

Нәсә вәдидиһәләр кәди сәһиб-чәнк,
Чәмгиди Чәм, Нушрәвәши һүшәнк,
Дәҗәнүс, һүләкү, Чинки, Тәҗмүрләәк,
Олардан бирәси бу заман һанн?

Бу бәндә Шәргин бөјүк сөркәрдәләринини, фәтәһләринини адыны чәкиб онларын јохлуғундан, дүнјадан көчүб кетмәсиндән, зүлмкарлығлары, гәддәрлығлары пла тарихдә из гәјмәсиндән данышырса, сонраки бәндә сөз устадларындан сөһбәт ачыр, ифтихар һисси пла онларын адыны гәјд едир:

Һәфизу, Нәвәи, Фүзули, Чәм,
Шәјх Сәди, Балаләи, Урфи, Низами,
Дүнја сәнәт кәшт ејләјиб тамам,
Фирләвәи тәк вәзми дур-әфшан һанн?

Ашыг Валәһини сәзә-сөзә олан марағы, дастанлар сөјләјиб агыр мәҗлисәләр апармасы, мәһнәтлар гәнуәб хош, тәраватли сәзә охумасы әлләһини сәвинчинә сәбәб олур. Ата-сы олдуғуну бабасынын јолу пла кетмәсинә сәвиншир. Чүнки бабасы Шаир Мәһәмәд дә дәврүнүн јарадычы шөхсләриндән бири олмушдур. Дәдә-баба очағында шә'рә-сәнәтә бәс-дәһән һөрмәт, бир ән'әнә оларат сөз гошмағ, сәз чалмағ марағы мәһз Валәһә дә сирајәт етминшир. һәм кәндә јарадычы мүһитин олмасы, һәм дә әлләдә кәдән шә'р, сәнәт сөһбәтләри онун гәлбиндә көрнә јашларындан дәрнә из бурах-мын, гәјри-ағи бир марағ ојатмышдыр. Бу да Валәһини Ашыг Сәмәдини јанында шакирд дурмасы пла ивтичәләминшир. Елә һәмши вахтдан да өзүнүн әсил сәнәт јолуну тап-мышдыр. Устадын шә'раләриндә Шаир Мәһәмәдини адыны чөкмәси, фәхр һисси пла ондан сөһбәт ачмасы бу бөјүк сәнәт-карыш дәрнә зәка сәһиб олдуғуну көстәрир. «Кәлини» рә-дифли гошмасында јазыр:

²⁴ П. Әфәндијев. Азәрбајҗән шифаһи халғ әдәбијјаты. Маариф, 1981, сәһ. 196.

²⁵ С. Мүмтәз. Ел шаирләри. Азәрбајҗән, 1935, сәһ. 469.

Мәһәм шаир Мәһәмәдини нөвбаты,
Ашыг Чүнун, Ашыг Күллү һабаты,
Ашығлыгда һәр кәдәһини өвлады,
Валәһ пла бәрабәрсә дә кәлсин.²⁶

Тәссүфләр олсун ки, Шаир Мәһәмәдини шә'рләриндән бир мисра да әлдә едә билмәдик. Бурада адлары чәкилән Ашыг Чүнун, Ашыг Күллү һағында да әдәбијјат тарихиндә һеч бир мә'лумат верилмир. Анчағ ел ағсағгалларынын сөј-ләмәләринә көрә бу ики сәнәткар Абдал—Күлаблыда јаша-јыб-јаратмыш вә Валәһини кичик јашларындан ушағ јадда-шында галмышдыр. Онлары исә фәхр вә ифтихар һисси пла хатырламыш, мәләһәтли сәсиндән, көзәл ифачылығ габилнәјјәтиндән данышмышдыр. Ашыг Күллүнүн тә-ләји дә бир нөв Шаир Мәһәмәдини тәләјинә бәнәзәјр. Белә ки, бу гадын ашығын шә'рләри дә һәфизәләрдә итиб-батдығы үчүн һағында әтрафлы сөһ-бәт ача билмирик. Оун һәјат вә јарадычылығынын араш-дырылмасы гадын-ашығ кими даһа марағлыдыр. Мәһз Ва-ләһини белә бир мүһитдә мејдана кәлмәси гаунаујғун һал иди.

Ашығ Валәһ кәнч јашларындан устад кими мәшһурлаш-мыш, бүтүн әтраф әјләтләрини нәзәр-диггәтини өзүнә чәлб етмишдир. Бир нәчә ил мүстәғил ашығлығ етдикдән сонра өзү дә јанына шакирд көтүрүб сәнәтини сирләрини өјрәтмәјә, сәләфләриндән кәлән устад-шакирд ән'әнәсини давам етдир-мәјә башлајыр. Ашығ Гәнбәрини, Ашығ Чәләлын, Ашығ Әһ-мәдини, Ашығ Сәмәдини вә башгаларынын бир сәнәткар кими формалашмасында онун мүһүм ролу олмушдур. Ашығ Ва-ләһ пла бағлы сөјләнән хатирәләр ичәрисиндә ән марағлы јери Зәрникар ханымла онун арасында олмуш һәднәсә тутур. Бәндә ки, һәлә сәнәтинини сирләринә дәрнәдән бәләд олма-дан, устадындан тамам-камал тәһсил көрмәјән Сәмәнд у-стады Валәһдән јарымчығ әјрылыб мүстәғил ашығлыға баш-лајыр. Ахыр нәтичәдә исә Дағыстанда сәзы-сөзү пла мәш-һур олан Зәрникар ханымын торуна дүшүр. О да устады-нын ким олдуғуну өјрәннәб намә јазыр. Валәһини характери-нин, јарадычылығынын ән мүһүм тәрәфләри елә бурадан да ачылмаға башлајыр. Ашығын күчлү сәнәткарлығ габилнә-јәти, камил устад јанында мүкәммәл тәһсил алмасы, фитри исте'дада малик олмасы бурада бир даһа үзә чыхыр. Зәрни-кар ханымын мәктубла ону Дағыстана дә'вәти сәһнәсиндә охујуру:

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҗән Республикасы
КИБАҒХАНАСЫ

Бир нечә ашыгы еләмнәм бәнд,
Ајагында зәңгир, бојуида кәмәнд,
Адым Зәрникарды, маканым Дәрбәнд,
Мәни анар олсан бу макана кәл!²⁷

Зәрникар ханым Ашыг Валәһин һәҗәт јолдашыдыр. Инди-јә гәдәр онун һәҗәт вә јарадычылығы һаггында һеч бир мәҗлүмәт вериләмнәм, ше’рләриндән нүмунәләр кәтирилиб тарихи шәхснәҗәт олмасы барәдә фикир јүрүдүләмнәмшидр. Бу гадын ашыг чох еркән јашларындан устад сәнәткар кими шөһрәт газанмышдыр.

Зәрникар ханым Дәрбәнддә анадан олмушдыр. Илк тәрбијәсини бурада алып, ашыг сәнәтинин сирләринә бәләд олмаға башламышдыр. Сонсуз һәвәс ону устад сәвијәсинә кәтириб чыхарыр. Кешмәкешли һәҗәт, мараглы јарадычылыгы јолу кечмиш олан бу гадын ашыг Валәһлә гаршылашандан сонра Абдал—Күлаблы кәнднә кәлмәли олмуш вә өмрүнүн ахырына гәдәр дә орада јашамышдыр. Һал-һазырда гәднм гәбирсанлыгда гәбри вар. Башдашына исә өзүнүн бир бәнд ше’ри јазылмышдыр:

Вәфаји-ешгдә дүз илгар мәнәм,
Садиги-ашигә вәфадар мәнәм,
Макани Дәрбәндәм, өврати Валәһ,
Сорағи дастанлы Зәрникар мәнәм.

Зәрникар ханымның әлиминдә олан диқәр ше’рләри дә өзләјә дәјәри, јүксәк сәнәт кејфијәтләри илә мүһүм әһәмијәт кәсб едир. Ашыг Валәһини өлүм вәзијәтиндә јатдыгы аны тәсвир едән ше’ри бу чәһәтдән даһа мараглыдыр.

Бир мәһир сәјалам чөлдән аралы,
Заваллы бүлбүләм күлдән аралы,
Ғоһумдап, ғоһшудан, елдән аралы;
Рәһм ејлә Валәһә аман күндүр.²⁸

Зәрникар ханым ел ағсаггалларының сөјләмәләринә көрә Валәһдән он сәккиз ил сонра вәфат етмишдыр. Бурадан исә онун 1840-чы илдә вәфат етдији ајдынлашыр. Зәрникар ха-

нымның гәбирдашында олан тарих дә бу сөјләмәләрин доғрулуғуну бир даһа тәсдигләјир. Белә ки, башдашында Зәрникар ханымның 1256-чы илдә вәфат етмәси кәстәрилир. Бу һичри тарихи миладидә чевирдикдә фактларын доғрулуғу бир даһа ајдынлашыр. Ашыгның көтүкчәси Хасполад Мирзәјев Зәрникар ханымның адыны јашадан, ше’рләрини өзбәр билән Зәрникар адлы бир гадынның адыны чәкир вә бир нечә ил бундан әввәл вәфат етдијини сөјләјир. Лакин сој-көкдә халгымыза мәхсус бир көзәл ән’әнә кими Валәһ адыны јашадан шәхсә раст кәлмирик.

Ашыг Валәһин Зәрникар ханымла аилә гуранда ијирми беш јашы олмушдыр. Буну устадын ел арасында инди дә јашајан 36 бәндлик «Вүчуднамә»сини 13-чү бәндиндә даһа ајдын көрүрүк:

Јашым һәдди ијирми бешә јетирдим;
Мәтләб алып мурадымы битирдим,
Әлдән чыхды бир солтаным итирдим,
Ахтардым тапмадым учду сәмаја.²⁹

Вүчуднамә тәрчүмеји-һал характери дашыјан бәдн сәнәт нүмунәсиндр. Һ. Араслы бу ше’р нөвү һаггында јазыр: «Вүчуднамә» инсанын ана бәтниндәки һәҗәтиндә башламыш гәбрәгәдәрки јашајышындан бәһс едир. Бу әсәрләрдә хүсусән инсанын дүнјәви һәҗәтиндән бәһс едән һиссә үмуми олса да чох реалдыр. Одур ки, бурада ушағын нә заман мәктәбә кедиб һансы дәрсләри охудуғу чох ајдын кәстәрилир.³⁰ Бу фикрә әсасланыб дејә биләрик ки, Валәһ «Вүчуднамә»синдә һәҗәтини, башына кәләнләри, кечдији өмүр јолуну, онун мараглы ан вә мөгамларыны бүтүн тарихи илә чыгысландырмаға чалымышдыр. Устадын һаггында олан бәһи мубаһисәли мәсәләләрә чаваб вермәк бахымындан да бу ше’р тәдирләјигдир. «Вүчуднамә» илә Валәһин 1722-чи илдә анадан олдуғу, 1747-чи илдә Зәрникар ханымла дејишдији вә аилә һәҗәти гурдуғу ајдынлашыр. Буну «Валәһ вә Зәрникар» дастанында да көрүрүк: «Дәмирҗапы Дәрбәнддә Хачә Јәгуб адлы бир тачир вар имиш. Бу тачирин көзүнүн ағы-гарасы Зәрникар адлы бир ғызындан башга зүрјәти јох имиш. Хачә Јәгуб Зәрникары һәр дилдә охутдуруб бүтүн елмләри синәдәфтәр еләтдирмишди. Ғыз он елди јаша чатанда она һәр јердән елчи кәлирмиш. Анчаг Зәрникар һеч биринә эрә кетмирмиш. Дејирләр ки, Јәгуб

²⁷ Азәрбајҗан мәһәббәт дастанлары. Бақы, 1979, сәһ. 360.

²⁸ Ше’р Ашыг Хасполадын диллиндән јазыја алынмышдыр.

²⁹ Ше’р Ашыг Хасполадын диллиндән јазыја алынмышдыр.

³⁰ Һ. Араслы. Кәстәрилән мәһәб, сәһ. 209.

өрә кетмәјин ихтијарыны гызын өзүнә вермиш имиш».³¹

Бу парчадан Зәрникар ханымын 17—18 јашларында Валеллә гаршылашдығы вә һәмин јашларда илә һәјаты гурдуғу ајдынлашыр. Демәли, Зәрникар ханым тәгрибән 1729—1730-чу илләрдә анадан олмушдур.

Белә бир јашда устад кими мәшһурлашмағ, отуз доғгуз ашығ бағлајарағ әтраф әјәләтләрдә јашајан сәнәткарларын нәзәр-диггәтнин өзүнә чөлб етмәк, марағына сәбәб олмағ, әлбәттә фитри исте’дадын, гејри-ади габилитјәтин нәтичәси иди. Бу сәс-сорағдан сонра исе Валелин онунла гаршылашмасы, дә’вәти илә Дағыстана јола дүшмәси дә бир устад кими өзүнә инамдан ирәли кәлмишдир. Һәмин һадисә Валелин характеринин ачылмасыны, ашығлығын әдәб-әрканына дәриндән беләд олмасыны, јүксәк јарадычылығ мәктәби кечмәсини көстәрир, бир устад кими сәнәтдә мөвгејини үзә чыхарыр.

Ашығ Валелин сых әлағә сахладығы сәнәткарлардан бири дә М. П. Вагифдир. Буну устадын өз ше’рлериндән, ајры-ајры бәнд вә мисралардакы мұрачнәтиндән ел сөјләмәләриндән дә ајдын көрүрүк. Ашығ Валел јашадығы кәнд чөрчивәсиндә галмајыб сазы-сөзү илә дастана чеврилмиш, һәтта хан сарајына белә јол тапыб ханлығын хусуси һөрмәтинн газанмыш Вагиф кими бөјүк бир дүһа илә јахынлығ етмишдир. О дөвр әдәбијәтын өнүндә Вагиф кедирди. Халг ше’ри тәрзиндә јазан, ифадә вә дил рәванлығы илә сечилән марағлы бир әдәби мүнит формалашмағда иди. Онун исе өзәјин, көкү Гарбағда јараныб тошәккүл тапырды. Чүнки орада белә бир әдәби мәктәб јарадачағ, өз јүксәк сәнәт кејфијјәтләри илә сечиләчәк Вагиф кими исте’дадлы бир шаир феалијјәт көстәрирди. Класик үслубда јазыб-јарадан, бәјләрә, ханлара мәдһијјәләр дејән шаирләр артығ бурада јаранмыш бошлуғу, сәнәтин әсил маһијјәтинин баша дүшүр вә халг ше’ри тәрзиндә надир инчиләр јарадан сәнәткарларын јарадычылығындакы сәмиимитјәгә даһа диггәтлә јанашарағ бу истигамәтә јөнәлмәјә баһлајырлар. Әдәби мүнтин ән иүфузлу нүмајәндәси һесаб едилән Вагиф кими бир дүһа илә Ашығ Валелин јахынлығ етмәси, јарадычылығ сөһбәтләри апармасы ашығ сәнәтинә олан сонсүз мәһәббәтдән ирәли кәлир. О, ашығ мәчлисләриндә отуруб ел сәнәткарларынын охумаларына, дастан сөјләмәләринә диггәтлә гулағ асмышдыр. Ушағлығдан руһуна, ганына һолан бу сәнәт

онун белә бир үслубда, чанлы, сәлис, рәван халг дилиндә надир инчиләр јаратмасына сәбәб олмушдур. Онун Ашығ Валеллә достлуғу да буну сүбүт едир. Устадын Вагифә һәср етдији ше’рлерин чохунда бу сәмиимитјәт дујулуру:

Устад Сәмәд сәнәтдә бир дағ иди,
Кәләнтәрли Алы фәдли бағ иди,
Сн ил әввәл Молла Пәһаи сағ иди,
Валел кими ашығлар устасы вар.³²

Бу мисраларда ашығ бөјүк бир зәка саһибинин дүндәдән кечмәсини тәәсүф һисси илә гејд едир. «Он ил әввәл Молла Пәһаи сағ иди» мисрасындан ше’рин 1807-чи илдә јазылдығы ајдынлашыр. Бурадан да устадын һәмин илләрдә сағлығы, һәјатда варлығы мүүјәнләшир. Еһтимал етмәк олар ки, Гарбағ ханлығында даһили вәзијјәтин кәскинләшдији, зиддијјәтләрин һәддини ашдығы, Аға Мәһәмәд Шаһ Гачарын Загафгазијјаны әлә кечирмәк истәдији вә бу мөгсәдлә Шуша галасыны мұһасирәдә сахладығы заман Валел дә һадисәләрин иштиракчысы, гырғынларын шаһиди олмуш, башгалары кими о да ејни һиссләри кечирмишдир. Белә бир һадисәләрин, гырғынларын төрәдичиси олан шаһлара гаршы онда бөјүк нифрәт һисси јаранмыш вә халгы вәтәни горумаға сәсләмиш, сон даһла ганына гәдәр дүшмәнин бу торпаға ајағ басмасына имкан вермәмәјә чағырмышдыр. Бу мисралар ејни заманда Вагиф кими бир дүһанын нечә ганлы мұһарибәләр, чарпышмалар гурбаны олдуғуну ајдын шәкилдә көстәрир.

Валел башга ше’рлериндә дә Вагифин адыны чәкир вә һәр дәфә мүүјән мөвгедән јанашарағ дөврүн бу вә ја дикәр мәсәләләринә мұнасибәтинн өјрәнир, өзүнәмәхсус сәнәткарлығ чәһәтләрини гејд едир. Ашығ мәшһур «Чаһаннамә»синдә Шәргин бөјүк сөз устадларынын, сәркәрдәләринин, шәхсијјәтләринин һағғында данышаркән Вагифин дә адыны гејд едир, тәәсүф һисси илә белә бир ағыл, зәка саһибинин хал илә јексан олмасыны билдирир:

Һаны Молла Пәһаи бивәфа чаһан,
Тәхәллүсү Вагиф нәзми дүр-әфшан,
Инди ејләмисән хал илә јексан,
Тапмағ олмаз о камалда чан һаны³³

³¹ Азәрбајҗанын мәһәббәт дастанлары. Баки, 1979, сәһ. 357—358.

³² Ашығ Валел. Көстәрилән мәһбә, сәһ. 26.

³³ С. Мүмтәз. Ел шаирләри. Азәрнәшр, 1935, сәһ. 470.

Валехин Вагифлә олан элагәсини устадын күндәлик мәшәт гаҗыларында, һәҗәт проблемләриндә, ән чидди мәсәләләрдә она мүрачнәтиндән дә көрүрүк. Буну халгын зүлм, ишкәнчә алтында јашаја билмәјиб зиддијәтләрин һәддини ашдығы заманлардакы мүрачнәти дә көстәрир. Бу чәһәттән ашығын «Бил» рәдифли гошмасы даһа характерикдир:

Молла Пәнаһ, әрзим сизә сәләјим,
Маһаллыгча биз дүнимүшүк дара бил.
Шадлығы ахтаран бичарә көсләр,
Һәмләм олуб јенә аһу-зара бил.
Валехам, бу дәрәдә вармы де чарә,
Искәндәр бәј салыб бизи азарә,
Вар-дәвләти чәкиб төкдү базарә,
Биз рәијјәтик белә ситәмкарә бил.³⁴

Бу шәрәдә реал һәҗәт һадисәләринни тәсвири, зүлмүн ишкәнчәнни һәдсизлији өзүңү даһа габарыг көстәрир. Искәндәр бәј киими бир залымын халга ган уддурмасыны тәнгид едән ашыг амансыз вәзијјәтләрдән тәнкә көләрәк Вагифлә мүрачнәт едиб ондан көмәк истәмиш, маһаллыгча дара дүшәп, төјчү, налог верә билмәјән јохсул кәндилләрин агнәтнин көстәрмишдир.

Ашыг Валехин элагә сахладығы сәнәткарлар ичәрисиндә халасы оғлу Шаир Гәнбәр мүһүм јер тутур. Гарабағ әдәби мүһитиндә јашајыб-јарадан бу сәнәткарын һәҗәти вә јарадычылығы һаггында аз да олса ајры-ајры мәнбәләрдә гыса мәләуматлара тәсадүф едилир. Онын әлиминзә чатан шәрләринин чоху Валехә хитабән дејилмишдир. М. Чәмәнли јазыр: «Ашыг Гәнбәр Валехин һәм халасы оғлудур, һәм дә шакирдидир, көзәл дејишмәләри вар».³⁵ Бурадан да һәр ики сәнәткарын бир-бирин илә гоһумлуғу ајдынлашыр. Белә бир фактын доғрулуғуну халг арасында олан данышыглар да тәсдиғ едир. Лакин ашыг Гәнбәрин тәвәллүд вә вәфат тарихи һаггында һеч бир мәләумат јохдур.

Ашыг Валехлә Шаир Гәнбәр арасында бир нечә дејишмә олмушдур. Орада дөврүн, заманын мүхтәлиф мәсәләләри, ичтиман-сијаси һәҗәтда, еләчә дә ашығын шәхси һәҗәтинда баш верән һадисәләр әкс олунмушдур. Дејишмәләринин бириндә Ашыг Гәнбәр Валехә мүрачнәт едәрәк јазыр:

³⁴ Шәр Ашыг Хаспаладын дилиндән јазыја алынмишдир.
³⁵ М. Чәмәнли. Јаддаш. «Азәрбајҗан» журналы, 1986, № 2, сәһ. 140.

Ашыг Гәнбәр: Дејирләр сәнәти төвбә етмисән,
Бары зијарәтин гәбул олдуму?
Дејирдин өдүнчә ешгим азалмаз,
Өмрүңүң күлшәни гәпил солдуму?

Ашыг Валех: Инсан да шадлығы төвбә едәрми?
Сазсыз зијарәт дә гәбул олармы?
Чан нә гәдәр сағдыр ешг ичиндәдир,
Баһарын гојунда күл дә солармы?³⁶

Нисбәтән зарафатјана дејилмиш бу парчанын поетик низамында устад нәфәси, јүксәк сәвијјәли сәнәткар гүдрәти дујулур. Фикрин белә зарафатјана дејиминдән даһа чох дөврүн, заманын доғурдуғу ачы һәгнәтләр, килеј-күзар, кизли бир сарказм, икраһ һисси илә долу бир тәнгид вар. Бу мәнз һәмнин мүһитин характеристикасыны вермәк, ејибләрини көстәрмәк үчүн бәдин пријом, поетик васитә иди.

Ашыг Валех һәмишә зијарәткәһлара, сәчдәкәһлара пәнаһ кәтирмиш, онларын бөјүклүјүнә, мүгәддәслијинә инам бәсләмишдир. Бу мәнада онун Кәрбәлә зијарәтинә кетмәси һадисәси даһа характерикдир. Шаир Гәнбәр һәмнин мәсәлә илә элагәдар оларағ јазыр:

Тапдымны сәәләт Валехин-дөвран,
Көзәл јери, хош мағамы көрдүмү?
Зијарәт етдиими Нәчәф-әшрәфи,
Кәрбәләји мүғәлланы көрдүмү?³⁷

Бу мисралардан о дөврәдә јазыб-јарадан, әдәби мүһитдә фәалијјәт көстәрән јарадычы шәхсләрин шәрләриндә сәчдәкәһлара мәнәббәт дујғусу дујулур. Валехин Ашыг Гәнбәрә чавабы да бу бахымдан марағлыдыр:

Нәтида ки, варид олдур Бағдадә,
Тамам әһли-зүнуб олду азадә,
Мусији—Казимә гылдығ ирадә,
Дәркәһдә лүтф еһсанә јетишдим.³⁸

Ашыг бу дејишмәсиндә көрдүкләрини, шаһиди олдуғларыны гәләмә аларағ јүксәк мөвгәјдән әкс етдирир, улу сәчдәкәһлара пәнаһ кәтирәнләри, пәјғәмбәрләрин мүгәддәслијини, онлара олан халг инамыны көстәрир. Ф. Б. Көчәрли һәмнин мәсәлә илә элагәдар оларағ јазыр: «Мәрһум Валех

³⁶ Ашыг Валех. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 86.

³⁷ Ф. Б. Көчәрли. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 325.

³⁸ Јенә орада, сәһ. 326.

Көрбөлажи—мүөллөдөн мүрачнөт етднж өснада Ашыг Гөн-бөр она бир мөктуб жазыб, ашагыда знкр олунан суаллары етмншдир:

Жөнө вармы онда хөмөвү хөркөһ,
Төшнөлөб өһли-бөйт, тамам бнпөнөһ,
Ган аглайыб ахыдырмы Зүлчншөһ,
Доланнрмы о межданы көрдүнүмү?³⁹

Ашыг Валөһнн мөһкөм өлагө сахладыгы сөнөткарлардан бнрн дө Абдулла Чаньзадөднр. О да Абдал—Күлаблыда анадан олуб өмрүнүн ахырына гөдөр орада жашайыб-жаратмышдыр. Ажры-ажры мөнбөлөрдө гыса мө'лумата, ше'р-лөрнндөн нүмунөлөрө төсадүф еднлнр Абдулла Чаньзадө һаггында нлк дөфө фнкнр сөйлөжөнлөрдөн бнрн Ф. Б. Көчөр-лднр. Фактларын азлыгы үзүндөн бу өдөбнжятшүнас алнм онун һаггында өтрафлы сөһбөт ача бнлмөмншднр. Эдөбн мүннтын днкөр үзвлөрн нлө өлагөсн, ше'рлөшмөлөрн, ажры-ажры устадларла, елөчө дө Ашыг Валөһлө дежншмөсн даһа чох днггөтн чөлб еднб хөш тө'снр багышлайыр. Әлнмнзө кө-лнб чатаһ ше'рлөрнннн өсас ннссөсннн Валөһлө дежншмөлөрн тутур. Мнсраларын сөмннннжөтн, фнкнрн образлы шөкнл-дө дежнн чөһөтдөн мүсбөт тө'снр багышлайан Чаньзадө хөш, сөмннн, күлөрүзлү олмасы нлө өдөбн мүннтын днггө-тннн өзүнө чөлб етмншднр. Ф. Б. Көчөрлн жазыр: «Әхлаги хөш, хасннжөтн көзөл, төб'н-ше'рннжөсн рөван вө снлнс Ибн Чань мөчлнслөр зннөтн вө мөһфнллөр жарашыгы өзнз бнр вүчүд нмнш».⁴⁰ Бу сөүрлөрдөн онун дежнб-күлөн, хөш тө-бнөтлн, хасннжөтн көзөл, фнтрн нсте'дада, шөхсн габылннжөтө-малнк ше'рннжөсн рөван бнр сөнөткар олдуғу аждынлашыр.

Ф. Б. Көчөрлн Ашыг Валөһлө Чаньзадө арасындакы мөһкөм өлагө, сөмннн достлуг мүнаснбөтлөрннн гејд едөр-рөк жазыр: «Көрбөлажн Сөфн «Валөһ» тэхөллүснлө дост нмнш вө араларында зарафат вар нмнш. Бнр-бнрннө лөтнфө вө һөзл жолу нлө бамзө ше'рлөр жазарлармыш. Белө кн, мөр-һум Валөһнн Көрбөла жнжарөтнндөн мүрачнөт етднжн өс-нада она жазмышдыр:

Еј Сөфн, шаһн-Нөчөф снн сөнө мөскөн нкән,
Ннжә ол рузөнн тәрк етднн өкөр адәм нднн.
Олмады күн кнмн жарын сөрн-күннндө јернн,
Сән мөкөр вөфа бөзмннә намөһрөм нднн».³⁴

Көзөл төб'н, рөван, сөлнс, жүксөк сөнөт гүдрөтн олан Аб-дулла Чаньзадөннн өдөбн мүннндө мөвгежн, өзүнөмөхсус характернк чөһөтлөрн ажры-ажры сөнөт нүмунөлөрнндө үзө чыхыр. Бу ше'р шүбһөснз кн, Ашыг Валөһнн Көрбөла жнжарөтнндөн гајытдыгы вахтлар жазылмышдыр. Валөһ Абдулла Чаньзадөннн мөктубуна чавабында жазыр:

Сөфн намөһрөмн-дөркөһ дөри-һөждөрднр,
Јөхсә лөнөт она кәлснн ,бу нө нојн-шөрднр.
Сөфнннн зндн азазнл өзөл Абдулла,
Башммы өјмөм она, лөнөт она мүтәрднр,
Әрнннө элли көррө анд нчөнә бах кн, мәнә,
Ејлө сөјлөр кн, көрөн дејөр өзү пејғәмбөрднр.
Өзү Дөччад дурур көнлү вәли Көбә днлөл,
Мө'мнн нндн Галда сан бурада Гөнбөрднр.⁴²

Дөврүн мүтөрөггн шаир вө жарыдычы сөнөткарлары нлө олан бу өлагөлөр устадын өдөбн мүннндө бөјүк нүфуз са-һнбн олдуғуну көстөрнр. Валөһнн Гарабағ өдөбн мүнннн-дө олан нүфузу дежншмөлөрнндө дө аждын көрүнүр. Ше'рлө-рнндө олан тә'нө, зарафат вө сөмннн сөһбөтлөр, жүксөк өх-лаги кејфннжөтлөр днкөр ашыг вө шаирлөрнн марагына сө-бөб олмуш, мүхтөліф мөсөлөлөрдө һесаблашмағ, фнкнрнн өјрәнмөк, мүөјөн мөсөлөлөрө мүнаснбөтннн бнлмөк мөгсөдн нлө она мөкзүм мөктублар жазмышлар. Ашыгын бу чөһөтдөн Баба бөјлө жазышмалары мүнүм өһөмннжөт кәсб еднр. Ф. Б. Көчөрлн жазыр: «Мөрһум Валөһ днндар, мө'мнн, мүтөрөггн бнр шөхс олдуғу нлө белө хошсөһбөт, данышыб-күлөн вө ба-мзө бнр адам нмнш. Онун нлө Баба бөјнн, Ибн Чаньннн вө Ашыг Гөнбөрнн бөјннлөрнндө зарафат олдуғу үчүн бнр-бнрннө һөзл төрннгн нлө сөзлөр дејөрлөрннш. Белө кн, мөр-һум Баба бөј Валөһнн гөчалыгыны һөчв еднб, дншлөрнннн төкүлүб евраг олмагыны вө агзы көһнө хөрабөннн учуг да-мына бөнзөмөјннн вө сачы-саггалы ағарыб сүмүк кнмн дүмағ олмагыны зөрифанө знкр еднб дејнр кн, сөннн башын-дан шүру һөвәс кеднбднр. Индн сөннн мејлнн ахнрөт дүн-јасы нлөднр. Она көрә Хулхунсајыны чағыр кәлснн, алө-мн-бөгадан вө'з елөснн».⁴³ Эдөбнжятшүнас алнм бу нзаһын-

³⁹ Ф. Б. Көчөрлн: Көстөрнлөн мәнбә, сөһ. 326.

⁴⁰ Ф. Б. Көчөрлн. Азәрбајчан өдөбнжяты, I ч., Елм. 1978, сөһ. 311.

⁴¹ Жөнө орада, сөһ. 311.

⁴² Ф. Б. Көчөрлн. Көстөрнлөн мәнбә, сөһ. 312.

⁴³ Жөнө орада, сөһ. 321.

да вердији мө'мин, диндар ифадәсини шүбһәсиз ки, ашығын
жарадычылығынын, Кәрбәлә зијәрәтинә кетмәси һадисәси-
нин үмуми мәзмунундан чыхармышдыр.

Ашығын мүасирләри, еләчә дә Баба бәј мүрачиәт вә за-
рафатлары илә бир нөв дөврүн, заманын доғурдуғу ачы
һәгигәтләри, күлдүнч вәзијәтләри гәләмә алараг үстүөртүлү
шәкилдә әкс етдирмишдир. Әлимизә чатан ше'рләри, һәја-
ты илә бағлы халг арасында јашајан сөһбәтләр онун марағ-
лы бир шәхсијјәт олмасыны көстәрир. Тәәсүф ки, Баба
бәјни дә дикәр мүасирләри кими јарадычылығынын чоху
јазыја алынмадығы үчүн һәфизәләрдә итиб-батмыш, аз бир
һиссәси бизә гәдәр кәлиб чатмышдыр. Онун чүнк вә ар-
хивләрдә, ајры-әјры һәфизәләрдә јашајан ше'рләри јүксәк
сәвијјәли сәнәт нүмунәси кими даһа чох гүјмәтлидир. Баба
бәјни дикәр мүасирләри кими Ашыг Валәһә мүрачиәти, го-
чалығыны, әлдән-ајағдан дүшмәсини зарафатјана гејд едиб
мәсәләләрә фәал мүнәсибәтнин билдирмәси әдәби мүйһитдә
тутдуғу мөвгеји көстәрир:

Һәр кимсә ахтарар тапар тајыны,
Сән дә чағыр кәлсин Хулхусәјыны,
Сөһбәт-үтбә еләсин куш гыл,
Ләззәти дунјадан фәрамуш гыл...⁴⁴

Валәһин Баба бәјә чавабы да диггәти чәлб едир. Бу
ше'рләрин үмуми мәзмунундан, јүрүдүлән фикир вә мұла-
һизәләрдән мұәллифин һәмнин мисралары гочалыг чағларын-
да јаздығы мә'лум олур:

Еј Баба бәј, сән бир јахшы бабасан,
Һејф ола ким, бир аз агзы јавасан.
Бундан әзәл сән ки, шаир дејилди,
Фәзәји сәнәг таир дејилди.
Мәндән өјрәнибсән дүшүбсән тәрзә,
Мәним илә данышма һәрзә-һәрзә.⁴⁵

Фикир вә дуғуларын ифадәси, һадисә вә фактларын тәс-
вирн бахымындан бу ше'р даһа чох тәғдирәләјигдир. Бурада
ашығын Баба бәјлә арасында олан сәминн сөһбәтләр, мұна-
сибәтләр, шән зарафатлар, јаш фәргн ајдын көрүиүр.

Ашыг Валәһин һәјат вә јарадычылығынын мүәјјән чәһәт-

ләриннн өјрәнилмәси бахымындан онун јахын вә узаг әра-
зиләрдә јашајан сәнәткарларла дејишмәләри мүйһүм әһәмиј-
јәт кәсб едир. Кимләрлә әләгә сахламасыны, әдәби мүйһитдә
бир устад ашыг кими мөвгејини өјрәнмәк үчүн дә диггәтә-
ләјигдир. Бу дејишмәләрдә Валәһин күчлү мұшаһидә габил-
лијјәти, дүшүнүб нәтичә чыхармағ бачарығы ајдын көрүнүр.
Ашыг һәнкки јахын әразидә јашајыб-јарадан, фәалијјәт
көстәрән устад сәнәткарларла әләгә сахлајыр, ејни заман-
да Гарабағдан чох-чох узағларда, Нахчыванда, Әрдәбилдә,
Түркијәдә, Дағыстанда сазы-сөзү илә дилләрдә дастан олан,
мәләһәтли сәси илә шөһрәт газанан дәдә ашығларла да кө-
рүшүб әләгә сахлајыр, дејишмәләр апарыр. Бу дејишмә-
ләрин илә мүйһүм бир гисминнн кәлиб бизә чатмасы Валәһин
һәјатыны, кимләрлә әләгә сахламасыны өјрәнмәк бахымын-
дан әһәмијјәтлидир. О, һәнкки халг ше'ри тәрзиндә јазан
шаирләрлә әләгә сахлајыр, ејни заманда елин-обанын ағыр
јығнағларыны апаран јарадычы ашығларла да көрүшүб
ше'р, сәнәт мәсәләләриннән данышыр.

Ашыг Маһмуд бир устадды дағ кими,
Ашыг Солтан бир мејвәли бағ кими,
Ашыг Әһмәд бил саралыб јағ кими,
Јол көзләјир бир гардашым дардалыр.⁴⁶

Устадын бу мисраларында мұасири вә јахын досту олан
ашығларын јүксәк бачарығы илә сечилән сәнәткарларын иф-
тихар һисси илә адыны чәкмәси сәминннәјјәтнн, јүксәк һиссанн
мүнәсибәтләринн нәтичәсидир. Онларын һәјат вә јарадычы-
лығы илә бағлы факт вә мә'луматларын итиб-батмасы, бу
күнүмүзә гәдәр кәлиб чатмамасы тәәсүф доғурур. Валә-
һин Ашыг Маһмудла дејишмәләри хүсуси марағ кәсб едир.
Ашыг Маһмуд Әрдәбилдә јазыб-јарадан сәнәткарлардан
олуб ағыр мәчлисләр апармасы, чалыб-охумасы илә бөјүк
шөһрәт газанмышдыр. Онун Әрдәбилдә јашамасыны Ва-
ләһ «Вар» рәдифли гошмасында белә верир:

Әдәбилли Ашыг Маһмуд зај олду,
Мә'сум Әфәндииннн јашы чај олду,
Нахчыванлы Сүләјманә тај олду
Бу маһалда шаирләр өвләди вар.⁴⁷

⁴⁴ Ф. Б. Көчәрли. Азәрбајжан әдәбијјаты, I ч., Елм, 1978, сәһ. 321.
⁴⁵ Јенә орада, сәһ. 321.

⁴⁶ Ашыг Валәһ. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 21.
⁴⁷ Јенә орада, сәһ. 26.

.. Ашыг Валеһин онунла гаршылашмасынын мараглы тарихи вардыр. Аҕсаггаларын сөҗләдиһинә көрө бу устакдын шакирдләриндән Ашыг Чәләлла Ашыг Әһмәд Әрдәбил төрәфләрдә мәчлис апараркән Ашыг Маһмудла дејишир вә ахыр нәтиҗәдә она мәғлүб олур. Сәнәт достунун чәтин вәзиј-јәтдән чыхарылмасы үчүн Чәләл Ашыг Валеһә хәбәрә кәлир. Бу устак да өз нөвбәсиндә Ашыг Маһмудла дејишиб ону мәғлүб едир. Валеһин Ашыг Маһмудла дәрә дејишмәси бизә кәлиб чатмышдыр. Нәрбә-зорба характери дашыжан бу ше'рләрин һамысында бир-биринә тәнә кәлмәк, һүнәр вә бачарығы илә өјүнмәк, рәғибн хар етмәк хусусијјәти даһа габарыгдыр. Умумијјәтлә, ашыглар белә ше'рләрдә гаршы-дакыны күчсүз, чәсарәтсиз, һеч нәјә гадир олмајан бир шәхс кими көстәрир, өзүнү исә ширә, аслана бәнзәдир:

Ашыг Маһмуд:

Ашыг, мәнлә мејлан ачма һәјатыны дәр едәрәм,
Диванидән, тәһнисдән нечә гатар вар едәрәм,
Бир устадам һүнәриндән һеј данышар мәни көрөп,
Шәһлиһини говлајарам, хош күнүнү зар едәрәм.

Ашыг Валеһ:

Ашыг Маһмуд, өмрүн битиб бу күн сәни хар едәрәм,
Булуз кими гәјнајарам, баһар фәсли гар едәрәм,
Чәјлар кими сәлләнәрәм, дәрја кими көлләнәрәм,
Банһын шиһәр, агһын итәр, дулағины кар едәрәм.⁴⁸

Бу дејишмәләрдә јүксәк сәнәткарлыг мәсәләләри, бир-биринә мүнәсибәтдә ашыглығын әдәб-әрканыны көзләмәк хусусијјәти вә саир мәсәләләр кеннш шәкилдә нәзәрә чар-пыр.

Ашыг Валеһ бир устак кими чох-чох узагларда сәнәткарларын диггәтинн өзүнә чәлб етмишдир. Јахын вә узаг әразидә јашајан, сазы-сөзү илә мөшһур олан устак ашыглар онунла көрүшмәк үчүн Гарабаға кәлмишләр. Бу узаг јолу јахын едиб дејишмәк, јарадычылыг сөһбәтләри апармаг үчүн Валеһлә көрүшмәјә кәләнләр ичәрисиндә Ашыг Сүлејман хусусилә мараг доғурур. О, Нахчыванда ағыр јығнаглар апаран, орада јашајыб-јарадан сәнәткарлардандыр. Ашыг Сүлејманын ше'рләринин үмуми аһәнкиндән, дејишмәләриндән устак бир сәнәткар олдуғу ајдынлашыр:

Ашыг Сүлејман: Мән кәлмишәм, Гарабагдан бач алам,
Көпүклү чәј кими чоғарам инди.
Аслан мејданында гузу мөлөјир,
Бу ишә мат галыб чашарам инди.

Ашыг Валеһ: Чәјлар удан дәрја кими долмушам,
Тәләтүм ејләјиб дашарам инди.
Тумарлајыб әл атарам кушнә,
Тутуб кәл јеринә гошарам инди.⁴⁹

Һәр ики устакдын ше'рләриндәки бүтөвлүк, образлы дејим тәрән даһа мараглы тәсир бағышлајыр. Ашыг Сүлејман Нахчывандан пај-пијада Ашыг Валеһлә таныш олуб, јарадычылыг сөһбәтләри апармаг үчүн кәлмәси дә хусуси мараг доғурур. Бу бир төрәфдән Ашыг Сүлејманын гүдрәтли сәнәткар олмасыны көстәрирсә, диқәр төрәфдән Валеһни әтраф әразиләрдә нечә мөшһурлашдығыны, устак ашыг кими танындығыны ајдынлашдырыр. Ашыг Валеһ нәинки Азәрбајчанда, һәтта өлкәнн сәрһәдләриндән чох-чох узагларда, Әрдәбилдә, Түркијәдә дә танынмыш, мөхтәлиф устак ашыгларла дејишиб гүдрәтли сәнәткар кими шөһрәт газанмышдыр. Мустафа Чәмәнли һәмнн мәсәлә илә әлағәдар олараг јазыр: «О мүәсир олдуғу Гарабағ шаһрләри, Әрдәбил, Османлы ашыглары илә дөш-дөшә кәлмиш, онлары мәғлүб етмишдир».⁵⁰

Ашығын ше'рләриндә олан мүраҗиәт вә јер адлары да бу әлағәләри көстәрир. Түркијәдә јашајыб-јарадан, сазы-сөзү илә мөшһур олан Ашыг Фејруза јаздығы мәктублары хусусилә мараглыдыр. Устак вәтәнин, ана јурдун көзәлликләриндән, торпағынын барындан-бәрәкәтиндән сөһбәт ачыр, онун фүсункарлығындан, адаллығынын вәфа вә сәдагәтиндән, елә-обаја, јурда бағлылығындан данышыб Түркијә пашасыны Гарабағы әлә кецирмәк мәғсәдиндән данышмаға чағырыр: «Вар» рәдифли гошмасында охујурур:

Фејруз, сөјлә Истамбул пашасына,
Гарабағын чох дәрәли ады вар.
Достлар үчүн әрмәғанды һәр јаны,
Дүшмән үчүн миш туфаны, бады вар.⁵¹

Валеһин јахын-узаг әразиләрдә јашајан сәнәткарларла јазышмасы, онларын мүраҗиәт вә сорғуларына чаваблары һөјәтинын нисбәтән гаранлыг көрүнән сәһифәләринин ајдын-

⁴⁸ Ашыг Валеһ. Көстәрилән мәһбә, сәһ. 57.

⁴⁹ Ашыг Валеһ. Көстәрилән мәһбә, сәһ. 66.

⁵⁰ М. Чәмәнли. Көстәрилән мәһбә, сәһ. 140.

⁵¹ Ашыг Валеһ. Көстәрилән мәһбә, сәһ. 26.

лашдырылмасында көмөжимизе кәлир. Устадын Ашыг Фејрузла дејишмәләри өз характери, кәскинлији етибары илә даһа чоһ мараг доғурур. Бу ики устадын дејишмәләриндә һәрбә-зорба аз бир һиссәни тәшкил едир, әсас јери ғыфыл-бәнд тутур. Бағлама характери дашыҗан бу ше’рләрдә дун-ја, заман һагғында мүхтәлиф фикрләр, мүлаһизәләр јүрү-дүлүр. Валейин Ашыг Чәләл, Ашыг Сәмәд, Зәрникар ханым, Мә’сум Әфәнди вә диқәр башга сәнәткарларла дејишмәләри өз характерик хүсусијјәтләри, јүксәк әхлағи-кејфијјәтләри, зәнкин дүшүнчә тәрзи, дујма һабиліјјәти илә сечилән сәнәт нүмунәләридир. Бу дејишмәләр онун мөвгејини, Гарабағ әдәби мүһитиндә малик оладуғу нүфузу өјрәнмәк бахымын-дан диғгәти чәлб едир.

Абдал—Күлаблыда јашајыб-јаратмыш Ашыг Гәнбәр, Ашыг Чәләл, Ашыг Әһмәд, Ашыг Сәмәнд, Ашыг Аллаһверди, Ашыг Әкбәр, Ашыг Аббасгулу, Ашыг һәсән, Ашыг һүсејн, Ашыг Казым вә башгаларынын јарадычылығында Валейин тә’сирин ачыг-ајдын дујулур. Бу сәнәткарын әлимизә кәлиб чатан ше’рләриндә бәдиилік, образлыг, дәлә-обаја олан сонсуз мәнбәбәт кеніш шәкилдә әкс етдирилир. Ашыг сәнәтши әдәсиз дәрәчәдә вурғунлуғ, јүксәк мөвгејдән јана-ша ма сәләфләриндән кәлән бир ән’әнә кимн јашадыларыды. Белә бир марағлы мүһитин јаранмасы, ајры-ајры јарады-чыларынын мејдана кәлмәси улу сәнәтнин инкишафында әсас олмушдур. Кичик бир кәнддә өз сәнәт хүсусијјәтләри илә диғгәти чәлб едән күчлү бир әдәби мүһит фәалијјәт көстә-риди. Бу исе усталарын улу сәнәти јашатмағ, кәләчәк нәсә чатдырмағ үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмәдијини көстәрир. Она көрә дә тә’лимдә биринчи нөвбәдә шакирддин бачарығы, шәхән нәвәси, фитри исте’дады нәзәрә алынмыш-дыр. Валей дә бу ән’әнә үзрә ашығлар јетишириб мүстәғил фәалијјәт көстәрмәк үчүн зәманәт верән сәнәткарлардан-дыр. Онун өз билік вә бачарығы, сәнәтнин сирләрини дәриндән мәннәмәк хүсусијјәти илә сечилән шакирдләрин-дән бири Ашыг Чәләлдыр. Онун бизә кәлиб чатан ше’рләри исте’дадлы бир ашығ олдуғуну көстәрир:

Ашыг Валей: Ағламағын етди мәнн диванә,
Сәјлә көрүм, Чәләл, нә һаләтди бу?
Көз јашын гәлбимә ох кимн дәјди,
Сәјлә көрүм, Чәләл, нә һаләтди бу?

Ашыг Чәләл: Бөјүк уstad, јаман дәрә дүшүмшүк,
Көнүлләр ағладан хәләләтди бу.
Гәфил гәза салды бизн төруна,
Шадлығы нүч едән зәләләтди бу.⁵²

Сонрақы бәндләрдән мә’лум олур ки, Валейин шакирди Әһмәд Солтан адлы бир ашығла дејишиб мәғлуб едилмиш-дир. Ашығлығын әдәб-әрканына көрә мәғлуб олан сәнәткар-сазыны вермәли иди. Бу онун ашығлыға лајиг бир шәхс олмадығыны, сәнәтнин сирләринә дәриндән јијәләнмәди-нини көстәрир. Бу һәм дә бир нәв ашығлығы јад тә’сирләр-дән, тәсадүфи кәлишләрдән горумағ үчүн дәдә сәнәткарлар тәрәфиндән јарадылмыш олчу-мизан иди.

Ашыг Валейин халғ арасында сөјләниләнләрә, ејни за-манда өзүнүн ше’рләриндә етдији ишарәләрә көрә бир өв-лады олмушдур. Ф. Б. Көчәрли јазыр: «Онун өвладындан Ашыг Аббасгулу сөз вермишди ки, Кәрбәләји Сәфинин та-мами әш’ару асарыны бизә көндәрсин, вәли әһдинә вәфа етмәди».⁵³ Ф. Шушински јазыр: «Ашыг Аббасгулу тәхми-нән 1850-чи илдә Гарабағын сәфалы бир кушәсиндә—Кү-лаблы кәндиндә анадан олмушдур. Оба-оба, ојмағ-ојмағ кәзиб бабаларымызын нәчиб дујуғларыны тәрәннүм едән мәшһур ашығлардан Валей, Гәнбәр, Нәчәфгулу да бу кәнд-дә доғулмушлар.

Аббасгулу мәшһур ел сәнәткары Ашыг Валейин нәвәси-дир.⁵⁴

Әдәбијјәтшүнас алим Ф. Б. Көчәрлинин Ашыг Аббасгу-луғу Валейин өвлады, Ф. Шушинскинин нәвәси кимн вер-мәси бизин фикримизчә дүзкүн дејилдир. Буну устадын өзүнүн ше’рләри, тарихи фактларын мүгајнәси дә ајдын көстәрир. Устадын аһыл чағларыны әкс етдирән, һәләлик һеч бир јердә нәшр олунмајан «Талей вә һәгигәт» дастанын-дә көстәрилир: «Усталлар дејир ки, 1781-чи илдә Ашыг Ва-лей һәјәтиндә једди күн, једди кечә оғлу Талей илә, кәлини һәгигәт ханыма елә бир тој етди ки, күллү Гарабағда рузи-карын көзү һәлә белә бир тој-бүсәт көрмәмишди».⁵⁵

⁵² Ашыг Валей. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 55.

⁵³ Ф. Б. Көчәрли. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 33.

⁵⁴ Ф. Шушински. Азәрбајҗан халғ муסיғичләри. Бақы, 1985, сәһ. 95.

⁵⁵ Әлјазма фольклоршүнас Мүрсәл һәкимовдан көтүрүлмүшдүр, сәһ. 533.

Бу тарихин гејд олунмасы да јухарыда көстөрилөн мүлаһизэлэрин јанлышлығыны көстөрүр. Ашыг Валеһин «Олдум» рәдифли гошмасында исә охујуруг:

Мәңилим прагаыр, өзүм пијада,
Мүшкүл дәрдим олуб һәддән зијада,
Валеһ ағлар галды фани дујјада,
Ваһид оғлу чаван өлән мән олдум.⁵⁶

Бу мисралардан устадын бир оғлу олдуғу вә чаван јашларыннан вәфат етдији ајдынлашыр. М. Раһим «Халг шаири Валеһ» адлы мәгаләсиндә устадын белә бир дејишмесини верир:

Пәризад: Гарабагдан дов ејләјиб кәлмиһә,
Де бир көрүм нәдир өврәдин сәниһ.
Кирмиһә мејдана мәрдә-мәрдана,
Мәјәр дејишмәкди мурадын сәниһ?

Сөзүнә Валеһ:

Гарабагдан дов ејләјиб кәлмиһәм,
Иһи Абдуллаһдыр өврадим мәнним.
Кирмиһәм мејдана мәрдә-мәрдана,
Сәниһлә дејишмәк мурадым мәнним.⁵⁷

Бурадан устадын өвадынын адынын Абдулла олдуғу ајдынлашыр. Лакин бу фактын өзүнүн дә доғрулуғу бир гәдәр шүбһәли көрүнүр. Чүнки Ашыг Валеһ Пәризад вә Мәсум Әфәнди илә Дағыстана, Зәрникар ханымла дејишмәјә, кедәркән Ширванда гаршылашмышдыр. Һәмнин вахтлар исә онун ијирми беш јашы олмушдур. Ејни заманда бир тарихи факт кими устадын Зәрникар ханымла анлә гурдуғу мәлумдур. Ашыг Валеһ исә Пәризадла, Зәрникар ханымла евлонмәмишдән әввәл дејишмишдир. Ашыг Валеһнин өвады илә бағлы ән марағлы факты устадын нәвә-нәтичәләри верир. Ел ағсагалларынын, онун нәслиндән олан ајры-ајры адамларын, еләчә дә көтүкчәси Ашыг Хасполадын вердији мәлумата көрә Аллаһверди Валеһин оғлу, Әләкбәр нәвәси, Аббасгулу исә нәтичәсидир. Бу халг арасында сөйләниләнләр инандырычылығы, устадын шәрләриндәки фикирләрлә сәсләшмәсинә көрә бизчә һәнгигәтә даһа ујғундур.

Абдал—Күлаблы кәнди гәдимдән уstad ашыгларын вәтә-

ни олмушдур. Ф. Шушински јазыр: «О дөврдә Гарабағ мәчлисләриндә, хусусән кәнд тој-дүјүнләриндә Күлаблы ашыглары иштирак едәрдиләр».⁵⁸ Бурадан һәмнин кәндлә јашајанларын ашыг сәнәтинә олан мәһәббәти, марағы ајдын көрүнүр. Валеһин улу јурдунда бу сәнәти кәләчәк нәслә ашыламағ, өјрәтмәк бир ән'әнә кими јашајур. Онун сој-көкүнә диггәтлә нәзәр јетирсәк көрәрик ки, оғлу Аллаһверди, нәвәси Әләкбәр, нәтичәси Аббасгулу, һал-һазырда исә көтүкчәси Хасполад тәрәфиндән бу мүгәддәс сәнәт давам етдирилир. Дәдә Әләскәрин һәмнин јурда дә'вәти дә ашығлыга олан мәһәббәтин нәтичәсидир. Ф. Шушински бу һагда јазыр: «Дејиләнә көрә бир күн Ашыг Әләскәр өз дәстәси илә Күлаблы кәндинә тој шәһлијинә дә'вәт олунар. Бүтүн кәнд бөјүк ел сәнәткарыны гаршыламаға һазырлашыр. Абдал кәнди илә Күлаблы кәнди арасында 300—400 адам тутап бөјүк бир мағар гурулур. Ашыг Әләскәри динләмәк үчүн јүзләрлә атлы-пијада әтраф кәндләрдән Күлаблыја ахышыр». Сонра мүәллиф сөзүнә давам едәрәк јазыр: Ашыг Әләскәрин:

—Оғлум, бизим үчүн нә охуја биләрсән?—суалынын гаршысында өзүнү итирмәјән Аббасгулу ештирамла:

—Бөјүк уstad, нә әмр етсә һазырам,—демәси Ашыг Әләскәрин хошуна кәлди. О, әлини кәнч ашығын чининә гојуб динләнди:

—Оғул, мән Ашыг Валеһин вәтәниндәјәм. Она көрә дә Валеһин «Вүчудунамә»сини охусан мәнә даһа хош кәләр.

Кәнч ашығын мәлаһәтли сәси, ајдын вә сәлис тәләффүзү, кәзәл саз чалмасы уstadы хошһал едир. Аббасгулу өз гошмаларындан бир-икисини дә мәһарәтлә охујур. Аббасгулудан сонра мәшһур ашыг Нәчәфгулу мејдана кәлир, онун јасты балабанда виртуоз чалғысы Ашыг Әләскәри даһа да мәфтүн едир. Һәр ики ашығы динләјән уstad ашыг үзүнү мәчлис әһлине тутуб дејир:

—Күлаблы чамаяты! Сиз хошбәхтсиниз. Она көрә ки, мөрһум Валеһин јурду бош галмајыб».⁵⁹ Бу парча Валеһин јурдунда оланларын ашыг сәнәтинә, онун прәсинә олан мәһәббәтин ајдын шәкилдә көстәрир. Ашыг Әләскәрин Валеһ јарадычылығына бәсләдији һөрмәт дә бурада бир даһа үзә чыхыр. «Ашыг Әләскәрин Гарабаға тој сәфәри» адлы сәсәри дә һәмнин тәәсүратын нәтичәсидир.

Белә бир зәнкин јарадычылык мәктәби кечән вә өз сәнәт

⁵⁶ Ашыг Валеһ. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 23.

⁵⁷ «Коммунист» гәзети, 13 апрел 1928-чи ил.

⁵⁸ Ф. Шушински. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 96—97.

⁵⁹ Јенә орада; сәһ. 96.

дәст-хәтти илә әдәби мүнтин марағына чеврилән, сонракы дөврләр үчүн бир сәнәт мәбәди кими мүрачнәт едилән бу дэдә ашығын ше'рләринин языја алынма тарихи дә диггәти чәлб едир. Әлимиздә олан фактлар онун поетик сикләт-ли сәнәт нүмунәләринин сагыгындан языја алынмаға башладыгыны көртәрнр. Белә ки, чүнк А-84/10558-дә Ашыг Валәһин бир ше'ри кетмишдир. Орада 1208-чи һичри тарихи көстәрнлр. Буну нсә миладијә чевирдикдә 1793-чү илдә языја алындыгы ајдынлашыр. Ашығын ше'рләринә ајры-ајры чүнк вә архивләрдә дә тәсадүф едилр. Чүнк Б-1578/11516, чүнк Б-1966/13667, чүнк А-347/13669, чүнк Б-1761/11516-да Ашыг Валәһин ајры-ајры ше'рләрн верилмишдир. Онларын бир гисми тәдгигатчылар тәрәфиндән мүхтәлиф топлуларда нәшр олунмуш ше'рләрн илә сәсләширсә, бөјүк бир гисми һәләлик ишыг үзү көрмәмишдир. Она көрә бу әл-јазмалар надир тапынты кими Валәһин јарадычылығына даһа кениш өјрәнмәк үчүн мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бурада да устад дүнја, заман һагында дүшүнчәләрини, тәмиз мәнәббәт дүјгуларыны, вәтән көзәлликләринин тәсвирини, зүлмүн, һагсызлыгыны доғурдугу икраһ һиссини верир. Валәһин мәнәббәт дүјгулары бурада да өз сәммијјәти илә сечилр:

Дәли көнүл, нә кәбирсән бурада,
Сәнә һәмдәм олан јар иди кетди.
Нә чәкирсән бивәфанын һәсрәтин,
Үзү дәнмүш бишлар иди кетди.⁶⁰

Ашыг Валәһин ше'рләринин языја алынмасы саһәсиндә һүсәји Әфәнди Ганбовун зәһмәти һүсусилә гижмәтләндирил-мәлидир. О өзүнүн «Азәрбајчанда мәшһур олан шүәрәнин әш'арына мәчмүәдир» адлы топлусунда устадын ше'рләрн-дән нүмунәләр вермишдир. Бу мәчмүәзин биринчи һиссәси проф. Чаһанкир Гәһрәманов тәрәфиндән нәшр едилмишдир. Китабда «Ашыг Гәнбәр Кәрбәләји Сәфи Валәһ тәхәллүсә Валәһин көзү ағрыјан вәгт зарафат вә һәзл тәригилә јаздыгыдыр», «Валәһин Гәнбәрә јаздыгы чавабыдыр», «Кәрбәләји Сәфи Валәһ тәхәллүсүн Кәрбәләји Абдулла Гәнбәр тәхәллүсә јаздыгы чавабыдыр», «Кәрбәләји Абдулла Гәнбәр тәхәллүсүн Валәһин ахырынчы бейтинин әвәзиндә олан чавабыдыр», «Валәһин Кәрбәләји Абдулла Гәнбәр тәхәллүсә

олан чавабыдыр»⁶¹ башлыгы ше'рләрн верилмишдир. Бурада мӯәллифин һәјаты һагында һеч бир мә'лумата тәсадүф олунмур.

Ашыг Валәһин һагында нисбәтән кениш вә һәртәрәфли мә'лумат верән, фикрини фактларла сүбута јетирән, һәја-ти јарадычылығы һагында әтрафлы сөһбәт ачан әдәбиј-јатшүнас алим Ф. Б. Көчәрли олмушдир. О, «Азәрбајчан әдәбијјаты» адлы китабында Вагиф, Видади, Қазым аға Салик, Хуршудбану Натәван вә башгалары илә бирликдә Валәһ һагында да мә'лумат верир. Әдәбијјатшүнас алим «Кәрбәләји Сәфи Валәһ тәхәллүс» адлы мәгаләсиндә устадын һәјат вә јарадычылығы һагында сөһбәт ачыр, ше'рләринин кениш тәһлилинн вермәјә чалышыр. Ашыг Валәһин Вагифлә олан әлағәсинн белә гејд едир: «Атидә јазылан бәдшәһни-ки, ондан анчаг бир-ики бәнд нүмунә үчүн бурада шир олунур,—бә'зи рәвәјјәтә көрә, Валәһ чаванылығы вах-тинда М. П. Вагифин бујруғу илә тәзә сәбкидә өзүндән их-тира едәрәк инша гылмышдыр:

Ләбинә назлы јарын бәләји-күлфам дедим,
Гүндү тәлх олду ки, еј мәст, чүнүн әлма—деди.
Ләзәти—шәһдү шәкәр тәк ләбн хәндандир бу,
Гижмәти кәччи-күһәр, лә'ли Бәләхшандир бу.
О надир, гижмәти кәм, әсли һарам, тәхмәзач,
Бир гашыг ачы су гәилдә гатыб чалма деди.

Валәһин бу көзәл бәдиәләринә нәзирә олараг Гасым бәј шәкир дәхи дә зәрифәнә вә әдибанә бир кәлам јазмышдыр ки, ондан дәхи бир нечә бәндләр мүгабилә вә нүмунә үчүн бурада дәрч гылдыг:

Көзләјән кимсә, көзүм һагы, дәмәз ај сана,
Нәчидир ај вәчәһәтдә ола тај сана?
Сән кими көрүм онун чәһреји-табанымы вар?
Хали һиндусуму вар, зүлфү пәришанымы вар?
Бир сары рәккличәдир әввәли әјри нун тәк,
Елә ки, кечди ики-үч күн олу бир парә чәрәк сә

Сонрлар бу ән'әнә Падарлы Абдулла тәрәфиндән дә өзү-лә мөхсус шәкилдә давам егдрилмишдир:

Бә'зи мәчлисдә гәдди сәрвү сәнубәр охунур,
Таңры биләни ки, бу саф гәмәтинә шәр охунур.
Сәрв тәк көрүм аның, еј кода рә'насымы вар?

⁶¹ Н. Ә. Ганбов. «Азәрбајчанда мәшһур олан шүәрәнин әш'арына мәчмүәдир». Бақы, 1986, сәһ. 218, 219, 223, 224.

⁶² Ф. Б. Көчәрли. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 328—329.

⁶⁰ Чүнк. Б—1604/3859, сәһ. 39 а.

Хош тамашасымы вар, исми мүссамасымы вар?
Әни бир гарыш олур, узуну маһанди-чарақ,
Сәвв тәк сөйләјин анын нәми вар, биз дә биләк.⁶³

Бүтүн бунлар ашыг Валехин јагадычы мүнхтә мөвгејини, зәнкин тәбиәтә малик бир шәхс олмасыны көстәрмәк бахымындан мүнүм әһәмијјәт. кәсб едир. Оуну дикәр сәнәткарларла јазышмалары, мәктублашма вә дејишмәләри һәјат вә јагадычылығынын арашдырылмасында көмәјимизә кәләр. Бу устадын XIX әсрин көркәмли шаири Гасым бәј Закирә, Падарлы Абдуллаја олан тәсири ајдын нәзәрә чарпыр.

Ашыг Валехин рус дилиндә тәрчүмәси дә диггәти чәлб едир. Бу хејрхаһ ишин башлангычы Ф. Б. Көчәрли тәрфиндән гојулараг СМОНПҚ 1910, 41-чи бурахылышда «Валехин маһнысы» башлығыла мәгалә илә биркә устадын мәшһур «Вүчуднамә»си дә рус дилинә нәшр едилмишдир. Мүәллиф ашыгын јүксәк сәнәт кејфијјәтләриндән, кениш вә зәнкин јагадычылыг јолундан данышыр, бу нөвүн жанр хүсусијјәти һаггында мәлумат верир. «Әдәбијјатшүнас алим јазыр: «Бу маһнылар адамларын һәјатындан, тәлејиндән, сон нәфәсинә гәдәрки фәалијјәтиндән, дүнјадакы руһундан данышыр».⁶⁴ «Вүчуднамә» Азәрбајҗан дилиндә әрәб әлифбасы илә вә рус дилинә тәрчүмәси илә биркә верилмишдир. Ф. Б. Көчәрлинин бу тәрчүмәси һаггында В. Гордлевски, Л. Лопатински мүсбәт фикир сөйләмиләр. В. Гордлевски јазыр: «Гафгаз публицисти Ф. Б. Көчәрли «Азәрбајҗан татарлары әдәбијјаты» адлы китабында әрәб әлифбасы вә рус дилинә тәрчүмәси илә бирликдә Гафгазда кениш јайлымыш ики маһныны вермишдир—бири халг маһнысы саячы сөзләри, дикәри исә Валехин ше'ридир. Валехин бу маһнысы писанларын һәјатындан, анадан оландан өләнә гәдәрки фәалијјәтиндән данышыр. Һәмин маһныларда күчлү инам, с'тигад вардыр. Бу мөвзу бәдин әдәбијјатда кениш јайлымышдыр».⁶⁵

Ашыг Валехин халг арасында инди дә јашајан, дилләр әзбәри олан «Вүчуднамә»си өз мөвзу даирәсинин кенишлији ифадә зәнкинлији илә даһа чох диггәти чәлб едир. Оуну

⁶³ Абдулла Падарлы. Сечилмиш ше'рләр. Баки, Кәпчлик, 1979, сәһ. 45.

⁶⁴ СМОНПҚ, 1910, № 41; сәһ. 24.

⁶⁵ В. Гордлевски. Критика и библиография. «Этнографическое обозрение». 1911, № 1—2. Бах: П. Әфәндијев. Историја Азәрбајҗанской фолклористики. Докторлуг авторсфераты, Баки, 1973, сәһ. 50.

әлимиздә олан вариантлары арасында мүәјјән фәргләр нәзәрә чарпыр. Башлычасы исә ондан ибарәтдир ки, Ф. Б. Көчәрлинин вердији «Вүчуднамә» отуз бир бәнддән ибарәт олдуғу һалда, халгдан топладығымыз вариант отуз алты бәнддир. Бу мүгајисәдә мүәјјән фәргләр, ифадә, сөз дејишмәләри дә нәзәрә чарпыр ки, үмуми мәнаја, ше'рин бәдин тәсири күчүнә хәләл кәтирир. Бизим фикримизчә исә Ф. Б. Көчәрлинин гәләмә алдыгы вариант даһа тәдирәләјигдир. Чүнки бу әдәбијјатшүнас алим тарих е'тибары илә устада даһа јахын олмушдур. Чүнк Б-1335/10541-дә исә бу «Вүчуднамә» даһа нәфис шәкилдә, једди бәнддән ибарәт олуп бәнддә дејишикликләрлә јазыја алынмышдыр. Ашыгын көчүкәси Хасполад Мирзәјевдән јазыја алдығымыз вариант да сһтимал ки, бизә гәдәр мүәјјән дејишиклијә мәруз галмышдыр.

Чүнкдә: Рәһм ичиндә бунјад олду дил,
Ики нөгтә көзүм олду мүгабил,
Бир дамаг, бир олунду һасил,
Доғгуз күндә тамам олду бу әза.⁶⁶

Ф. Б. Көчәрлидә:

Рәһм ичиндә әввәл бунјад олду дил,
Ики нөгтә көзүм олду мүгабил,
Бир дамаг, бир чикәр олунду һасил,
Доғгуз күндә тамам олду бу әза.⁶⁷

Ашыг Хасполадда:

Әввәл башлангычда бунјад олду дил,
Ики нөгтә көзүм олду мүгабил,
Бир дамаг, бир чикәр олунду һасил,
Доғгуз күндә тамам олду бу әза.⁶⁸

Әлјазмаја нисбәтән бу ики вариантын бир-бири илә сәсләшдији ајдын нәзәрә чарпыр. Устадын башга ше'рләриндәки дејишикликләри дә јери кәлдикчә мүгајисәләр әсасында гејд етмәјә чалышачағы.

Ашыг Валехин һәјат вә јагадычылығы һаггында илк мәлумат верәнлөрдән бири дә Мәммәд Раһим олмушдур. О. «Халг шаири Валех» алды мәгаләсиндә јазыр: «Азәрбајҗан әдәбијјатынын шаһ дамарыны тәшкил едән халг әдәбијјаты (шаһ әдәбијјат) бәзи гүввәләр сәјәсиндә 23—24-чү илләрдән башлајараг чанланмаја үз гојду. Лакин әсәрләри халг

⁶⁶ Чүнк. Б—1335/10541.

⁶⁷ Ф. Б. Көчәрли. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 330.

⁶⁸ Ше'р Ашыг Хасполадын дилиндән јазыја алынмышдыр.

ичәрисиндә зәрби-мәсәл олан Хәстә Гасым, Гурбани, Новруз, Валәһ кими мәшһур халг шаирләри һәм дә јахшыча ортаја чыхарылмамышдыр. Азәрбајчан әдәбијјаты чәмијјәти, Азәрнәшр, тәдгиг вә тәтәббә чәмијјәти бә'зи халг шаирләринин парчаларыны тәт етмишләрсә дә бу вахта гәдәр адлары әдәбијјатымыза белә дүшмәјән шаирләримиз дә аз дејилдир. Биз бу мәгаләмиздә ағыз әдәбијјатынын гүвәтләг шаири олуб тарихи бәлли олмајан шаирләр сырасында галан Валәһ һаггында данышмаг истәјирик».⁶⁹ Мүәллим устакын дикәр шаирләрлә дејишмәләринин верәрәк јашадыгы тарихи ајдынлашдырмаға чалышыр:

«Зәрникар адлы Дәрбәнд шаириндән:

Гырх догуз ашыгы салмышам бәндә,
Ајагында зәнчир, бојунда күндә,
Гырхына бир чәрәк бөјлә төкәндә,
Иштаһын вар исә јағлы панә кәл.

шәклиндә мәнзум бир дә'вәтнамә алан тарихи мәһһул Валәһ Дәрбәндә кетмәк мәгсәди илә јурдундан чыхыб Күр гырагына Рәһим ханын евинә кәлир. Һәлә Зәрникар илә верәшмәлән Күр гырагындакы мұшаирләри (ше'рләшмәләри М. А.) Валәһин Пәризад вә Мазан кими шаирләрлә мүасир олмасыны көстәрир».⁷⁰ Бу ше'рин сонраки нәшрләриндә башга бир вариантты илә гаршылашырыр:

Бир нечә ашыгы сәләмишәм бәндә,
Ајагында зәнчир, бојунда кәмәндә,
Адым Зәрникардыр, вәтәним Дәрбәндә,
Мәни апар олсан бу мөкәна кәл.⁷¹

М. Раһимин вердији вариантла мүгајисәдә бу ше'р даһа орижинал, даһа бәдни көрүнүр. Зәрникар ханым Ашыг Валәһлә гаршылашана гәдәр 39 ашыгы бағладыгы мә'лумдур. М. Раһимин исә һәммин рәғәми 49 шәклиндә вермәси бизиң фикримизчә дүзкүн дејилдир. Чүнки халгымызын гәдим заманлардан кәлән вә инди дә јашајан мүгәддәс сынаг һесаб едиләчәк 3, 7, 40, 77 кими рәғәмләри сонунчу һәдд кими көтүрмәси ән'әнәси дә буну бир даһа ајдын шәкилдә көстәрир. Халг арасында инди дә јашајан «аталар үчә кими дејиб» «једди күн, једди кечә», «гырх күн, гырх кечә» вә саир кими ифадәләр дә бу јанлышлығы көстәрир. Дастанын өзүнк

дә бунун шаһиди олурур: «Зәрникар отуз сәккиз ашыг бағлајыб чәкилиб мәнзилине кетди».⁷²

Валәһин әдәби мүнһитә тә'сирини көстәрмәјә чалышан мүәллиф јазыр: «Бөјлә бир чох гошмалар сөјләјән Валәһин јашадыгы дөвр бәлли оларса, бир чох халг шаирләринә тә'сир етдији дәхи мә'лум олачагдыр».⁷³ М. Раһим Мә'сум Әфәнди адыны Мазан Әфәнди кими ишләтмишдир: «Күр гырагы Мазан илә сөзләшмәсинин бир парчасында әһмијјәтли бир гејд вардыр:

Мазан: Мазан дејәр сәни чәкдиррәм дара,
Башындан гојдуррам кәллә, миһарә,
Сәни саллам бу вәтәндән аварә,
Мән әһли севдәјам, сөјлә сән нәсән?

Валәһ: Устадым Сәмәддир, сакиним Абдал,
Диндә һафизәм вермәјир мачал,
Устамы көрәндә итгим олур лал,
Валәһәм кәрәјим она сөјлә сән нәсән?⁷⁴

С. Рүстәмин М. Раһимлә биркә нәшр етдирдији «Гошмалар» китабында исә Мә'сум Әфәндиин ады Мүвәззин кими кетмишдир. С. Мүмтаз «Азәрбајчан ел шаирләри» китабында бу сәһви дүзәлдәрәк Мазан, Мүвәззин адыны Мә'сум кими ишләтмишдир. Лакин о да Зәрникар ханымла Валәһин арасында олан дөрдүнчү дејишмәни Мә'сум Әфәндиин адына чыхмышдыр:

Әфәнди: (Мә'сум) дејәр: сәни чәкдиррәм дара,
Башындан гојдуррам кәллә миһарә,
Саллам сәни бу елләрдә аварә,
Мән ашыгам, пур-севдәјам, сән нәсән?

Валәһ: Устадым Сәмәддир? Сакиним Абдал,
Көрән тәк үзүнү итгим олур лал,
Дејишәндә һафизә вермир мачал,
Мән Валәһәм она гүррә, сән нәсән?⁷⁵

«Валәһ—Зәрникар» дастанында исә бу сәһв арадан галдырылмышдыр. Бурада әввәлки нәшрләрдә олан мисра һагисликләри дә тәкрар олунмур. М. Раһим Ашыг Валәһин бу дејишмәсиндән јанлыш нәтичә чыхарараг јазыр: «Сон парчадан ајдынлашыр ки, Күләблы кәндлиси олан классик

⁷² Азәрбајчан мәнһәббәт дастанлары. Бакы, сәһ. 360.

⁷³ М. Раһим, «Халг шаири Валәһ». «Коммунист» гәзети, 13 апрел 1928.

⁷⁴ М. Раһим, С. Рүстәм. Гошмалар. Азәрнәшр, 1938, сәһ. 96.

⁷⁵ С. Мүмтаз. Азәрбајчан ел шаирләри. Азәрнәшр, 1928, сәһ. 181.

⁶⁹ «Коммунист» гәзети, 13 апрел 1928-чи ил.

⁷⁰ Јенә орада.

⁷¹ Азәрбајчан мәнһәббәт дастанлары, Бакы, 1979, сәһ. 368.

Валехдэн ажры олан бу Валех Абдаллы кэндиндэндир. Устады дәхи сөйләдиңнә көрә Сәмәд адлы бир халг шаирдир ки, бу вахта гәдәр бир гошмасы белә мәтбуу дејилдир. Халг әдәбијјаты тәдгигатчыларынын бу тарихи батмыш шаир барәсиндә әсаслы тәдгигат апармалары лазымдыр».⁷⁶ Мүәллиф бу мүләһизәсиндә дә сөһвә јол верәрәк бу мисраларын мүәллифини тамамилә башга бир Валех олмасы нәтичәсинә кәлмишдир. һалбуки, онлар ејни шәхс олуб Күләблы кэндиндә јашајыб јаратмышдыр. М. Раһими чашдыран исә ашығын «Устадым Сәмәддир, сакини Абдал» мисрасынын јазыја алынмасына бурахылан сәһдир. Абдал вә Күләблы кәндләри бир-бири илә гоншу олуб араларында булаг вар. һәр ики кәндин чамааты һәмни булагдан су көтүрүр. Валехни евинин јери һал-һазырда Күләблыда галмагдадыр.

Ашыг Валехни јарадычылығындан мүхтәлиф топлулар да ажры-ажры нүмунәләр кетмишдир. Мәшһур фолклоршүнас һүммәт Әлизадә тәртиб етдији «Азәрбајчан ашыглары»⁷⁷ китабында устадын бир кәрајлысыны, «Ашыглар»⁷⁸ китабында исә «Кәлмисиз», «Дедин нә деди», «Мејдана кәл», «Де кәлсин», «Бүкүләмүш», «Һалал елә» рәдифли шеърләрини вә дејишмәләрини вермишдир. Орада ашығын һәјаты һагында һеч нә гејд олунмур. Сонрақы нәшрләрлә мүгајисәдә дә мүәјјән сөз вә ифадә фәргләри нәзәрә чарпыр:

Гаршы јатан гарлы дағлар,
Һалал елә, һүммәт елә,
Алчағлы, учалы дағлар,
Һалал елә, һүммәт елә.⁷⁹

Проф. Ф. Мәһдинни тәртиб етдији «Алчағлы, учалы дағларлар» китабында исә нисбәтән фәргли дејишкликләрлә нәшр едилмишдир ки, бу сөзләрин низамы бахымындан бизим фикримизчә даһа мүнәсибдир:

Алчағлы, учалы дағлар,
Һалал елә, һүммәт елә,
Гаршы-гаршы дуран бағлар,
Һалал елә, һүммәт елә.⁸⁰

⁷⁶ М. Раһим, «Халг шаири Валех». «Коммунист» гәзети, 13 апрел 1928.

⁷⁷ Һ. Әлизадә, Азәрбајчан ашыглары, Азәрнәшр, 11 ч., 1930, сәһ. 271:

⁷⁸ Һ. Әлизадә, Азәрбајчан ашыглары, Азәрнәшр, 11 ч., 1936, сәһифә 107—115.

⁷⁹ Һ. Әлизадә, Азәрбајчан ашыглары, Азәрнәшр, 1930, сәһ. 271.

⁸⁰ Ашыг Валех. Кәстәрләнән мәһбә, сәһ. 34:

Ашыг Валехни һәјат вә јарадычылығыны әкс етдирән «Валех—Зәрникар» дастанынын илк нәшри дә Һ. Әлизадәнин ады илә бағлыдыр. Көркәмли фолклоршүнас «Дастанлар, нағыллар»⁸¹ китабына устадын һәмни дастаныны да даһил етмишдир. Бу нәшрин сонрақы нәшрләрдән фәргли ондан ибарәтдир ки, бурада уstadнамәләр Ашыг Кәрәмин, Әләскәрин, Рзанындыр, дувағалма исә Шаир Вәлијә мәхсусдур. Фолклоршүнас Ә. Ахундовун тәртиб етдији «Азәрбајчан дастанлары» китабында верилән дастанын дувағалмасы Молла Чүмәјә мәхсусдур. Мүәллиф ону 1944-чү илдә Лачын рајонунун Әһмәдли кәндиндә јашајан Ашыг Мәшәди Дадашдан топламышдыр. Дастанын сон нәшриндә исә («Азәрбајчан мәһәббәт дастанлары»⁸²) уstadнамәләр вә дувағалма Ашыг Валехни өзүнә мәхсусдур. Бизим фикримизчә бу нәшр даһа тәгдирәләјиндир.

Ашыг Валехни шеърләринин топланмасы вә нәшри сәһәсиндә илк аддым атанларан бири дә Салман Мүмтаздыр. О. «Ел шаирләри»⁸³ китабында ашығын «Дилбәр» рәдифли кәрајлысыны, «Мәндәди» рәдифли гошмасыны вермишдыр. Бу гошманын тапшырма бәндинин ики мисрасы олмадыны үчүн бир гәдәр нагисдир. Чүнк Б—1966/13677-дә дә «Мәндәди» рәдифли гошмасынын нагис олдуғу үчүн сонрақы нәшрләрлә мүгајисәсини вермәк марағлыдыр:

Чүнк: Еј ағалар, бир гыздан бир кәлини бәһси вар,
Кәли дејир: бу күн мејдан мәндәди.
Гыз да дејир: ачылмамыш гәнчәјәм,
Фәсли-баһар, бағи-рејһан мәндәди.⁸⁴

1970-чи ил нәшриндә:

Бир гыз илә бир кәлини бәһси вар,
Кәли дејәр: бу күн мејдан мәндәди.
Гыз да дејәр: ачылмамыш гәнчәјәм,
Фәсли-баһар, бағи-рејһан мәндәди.

Чүнкдә: Валех дејир икинизә мән гурбан,
Сиздән өтрү дили-дөвран мәндәди.⁸⁵

1970-чи ил нәшриндә:

⁸¹ Һ. Әлизадә, Дастанлар, нағыллар, Азәрнәшр, 1937, сәһ. 5—25:
⁸² Азәрбајчан дастанлары, 5 чилдә, 3-чү чилд., 1967, сәһ. 255—289.
⁸³ Азәрбајчан мәһәббәт дастанлары, Баки, 1979, сәһ. 355—390:
⁸⁴ С. Мүмтаз, Ел шаирләри, Азәрнәшр, 1927, сәһ. 347—348:
⁸⁵ Чүнк. Б.—1966/13677.

Валех дејир икинчә мән гурбан,
Јолунузда мән гојмушам башла чан,
Ејләмәјин бу гәриби бағры ган,
Сиздән өтрү чешми-кирјан мәнәдән.⁸⁵

С. Мүмтаз «Ел шаһрләр» китабынын II һиссәсиндә Ашыг Валехин «Самбур», «Чәкәр», «Аман һеј», «Инди» рәдифли гошмасыны, дејишмәләринин вә «Көнүл» рәдифли кәрајлысыны вермишидр. Китабда кедән бу кәрајлы сонракы нәшрләрнин һеч биринә дүшмәмишидр. Она көрә дә онун там шәклиндә верилмәси марағлыдыр:

Көрән дејәр нә ағларсан,
Һәр дәрди беш олан көнлүм.
Ахырда зүннар бағларсан,
Гәмә јолдаш олан көнлүм.
Дојмадым мән көз-гашындан,
Јандым енгин атәшиндән,
Кетмәз думан һеч башындан,
Баһаны гыш олан көнлүм.
Валех дејир: куллү харсан,
Бивафа, биеҗибарсан.
Дедим бәлкә дөзән парсан.
Күл бағры даш олан көнлүм.⁸⁷

Ону да дејәк ки, бу ше’р дәдә сәнәткарларымыздан саяјлан Аббас Туфарганлынын ејни рәдифли кәрајлысы илә сәсләшмәкләдир. Лакин онлар үмуми руһу, мәзмуну еҗибары илә бир-биринә нә гәдәр јахын олсалар да, өзүнәмәхсүслүғу, үслүб хүсүсијәти, сөз вә ифадәләрин низамы, фионун там шәкилдә верилмәси марағлыдыр:

Нә ағларсан, нә сәңларсан,
Бир дәрди беш олан көнлүм.
Ахырда зүннар бағларсан,
Гәмә јолдаш олан көнлүм.
Бир јар кәлир обасындан,
Адем дәрди-бадасындан,
Чәрхи-фәләк бадасындан,
Ичиб сәвхән олан көнлүм!
Аббас ағлар арсыз-арсыз,
Үнјә олуб еҗибарсан,
Дөјөдүн дөзәвәм парсыз,
Дөз бағры даш олан көнлүм!⁸⁸

⁸⁵ Ашыг Валех Кәстәрчиләз мәнбә, сәһ. 15.

⁸⁷ С. Мүмтаз Ел шаһрләр, Азәрнәһр, 1927, сәһ. 348.

⁸⁸ Аббас Туфарганлы. 72 ше’р, тәртиби: А. Дадашзаде, Кәңчлик, 1973, с. 63.

С. Рүстәм вә М. Раһимин «Гошмалар» китабында ашығын дөрд гошмасы, бир кәрајлысы, ики дејишмәси кетмишидр. Китабда верилән Пәризадла Ашыг Валех арасындакы дејишмә нәдәнсә сонракы нәшрләрә дүшмәмиш, «Кағызы» рәдифли кәрајлы исә гошма кими кетмишидр. Ашығын китабда мәнәббәт мотивли ики бәндлик нагис бир гошмасы да верилмишидр:

Сиз аллах бир охшајырмы сизләрә,
Ала көзү, ал јапағы бу гызын,
Диндирәндә шәкәр сызар фәминдән,
Гәнд ағыздыр, бал додағы бу гызын.
Сәнә гурбан олсун бу дәрди пүнһан,
Һүсүн ејләмишидә көнлүмү һејран,
Валехәм олмунам јолунда гурбан,
Чыхмаз үрәјимлән дағы бу гызын.⁸⁹

Икинчи бәндин биринчи мисрасында Валех кими бир устад «бир дәрди пүнһан» јох, «бу дәрди пүнһан», икинчи мисрада «Һүсүн ејләмишидә көнлүмү һејран» јох, «Һүсүн ејләјибди көнлүмү һејран» шәклиндә ишләтмәклә мисранын поэтиклијини артырар, фикри дәғиләшидрәрди.

Ашыг Валехин јарадычылығындан бәзи нүмунәләр әсрин әввәлләриндән рус дилинә тәрчүмә олунмаға башлајыр. Бу исә ашыг сәнәтинә, устад јарадычылығына мәнәббәтин ифадәсидир. «Антолокија Азәрбајджанској поезин»⁹⁰ китабында Ашыг Валехин дөрд ше’ри кетмишидр. Ше’рләр Е. Долматовски, П. Антоколски тәрәфиндән тәрчүмә едилмишидр. Ше’рин әввәлиндә исә устадла бағлы бәлә бир мәҗлумат верилр: «Ашыг Валех гәдим ашығлардан биридир. Ағдам рајонунун Абдал—Күлаблы кәндиндә јашајыб фәалијәт көстәрмишидр. Онун маһнылары Ашыг Валех ады илә горунуб сахланыр. Дастанда Валех һағгында даһнышылыр ки, Дәрбәнддә Зәрникар ханым ады бир көзәл јашајырды, һансы ки, отуз доғуз ашығ бағламышды. Онларын сазыны алыб өзләрини исә зиндана салмышды. Валех Дәрбәндә кәлиб гәләбә чалмыш, сазыны алыб дикәр ашығлары азад етмиш вә Зәрникар ханымла исә евләнмишидә».⁹¹

⁸⁹ С. Рүстәм, М. Раһим. Гошмалар, Азәрнәһр, 1929, сәһ. 68.

⁹⁰ Антолокија Азәрбајджанској поезин, тәртиб едәнләр: В. А. Лутговској, С. Вурғун. Москва, 1939, сәһ. 347—350.

⁹¹ Јенә орада, сәһ. 347.

Валехин ше'рлеринин рус дилино тәрчүмәсинә вә һәҗаты һаггында гыса мәлумата В. Гафаровун «Ја ашуг, лјублју тебја» китабында да тәсәдүф едилир. Устадын китабда «Бәҗәнмәз» вә «Олум» рәдифли ше'рлери верилмишдир. Валехин төвәллүд вә вәфат тарихи (1766—1836) кими көстәриллр. Һәҗаты һаггында исә белә бир гејд вар: «Гарабагын Абдал—Күлаблы кәндиндә анадан олмуш Валех тәхәллүслү ашыгын өсила ады Сәфидир. Онун ше'рлери эсасында «Валех—Зәрникар» дастаны јаранмышды».⁹²

Г. Г. Гафаров «Лезгинскаја ашугскаја поезија и литература» китабында ашыг сәнәтиндән, онун инкишаф тарихиндән, Дагыстанда јашајыб-јарадан, о әрази илә мүәјјән дәрәҗәдә алагәси олан сәнәткарлардан сөһбәт ачыр. Китабда Ашыг Валехлә Зәрникар ханымын гаршылашмасы сөһпәси белә тәсвир едиллр: «Диалог характери дашыјан гыфылбәндлә ән азы ики ашыг иштирак едәрәк ејни мөвзу вә өлчүдә, ејни гафийә үстүндә дејиширләр. Буну Дагыстанда јашајан Зәрникар ханымыла Ашыг Валех арасында олан дејишмәләр дә ајдын көстәрилр. О, онларла устад сәнәткарлары бағлајыб сазыны әлиндән алмыш, өзләрини исә зиндана салдырмышды. Сонра Ашыг Валех онун дө'вәти илә Азәрбајҗандан Дагыстана кедир. Зәрникар ханым ону «Кәл» рәдифли ше'ри илә дејишмәјә чағырмышды. Ашыг Валех Зәрникар ханымы мәғлүб етдикдән сонра зиндана салынмыш ашыглары азад едир. Бу бөјүк устад исә Зәрникар ханымыла евләнилр».⁹³

Ашыг Валехин әдәби ирсинин нәшри сәһәсиндә мүнүм аддым атанлардан бири дә фольклоршүнас Әһлиман Ахундовдур. О, «Телли саз устаклары» китабында устадын «Көрәсән», «Чокәр», «Бәҗәнмәз», «Севдијим», «Мән кәлдим» рәдифли гошма вә кәрајларыны вермишдир. Бу ше'рлерин сонрақы нәшрләрлә мүгајисәсиндә дә мүәјјән фәргләр нәзәрә чарпыр:

1964-чү ил нәшриндә:

Һеч кәранәј олмаз фәрјадн чәрәс,
Дәфи лам етмәз дә һөзән харү хәс,
Бәзирканлар кәтирәр мәһани күрбәс,
Валех кәтирәр һинддән ағы бәјәнмәз:⁹⁴

⁹² В. Гафаров: Ја ашуг, лјублју тебја: Баку; 1984; сәһ: 76:

⁹³ Г. Г. Гафаров. Лезгинскаја ашугскаја поезија и литература. Махачкала, 1975, сәһ. 64—66.

⁹⁴ Ә. Ахундов. Телли саз устаклары. Азәрнәшр, 1964, сәһ. 32.

1983-чү ил нәшриндә:

Кәранәјин олмаз фәрјадн чәрәс,
Дәфи-ланә етмәз хәзән харү хәс,
Бәзирканлар кәтри мәһани әбәс,
Валех һинддән кәлән ағы бәјәнмәз:⁹⁵

Мисраларын бүтөвлүјү, сөзләрин јерли-јериндә чешидләпмәси бахымындан бу ше'рин сонрақы нәшри даһа чох тәгдирәлајигдир. Китаба дахил едилән «Мән кәлдим» кәрајлысы дәрә бәнддән ибарәт олдуғу һалда үч бәнди верилмишдир.

С. Ахундов «Ашыглар» китабында Ашыг Валехин «Самбур», «Бүкүлмүш», «Кәлмәсиз», «Олум», «Дилбәр» «Мән кәлдим» рәдифли гошма вә кәрајлысыны вермишдир. Ону да дејәк ки, ашыгын «Олум», «Мән кәлдим» рәдифли кәрајлылары илк дәфә бу китабда кетмишдир. Мүгајисәләр мүәллифин «Самбур», «Дилбәр» рәдифли ше'рлерини С. Мүмтазын⁹⁶ тәртиб етдији топлудан, «Бүкүлмүш», «Кәлмәсиз» рәдифли ше'рлерини Н. Әлизадәнин «Ашыглар»⁹⁷ китабындан көтүрдүјүнү көстәрилр. Ејни заманда орада мүәллифин мүәјјән ифадә вә сөз дејишмәләри дә нәзәрә чарпыр:

1936-чы ил нәшриндә:

Сәһәр чағы мейман олдуғ онларә,
Кәјиниб батыблар јашыл алларә,
Гызыл бәзмәнд бағчы шүмшәд голларә,
Күмүш кәмәр ишчә белә бүкүлмүш:⁹⁸

1957-чи ил нәшриндә:

Кечә икән мейман олдуғ бунларә,
Кәјиниб батыблы јашыл-алларә,
Гызылбәзмәнд дүлө шүмшәд голларә,
Күмүш кәмәр ишчә белә бүкүлмүш.⁹⁹

Устадын «Ашыглар» китабында «Бүкүлмүш», «Олум» рәдифли ше'рлери кетмишдир. Ашыг Валех әдәби ирсинин нисбәтән мүкәммәл нәшри Ф. Мейди вә Х. Мирзәјевин биркә тәртиб етдији «Алачглы, учалы дағлар»¹⁰⁰ китабы

⁹⁵ Азәрбајҗан ашыглары вә ел шаирлери. I ч. 1983, сәһ. 129:

⁹⁶ С. Мүмтаз, Ел шаирлери. Азәрнәшр, 1927, сәһ: 347:

⁹⁷ С. Мүмтаз, Ел шаирлери. Азәрнәшр, 1928, сәһ: 179:

⁹⁸ Н. Әлизадә. Ашыглар. II һиссә, Азәрнәшр, 1936, сәһ: 109—110:

⁹⁹ С. Ахундов. Ашыглар. 1957, сәһ: 196:

¹⁰⁰ Ашыг Валех, Алачглы, учалы дағлар. Бақы, Кәнҗлик, 1970.

дыр. 4.2 чап вэрэги һәмминдә 10 000 тиражла бурахылан бу китаба топлајыб тэртиб едэнлэрдән бири олан проф. Ф. Мейди «Ашыг Валехин талеји» адлы елми характерли мараглы бир кириш јазмышдыр. Бурада мүәллиф устадын һәјатыны дэгиг фактлар әсасында тэдиггата чөлб етмиш, һәмни кәндә јашајан ағсаггаллары диндириб онунла баглы хатирәләри јазыја алмыш вә кениш шәкилдә үмүмләшдирмәләр апармышдыр. Китабда 23 гошма вә гошма тәрзиндә уstadnamә, вүчүдnamә, чаһанnamә, дејишмә, ғыфылбәнд верилмишдир ки, бу да 230 бәнди, 920 мисраны әһатә едир. Бунунла јанашы устадын кәрајлы, мүхәм-мәс, дивани вә дикәр ше'р нөвлөриндә нүмунәләри дә вардыр. Лакин бу да онун јарадычылығынын мүкәммәл нәшри һесаб едилә билмәз. Чүнки Ашыг Валех уstad ашыгларымыздан олуб өз сазы, сөзү илә Гарабағ, Кәнчәбасар, Газак, Шәмәддин, Шәмкир, Көјчә, Борчалы, Шәки, Ширван, Дәрбәнд, Әрдәбил, Нахчыван кими бөјүк шөһәр вә маһалларда танынмышдыр. Гарабағда уstadы Сәмәд, шакирди Ашыг Чәләл, Гәнбәр, Ашыг Әһмәд, Әрдәбилдә Ашыг Маһмуд, Түркијәдә Ашыг Фейруз, Нахчыванда Ашыг Сүләјман, Ширванда Мә'сум Әфәнди, Ашыг Пәризад, Дәрбәнддә Ашыг Зәрникар вә башгалары илә олан дејишмәләри һәлә ишыг үзү көрмәјән ше'рләринни, «Талех вә һәгигәт» дастанынын ел ағсаггалларынын дилиндән топланыб јазыја алынмасы, чүнкләрдә кәдән ше'рләринни мугајисәси дә уstad јарадычылығынын там нәшри һесаб олунмадығыны кестәрида.

«Азәрбајчан ашыглары вә ел шаирләри» китабында Ашыг Валехин гошма вә кәрајлылары верилмишдир. Устадын һәјаты һаггында бәлә бир ғыса мә'лумат да вар: «Ашыг Валех XVIII әсрдә јашамын уstad ашыглардан һесаб едилер. һәјаты һаггында дэгиг мә'лумат јохдур. Ашыг-шаирни ше'рлори әсасында јарадычылыгы «Валех вә Зәрникар» дастанындан мә'лум олур ки, Валех Гарабағдакы уstadы Ашыг Сәмәддин ичазәси илә Дәрбәндә кетмиш, орада Ашыг Зәрникарла дејишмиш, ону бағламыш вә көтүрүб вәтәнә гајытмышдыр. Гошма вә дејишмәләриндән ајдын олур ки, ашыг классик Азәрбајчан әдәбијјатыны јахшы билирмиш».¹⁰¹

«Дүнја ушаг әдәбијјаты китабханасы» серијасындан бура-хылан «Ел чәләнки»¹⁰² китабында уstadын «Кағызы», «Еј-

¹⁰¹ Азәрбајчан ашыглары вә ел шаирләри. I ч., Бақы, 1983; сәһифә 125.

¹⁰² Дүнја ушаг әдәбијјаты. Ел чәләнки. Кәчплик, 1983, сәһ. 278—279.

лә», «Бир күн» рәдифли гошма вә кәрајлылары верилмишдир. һ. һүсәјзадәһни фолклоршунас М. һәкимовла биркә нәшр етдирдији «Ашыг ше'риндән сечмәләр»¹⁰³ топусунда Ашыг Валехин «Олум», «Дејилми», «Олсун», «Дүнја» рәдифли ше'рләри кетмишдир.

Проф. П. Әфәндијев тэртиб етдији «Халгын сөз хәзинәси»¹⁰⁴ китабында уstadын «Дилбәр», «Кәлди» рәдифли кәрајлыларыны вермишдир. Бүтүн бунлара бахмајараг, ашыг-шаирин һәлә халг арасында кәзиб-долашан, мәтбуат сәһифәләриндә чап олунмајан, чүнкләрдә ајры-ајры шәхсләр тәрәфиндән мүхтәлиф илләрдә јазыја алынмыш ше'рлори јашајыр. Ашыг Валехин һәјатынын сонракы дөврүнү әкс етдирән «Талех вә һәгигәт» дастаны өз поэтик мәзијјәтләри, јүксәк сәнәт хүсусијјәтләри илә диггәти чөлб едир. Дастан фолклоршунас проф. М. һәкимов тәрәфиндән Гасым Немајылов районунун Әзизбәјов кәнд сақини Ашыг һүсәјн Чаванын дилиндән јазыја алыныб әлјазма шәклиндә сақланылыр. Бурада ше'рләрин сәминијјәти, дејишмәләрин кәскин конфликтли характери, мисраларын бичими даһа чох диггәти чөлб едир. Ашыг Валехин халг арасында јашајан гошмалары, ајры-ајры сәнәткарларла дејишмәләри, чүнкләрдә кәдән ше'рлори дә хүсуси мараг доғурур ки, бунун һаггында сонракы фәсилләрдә сөһбәт ачачағыг. Беләликлә, бу ашыг-шаирин зәнкин јарадычылығынын топланыб тәдиггата чөлб олунмасы, ше'рләринни мүтәрәгги чәһәтләринни арашдырылмасы, сонракы ашыг јарадычылығына тәсирини мүәјјәнләшдирилмәси ашыг сәнәтинә олан мәһәббәтни ифәләсәндир.

Бүтүн бунлар Ашыг Валехин кешмәкешли һәјат вә зәнкин јарадычылыг јолу кечдијини, дөврүнүн мүтәрәгги дүнләкөрүшлү шәхсләриндән бири олдуғуну, XVIII әср ашыг сәнәтинин инкишафында бир уstad кими мүһүм рол ојнадығыны, классикләрдән кәлән ән'әнәни јарадычы шәкилдә давам етдирдијини, јарадычылығы илә чидди арашдырмалара мәһтач сәнәткар олдуғуну кестәрир.

Ашыг Валехин јарадычылығы

Ашыг Валех уstad ашыгларымыздан олуб јарадычылығы илә хүсуси тәдиггата мәһтач олан сәнәткарлардан бири-

¹⁰³ Ашыг ше'риндән сечмәләр. Кәчплик, 1984, сәһ. 26; 121; 122; 145.

¹⁰⁴ Халгын сөз хәзинәси. Тэртиб едән П. Әфәндијев. Бақы, Маариф, 1985.

дир. Оуну ше'рләрindəки жүксәк әхлагы сифәтләр, бәшәри мәнәббәтнин тәрәннүмү, тәмиз севки дүҗулары, вәтәнпәрвәрлик, мәрдлик, гәһрәмәнлык, достлук, гардашлык мотивләр, ачкөзлүк, хәбислик, хәјәнәт, пәсләк, әдәләт, вәфа, сәдагәт, јахшылык вә сәир кими инсанни вә гејри-инсани кеј-фијјәтләр хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Лакин Ашыг Валәһ жарядычылығындакы бу кејфијјәтләр узун мүддәт тәдгигат объект кими фольклоршүнасларын диггәтиндән кәнарда галмышдыр. Нәлбуки, белә бир сәнәткарын ше'рләрində олан мәнәббәт вә ичтиман-сийәси мотивләрнин арашдырылыб сафчүрүк едилмәси даһа марағлыдыр.

а) Мәнәббәт лирикасы.

Мәнәббәт лирикасы ашыг жарядычылығынын әсәс аһәтти олуб, инсанын мәнәви әләминни бәшәрилијинни меј-жарядыр. Әдәбијјәтнин әзәли вә әбәди мөвзусу һесаб едилән бу дүҗу һәм јазылы, һәм дә шифаһи халг әдәбијјәтимизда бәшәри амали — идеала лајиг тәрәннүм олунур. Сәләпләр вә мүәсирләр кими Ашыг Валәһни дә жарядычылығында мәнәббәт мотивләрнин тәхминән ашағыдакы тәрзлә тәһлилә чәлб етмәк мөгәсәдә ујғундур:

1. Бәшәри мәнәббәтнин тәрәннүмү. 2. Әзәли-әбәди тәбиәтнин тәрәннүмү.

Бәшәри мәнәббәтнин тәрәннүмү. Ашыг жарядычылығында бу мөвзүја устад сәнәткарлар тез-тез мүрачһәт едиб, мәнәббәтнин бәшәрилији һағында өз сәмими дүҗу вә дүшүнчәләрнин өн плана чәкмишләр. Проф. В. Вәлијев чох һағы оларағ јазыр: «Ән гәдһи дөврләрдә озан ады илә мәшһур олан бу сәнәткарын сонралар ашыг адланмасы бәлкә дә ашиг сөзүндән ирәли кәлмишдир. Чүнки Азәрбајҗан шифаһи халг әдәбијјәтінде елә бир сөз устадына тәсадүф етмәк олмаз ки, оуну ше'рләрнин әксәријјәти мәнәббәт мөвзусунда олмасын».¹⁰⁵ Тәсадүфи дејилдир ки, «Китаби—Дәдә Горғуд» дастанларында сој сөјләјән, бој бојлајан озанлар, сләчә дә сонракы дөвр ашыг жарядычылығында дәдә сәнәткарлар мәнәббәтнин бәшәрилијини хүсуси илһамла бәдниләшдирмишләр. Устадлар гадын көзәллијинә, тәмиз севки дүҗуларына, онларын вәфа вә сәдагәтинә, чөврү-чөфасына да әлчәтмазлык рәмзи кими бахмышлар. «Китаби—Дәдә Горғуд» дастанларында гадын дирәк-дөләк, һалал олмасы озан дејиминдә, јозумунда белә тәгдһи олунур:

Бәри кәлkil башым бахты, евим тахты,
Евдән чыхыб јүјүрәндә сәрви бојлум!
Топуғуна сармашанда гара сачлым!
Гурулу јаја бәнзәр чатма гаһлым!
Гоша бадам сымҗан дәр ағузлум!
Күз алмасына бәнзәр ал јаһағлым!
Гадным, диләјим, дөләјим.¹⁰⁶

Бу поетик парча санки динамик-драматик бир һәјәт таблосудур. Елә бир табло ки, бурада инсан мәнәббәти, оуну хариҗи вә дахили әләми бүтүн тамлығы илә чилвәләнир.

Бу гәбил чилалы-чилвәли поетик дүҗум тәрзи орта әсрләр устад сәнәткарларымызын жарядычылығында даһа сәмими дүҗуларла ше'рин ишләк мөгәмына салынмышдыр. Гурбанинин «Сәнә» рәдифли гошмасындан бир бәндә диггәт јетирәк:

Саллана-саллана кәлән Салатын,
Кәл белә саллана сөз дәјәр сәнә,
Ал-јаһыл кејниб дурма гаршыда,
Јајын бәднәзәрдән көз дәјәр сәнә.¹⁰⁷

Устад бурада көзәли протретини, она сәмими һиссләрини, тәмиз дүҗу вә дүшүнчәләрнин поетик чизкиләрлә әкс етдирир. Сөзүн гүдрәти, сәир илә тәсвир етдији көзәлини бәшағ елат көзәлләриндән сечилдијини көстәрир.

Белә тәсвирләр Кәрәм, Гурбани, Аббас Туфарганлы, Абдулла, Сары Ашыг, Хәстә Гасым вә башгаларында олдуғу кими, Ашыг Валәһни жарядычылығында да тәсадүф олунур. Ашыг Валәһ ел-оба, вәтән, әнлә, мәнәббәтнин, севки дүҗуларыны, әмәји, тәрәннүмү, дөврдән, зәманәдән шифаһијјәтләрнин бәдһи чизкиләрлә жүксәк сәнәт мөвгејиндән әкс етдирмишдир.

Тәмиз севки дүҗулары, чырпынан, дөјүнән бир үрәјин һисс-һәјәчанлары, ағры вә эзәблары поетик бир илһамла етәдлар устады Валәһ дүјумунда нәзмә чәкилмишдир. Ашыг Валәһ елат көзәлләринин вәсфини, ишвәснини, назыны илдуғча орижинал бојаларла тәгдһи едир:

Тој евиндән кәлән кәлишләр, гызлар,
Тојунуздан әчәб аллы кәлисиңиз,
Ашыг өлдүрмәклә вармы гәдһиниз,
Фикр ејләјиб нә хәјаллы кәлисиңиз?¹⁰⁸

¹⁰⁵ В. Вәлијев, Ашыг поезијасы. Баки, 1965, сәһ: 4:

¹⁰⁷ Устад ашығлар. Гурбани, 55 ше'р. Кәңчлик, 1972, сәһ. 7:

¹⁰⁸ Н. Әлизадә. Ашығлар. II китаб: Азәрнәшр, 1936, сәһ. 107.

Ашыг Валеһ җарадычылығында инсан мәһәббәтнин тәрәннүмү ики истигамәтдә апарылыр. Белә ки, уstad бир тәрәфдән көзәлли бәдн сурәтнин җарадыб онун бојундан, бухунундан, ишвәсиндән-назындан, харичи көрүнүшүндән, җершиндән, дурушундан, сөһбәт ачырса, дикәр тәрәфдән — мүгабилләрни севки дуҗуларыны, үрәк чырпынтыларыны көзәл параләлләр әсасында нәзмә чәкир. Хүсусилә ситәмкарны боју, бухуну, җерши, дурушу, ишвәси, назы ашыг үчүн әвсуллаҗычы тәсир бағышлаҗыр.

Ашыг Валеһнин тәсвириндә көзәлләр өз садәлиҗи вә сәмилияҗи илә сечиләр. Инсанлара хас олаң ән али, нәчиб вә үлви кеҗфиҗәтләр Валеһ дуҗумунда бәшәри сәвиҗҗә галдырылыр. Мә’нәви әләмин зәккинлиҗи ашыгын тәсдигиндә һәзин-һәлим вә гүрүрлү сәсләнир. Ашыг Валеһнин поетик дуҗумунда гадын мәнлиҗи, мә’нәвиҗәти, әхлағи кеҗфиҗәтләрн охучуда, динләҗиндә идеал амал сәвиҗҗәсинә галдырылыр:

Кәлиң дәрә әрдәҗим вәр, газым вәр,
Ширин-ширин сөһбәтиҗим вәр, сөзүм вәр,
Саллаһанда јүз гыз чағлы назым вәр,
Һәҗа, имән, әдәб, әркан мәңдәди.¹⁰⁹

Һәҗа, ар, абыр кими инсани кеҗфиҗәтләр Валеһ дуҗумунда пак, үлви, бәшәри мәҗама галдырылыр. Көзәлли зәккин мә’нәви әләми, ашигинә олаң сојуғ мүнәсибәти иҗәрдә лирик мәнин поетик портретини чилвәләҗыр:

Сәһсан көзәлләрни шаһи, солтаны,
Ашкар ет сиррини гоҗма пүнһаны,
Гәлбини гәлбимә нәдир фәрманы,
Чәкнимә, дикенимә мәрданә көиләр.¹¹⁰

Ашыг тәсвирини вердиҗи бу көзәлләрни јанағыны лаләҗә, гамәтнин сәрвә, күләшүңү гәңчәҗә бәнзәдир, ону тәбиәтти белә геҗри-ади, фусуңкар, әсрарәнкиз варлығларына гаршы гоҗуб кениш тәһлилинни верир. Беләликлә, Валеһ өзүнәгәдәрки Гурбани, Кәрәм, Гәриб, Абдулла, Аббас Туфарғанлы, Сары Ашыг, Хәстә Гасым ән’әнәләрини җарадычы шәкилдә икишаф етдириб јашадыр, поетик мәҗамдә бир өзүнәмәхсүслүг җарадыр:

¹⁰⁹ С. Мүмтаз, Ел шаһрләри. Азәрнәшр, 1928, сәһ. 179.

¹¹⁰ Ашыг Хасполадын дилиндән јазыҗа алынмышдыр.

Саллаһа-саллаһа баға чыханда,
Сәрв гамәтиндән хәчәләт чәкәр,
Лалә јанағындан, нәркиз үзүндән,
Гәңчә күләшүңдән нә дамәт чәкәр.¹¹¹

Устадын тәсвир етдиҗи көзәлләр өз инчәлиҗи вә зәрфлиҗи илә сечиләр. Белә ки, ашыг һәҗатын әсрарәнкиз фусуңкарлығында онунла мүгаҗисә едиләчәк һеч бир шеҗ көрмүр.

Чанлы мүшаһидә, реал, деал, поетик детал, һәҗат һәҗигәти Ашыг Валеһнин поетик мүраҗиәтиндә апарычы мотивдир:

Гәдди-гамәти дүнјада,
Мәшәллаһ чәкәл устада,
Һәр икиси мәләкәдә,
Һансына гурбан мән олум.

Ашыг Валеһ тәрәф-мүгабилләрни кечирдиҗи һиссләрни ик инчәликлә әкс етдирмиш, онун үрәк чырпынтыларыны, кечирдиҗи һәҗәчанлары, вусал һәсрәтләрини усталыгла гәҗмә алмышдыр. Мисал кәтирдјимиз ше’рини сонунчу бәндиндә ашыг гәмзәси илә гаң төкән јер көзәллинин јолунда ашындан кечмәҗә һазыр оладуғуну билдирир:

Ики тәзә һөвчаным,
Гәмзәләри төкүр ганым,
Валеһ деҗир бирди чаным,
Һансына гурбан мән олум.¹¹²

Ашыг Валеһ җарадычылығында мәһәббәт мотиви чохсабәли фонда көтүрүлүр. Белә ки, тәсвирини вердиҗи көзәлли харичи көрүнүшүндән, бојундан-бухунундан, җершиндән-дурушундан, елат көзәлләри ичәрсиндә јүз чүрә һаз гәмзәҗә сечилмәсиндән сөһбәт ачмагла кифәҗәтләнир, сјни заһидә она олаң сәмими мүнәсибәтләрини, тәмиз мәһәббәт дуҗуларыны да верир. Тәмиз инсани һиссләр, саф үрәк чырпынтылары вә онун поетик тәрәннүмү ашығын җарадычылығында мүһүм јер тутур. Уstad севки дуҗуларыны, тәмиз мәһәббәт һиссләрини бәднләшдириб онун ағры-ачығындан, чөврү-чәфасындан сөһбәт ачыр. Бу ше’рин һәр бир мүәҗҗән тәәсүратын нәтичәсидир. Бә’зән уstad севкилисини она әзиҗәт вермәсиндән шикаҗәтләнир, бу јолда әкдиди чәфадан килеҗ-күзәр едир, әмрү һәдәр кетмәсинә тәәсүфләнир:

¹¹¹ С. Мүмтаз, Ел шаһрләри. Азәрнәшр, 1928, сәһ. 179.

¹¹² Ашыг Валеһ, Кәстәрилән мәһбә, сәһ. 30.

Илләр илә һәсрәтнин чәкдилим,
Дөндү әлиф гәддим јаја, севдијим!
Нечә һичрәт, бәлә, чөврү-чәфәдан,
Һејиф өмрүм кетди заја, севдијим!

Ше'рин сонракы бәндиндә исә мүәллиф гәлбиндән кечән-ләри бир гәдәр дә ачыг сөјләјир, севкилисинин јолунда малындан-мүлкүндән кечмәјә һазыр олдугуну билдирир. Ашигинә зүлм едән бу гәмзәли јанғыны инсафа, мүрвәтә чагырыр:

Ашкар дејил, мәним дәрдим пунһанды,
Фиргәтиндән, әшк-чешним рәванды,
Малым-мүлкүм, чүмлә чапым гурбанды,
Сәнин тәки мәһлигаја севдијим.¹¹³

Ашыг Валәһин бу мисралары мәһәббәттин тәрәннүмү бәхымындан даһа чох мараг доғурур, тәминз севки дүјгуларыны, үрәк чырпынтыларыны, севниб-севилмәк сшиг илә јанан бир гәлбин ағрыларыны кешиш вә образлы шәкилдә әкс етдирир.

Ашыг Валәһин јарадычылығында мәһәббәт һәмишә гејри-ади планда, адилликдән чох-чох жүксәк сәвијјәдә тәсвири едилтир. Осман Әфәндијев ашыг јарадычылығы үчүн характерик олан бу чәһәти нәзәрә алараг јазыр: «Әслиндә гејри-ади сәвијјәгә галдырылмајан көзәллик ашығын идеалы ола билмәз. Реаллыгла идеал оланы һәмишә вәһдәтдә дүшүнән ашыг, өз көзәллик һиямыны нәтичәдә илаһиләшдир-мәли олур. Көзәллик илаһиләшдирилир. Керчәклик ашығын јашадыгы заман чәрчивәсиндән кәнара чыхыр».¹¹⁴ Чүн-ки әкс тәғдирдә бу мүгәддәс, ази һисс белә бир күчлү тәсир бағышламаз, садәчә олараг мараға, әјләнчәјә чеврил-ләр. Устадын јарадычылығында мәһәббәт өмүр-күн јанғыны ки ми көтүрүлүр вә һәмин мөвгејдән дә әкс етдирилир. Бу заман һәр шеј унутулур, фикир вә дүјгулар һәмин исти-гамәтә јөнәлдиләрәк сәнәткар амалынын дашыјычысына чеврилир. Лирик «мән»нин нараһатлығы, үрәк чырпынты-лары, ағры вә әзаблары көстәриллир:

Чаваб јаз мөктуба маһи-мүнәввәр,
Олмушам дәрдиндән диванә кәндәр,
Мәһәббәт әһлиә һөрмәт едәриләр,
Өлдүрмә ашигин һичрана кәндәр.¹¹⁵

Бу мисраларда севән бир гәлбин мәһәббәт дүшүнчәләри, арзусуна чатмаг, севкисинә говушмаг мејли чох күчлү ве-риллишидир. Ашыг севдији көзәлини һаггында дүшүнүр, онун фикри, хәјалы илә јашајыр, гәлбиндән кечәнләри өјрәнмәк истәјир. Лакин сон анда јенә нараһат галыр, ағрылар ичиндә чырпыныр, өзүнү фикир дшүкүнү, һичран хәстәси һесаб едир, бәхтиндән, тәлејиндән килејләнир:

Һичран хәстәсијәм, фикир дүшкүнү,
Чеврилибди бәхтим јаһа. әзизим.
Дәрдләр мәскәнијәм, мөһнәт сарбапы,
Сәдам чатыб ал-Османа, әзизим.¹¹⁶

Ашыг тәрәннүм етдији көзәлләри мүхтәлиф ан вә мә-һамларда көстәрир. Белә ки, бә'зән булаг башында су дол-дуран јердә, бә'зән тојда-мағарда елат көзәлләринин ичин-дә, бә'зән дә бағчада-бағда јүз чүрә ишвәдә, назда тәсвир едир. һәмишә дә она бир чүр мөвгејдән јанашыр, зүлм-кар, гәддар ки ми көстәрир. Көзәл исә санки өзү илә фәхр едир, ашигинә вердији әзаблардан зөвг алыр:

Салланыб чыханда күл хијабадан,
Од тутуб алышан һары көрәсән.
Бахасан гамәтә, һүснү-чамала,
Мәни дәрдә салан јары көрәсән.¹¹⁷

Устад бу тәрәннүмләрин һамысында, истәр өз севкисин-дән данышанда, истәрсә дә раст кәлдији көзәлләрин пор-ретини јараданда һәмишә үслубуна садиг галыр, онлара олан садә вә сәмими һиссләрини вермәјә чалышыр.

Ашыг Валәһин раст кәлдији көзәлләр елдә-обада сечи-лән, өзүнәмәхсус кејими, дурушу, јериши илә фәргләнән һәз вә кәлннләрдир. Онлара устадын мурачиәти, јанашма шулу һәдсиз дәрәчәдә сәмими вә тәмиздир. Белә елат кө-зәлләринин жүксәк әхлаги-хүсусијәтләри, зәнкин мә'нәви мәтәми даһа чох диггәти чәлб едир, сәмими рәфтары, мула-һим хасијјәти, ширин сөһбәти илә мараг доғурур:

¹¹³ Тейли саз усталары, Баки, 1964, сәһ. 32.
¹¹⁴ О. Әфәндијев. Ашыг поезијасынын естетик проблемләри. Азәр-нәшр, 1983, с. 48.

¹¹⁶ Јенә орада.
¹¹⁷ Јенә орада.
¹¹⁷ Ше'р Ашыг Хасполадын дилиндән јазыја алынмышдыр.

Бу јер көзәлиһә набәләд олдум,
Сөз дедим гурумүш дилә бүкүлмүш.
Хәтәјини көрчәк сјәләдим хәтә,
Дүррү-көһһәр бир мәңдилә бүкүлмүш.¹¹⁸

Ашығын тәмиз мәнһәббәт дујуларыны ифадә едән бу шә'р күчлү поетик сикләти, жүксәк бәдинләшдирмә хүсусијәти, сөзләрин чаларлығы вә ритмиклији е'тибары илә диггәтләјингдир. Елат көзәлләринә олан белә жүксәк мүнәсибәтләрин бәсләнмәси, көзәлләрин тәсвири вә тәрәннүмү мүнүм әһәмийјәт кәсб едир. Ән'әнә үзәриндә пәрвәриш тәпан Ашыг Валәһ өзүндән әввәлки сәнәткарларын јарадычылығындакы мүсбәт кәјфијјәтләри инкишаф етдириб даим үслубуна садиг галмаға чалышмышдыр. Белә ки, Шәрг әдәбијјатында узун мүддәт кениш шәкилдә јайылмыш гадын вәфасызлығы, әһдә хилаф чыхмасы, сәдагәт вә е'тибарсызлығы усталда тамамилә башга характер дашыјыр. Бу мәһнада о халг јарадычылығы илә говушур. Чүнки онун шә'рләриндә килеј-күзардан даһа чох гурур һисси, вәфаслыгдан чох мүгәддәслик вар. Көләлијә исә мүгәддәслик кими бахмаг олмас. Севкијә, мәнһәббәтә олан күчлү инам ону белә бир жүксәк әһвали-руһијјәдә тәрбијәләндирмишидр. Н. Араслы һәмни вәзијјәти белә характеризә едир: «Мәнһәббәт мәвзусунун әбәдиллији мәнһәббәтин жүксәк инсан мә'нәвијјатынын, жүксәк инсан һиссинин ифадәси олмагла әлағәдардыр. Бу ејни заманда дин, шәриәт гануналары, ичтимаи бәрабәрлизијин һөкм сүрдүјү кечмиш феодал чәмијјәтиндә азад мәнһәббәтин тәғиб олунмасы, гаршылығылы мәнһәббәт әсасында аилә гурмаг арзуларынын баш тутмамасы, минләрлә дәрин мәнһәббәтлә севән кәч гыз вә огланларын үзәринә сәадәт гапысынын бағланмасы илә әлағәдардыр».¹¹⁹

Ашыг Валәһ јарадычылығында да бә'зән мәнһәббәтин тәрәннүмүндә килеј-күзар вар. О, севкилисинин вердији әзијјәтләрә һәмншә дөзә билмир, дүшдүјү вәзијјәтдән тәнкә кәлир, инсафа, мүрвәтә чағырыр, бә'зән дә мәшугәни «вәфасызлыкта», «әһдинә хилаф чыхмакта» тәгсирләндирир:

Гулам гуллағунда чох чәкдим чәфа,
Јар олуб дәмәдил көлим инсафа,
Кечә-күндүз јолаарына биләфа,
Бахмагдан көләрим гарыды кетди.¹²⁰

Устад тәмиз мәнһәббәт дујуларыны, сәмими һисс вә дүшүнчәләрини бәдин шәкилдә низама салыр, «севки гуғур-сүллуғларыны» гәләмә алыр, јанан бир гәлбин ағрыларын-дан сәһбәт ачыр, севдији көзәлин бикәнәлији, бивәфалығы, гәлдарлығы да дикәр башга һиссләр кими сәмими вә инандырычы тә'сир бағышлајыр. Ашыг бу јолда чәкдији ағры вә әзаблардан шикајәтләнир, севкилисини «бивәфа-тыкта» тәгсирләндирир, наһаг јерә ашиганә белә әзијјәтләр вердији үчүн мәзәммәт едир. Ахыр нәтичәдә исә өз тәлејин-тәш, гисмәтиндән килејләнир.

Ашыг Валәһ тәмиз мәнһәббәт дујуларыны, чырпынан бир гәлбин ағры вә изтирабларыны, севиб-севилмәк арзусуну бәдинләшдирир, бир нөв она јашамаг һүғугу верир. Севкилисинин рә'јини билмәјән, бу јолда ајлар вә илләрлә јаныб-јакылан лирик мән өз мәшугәсиндән ән чәтин аңларә белә үмид көзләјир, диллиндән ешитдији һәр сәмими сөз, ичә рәфтар, үзүндә она гаршы дујулан тәбәссүм дүңјалар бәхш едир. Һәтта өз севкили чананыны илә ишләри низама салам ашыг ондан мәктуб алдыгда јерә-кәјә сығмыр, севкинчинин һәдди-һүдуду олмур. Бүтүн дост-танышә, бу ишдән хәбәрдар оланлара көз ајдынлығы верир, гүбарын кағызы кәлди дејир:

Көзләриниз ајдын олсун,
Кәлди инакарын кағыз.
Чан алыр һәр кәлмәдә,
Кәлди гүбарын кағызы.¹²¹

Ашыг Валәһин јарадычылығында мәнһәббәт һәмншә жүксәк планда чәмијјәт чәрчивәси дахилиндә әкс етдирилмишидр. О, көзәллији, тәмиз мәнһәббәт һиссләринин, ашиг-мәшугун гәлб чырпынтыларыны чох усталыгла тәрәннүм едән саз ашығларымыздандыр:

Дурум доланым башына,
Ашығындан күсән дилбәр!
Үзүм сүртүм ајағына,
Нә мән диним, нә сән дилбәр!

Ашыг бурада көзәл поетик лөвһәләр јаратмыш, фикрин образлығыны, сөзләрин аһәңдарлығыны жүксәк дәрәжәдә тә'мин едиб она јашамаг һүғугу газандырмашдыр. Севән бир гәлбин чырпынтылары, нараһатлығы, севкинсиндән ағры дүшән лирик мәнин ағрылары, күндүзләр сәбринин кәсилмәси, кечәләр јухусунун әршә чәкилмәси, инандыры-

¹¹⁸ Ашыг Валәһ. Кәстәрилән мәнбә, сәһ. 18.

¹¹⁹ Н. Араслы. Ашыг јарадычылығы. Баки, 1960, сәһ. 9.

¹²⁰ Чүнк. Б.—1604/3859.

¹²¹ Рүстәм С., Мәммәд Р. Гошмалар. Азәрнәшр, 1929, сәһ. 68.

чы вэ тәбни характер дашыяр. Сонракы бәндләрдә вәзи-
жәт бир гәдәр дәјишәрәк ашиг өз севкисиндән килеј-күзар
етмәјә башлаяр, чанда ихтијар гојмадығыны сөјләјир, зүл-
мү илә кафирә бәнзәдијини вә вердији ағры-әзабларла фәхр
етдијини кәстәрир:

Бу нә адәтдир инсанда,
Ихтијар гојмадын чанда,
Бу зүлм олмаз мүсәлманда,
Кәфәрмисән, нәсән, дилбәр!¹²²

Мисраларын сәмимијјәти, фикрин рәван вә сәлнә ифадә-
си, күчлү сәнәткарлыг гүдрәти даһа чох диггәти чәлб едир,
ше'рдә үмуми бир тамлыг јарадыр. Ашыг мәнәббәт ешгн
илә алышыб-јанан лирик мәнин ағрыларыны мәшугәсинин
гәддарлыгы илә тәрәф-мүтабиә верир. Јә'ни биринчи тәрәф
нә гәдәр мүлајим, сәмими, мейрибан, дөзүмлүдүрсә, икин-
чи тәрәф бир о гәдәр залым вә зүлмкардыр. Она көрә дө өз
севкилиснин кафирә, јағыја бәнзәдир, синәсинә сағалмаз
дағлар чәкдијини сөјләјир. Ше'рдә јүксәк устад сәнәткар-
лыгы илә һиссләрин сәмимијјәти, фикрин инандырычылыгы
вәһбәт тәшкил едиб она јашамаг һүгугу газандырыр. Ејни
заманда ону да дејәк ки, Ашыг Валәһин бу кәрајлысы үму-
ми руһу, мәзмуну е'тибарилә Гурбанинин ејни рәдифли кә-
рајлысына бәнзәјир. Нәр ики јүксәк сәвијјәли поетик сәнәт-
һүснуллары илә сечилирләр. Дикәр тәрәфдән исә бу клас-
сиклик сәнәткарларын Валәһ јарадычылыгына тәсирини
кәстәрир. Гурбанидә әхујуруг:

Дурум доланым башына,
Ашығындан күсән дилбәр.
Көзләрини тик көзүмә,
Нә мән диним, нә сән, дилбәр!
Мина гәддин зәбәрчәдди,
Нә десән чана миннәтди,
Ел көчүб, отаг хәлвәтди,
Кәлсән алаң бусән дилбәр!
Гурбани өзүнә бәјли,
Јар һәсрәти гәддин әјди,
Нә делим хәтринә дәјди,
Бу мән дилбәр, бу сән, дилбәр!¹²³

Бу јахынлыглар Ашыг Валәһин мөһкәм бир зәмин үзә-
риндә пәрвәриш талдығыны, классик ашыг сәнәтиндән күч-
лү шәкилдә гидаландығыны кәстәрир.

Ашыг мәнәббәтин тәрәннүмүндә даһа чох лирик мәнин
изтирабларыны, дахили һәјәчанларыны әкс етдирмишдир.
Ағры вә әзаблар ичәрисиндә чырпынан, истәјинә чатмаг
үмиди илә јашајан бир үрәјин дәрә-ләминин тәсвири даһа
чох мараг доғурур. Мәнәббәтин ағры-ачысындан данышан
ашиг килеј-күзар едәрәк дејир:

Дејирләр шириндә мәнәббәт балдан,
Ону нуш едәнләр дүшмәјир һалдан,
Диксинмә, инчимә гәмлә әһвалдан,
Гәлбинин һәсрәтин бу чана көндәр!¹²⁴

Ашыг Валәһ јарадычылыгында белә мәнәббәт мотивләри-
нә, тәмиз һиссә вә дүјгуларын тәрәннүмүнә истәнилән гәдәр
раст көлә биләрик. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг
Ф. Мейди јазыр: «Марағлыдыр ки, М. П. Вағифин мүасир-
ләри олан сәнәткарларын ше'рләриндә ешг вә мәнәббәт мо-
тивләринә, көзәлләрин тәрәннүмүнә, ал јанағларын, пүстә до-
дағларын, сөрв бојларын, инчә белләрин, гара телләрин тәс-
виринә аз раст кәлинир».¹²⁵ Һалбуки мүәллимни тәртиб ет-
дији «Алчағлы, учалы дағлар» китабында мәнәббәт мотив-
ли ше'рләр бир силсилә тәшкил едир. Белә қи, китабда кедән
23 гошмадан 5-и, 5 кәрајлыдан 4-ү тәмиз мәнәббәт дүјгу-
ларынын тәрәннүмүнә һәср олунмушдур. Ашыг орада сәләф-
ләри вә дикәр мүасирләри кими өз сәмими севки дүјгулары-
ны, мәнәббәт изтирабларыны верир. Китабда кедән
«Дүшмүшәм» рәдифли гошма бу бахымдан даһа марағлы-
дыр:

Валәһ кимдир, дәрәд әһлинин лоғманы,
Һәсрәтини дејин она нүнһаны,
Сөјләсә бу дәрдин нәдир дәрманы,
Фәләк салыб баша гара дүншүшәм!¹²⁶

«Олум» рәдифли ше'риндә исә бу дүјгунун тамамилә
башга бир формасы илә гаршылашырыг:

¹²² С. Мүмтаз. Ел шаирләри. Азәрнәшр, 1927, сәһ. 347.

¹²³ Устад ашығлар. Гурбани, 55 ше'р. Кәнчлик, 1927, сәһ. 61.

¹²⁴ Ше'р Ашыг Хасполадын дилиндән јазыја алынмышдыр.

¹²⁵ Ашыг Валәһ. Алчағлы, учалы дағлар. Бақы, Кәнчлик, 1970, сәһ. 5.

¹²⁶ Ашыг Валәһ. Кәстәрилән мәнәб, сәһ. 25.

Чүт бахышлы назлы жарым,
Хош аваазлы мейрибаным,
Валех дејэр вар бир чаным,
Һансына гурбан мән олум!¹²⁷

Бүтүн бунлар Ашыг Валех жаратычылыгында мөһөббөт лирикасынын апарычы мотивлөрдөн биринө чевриадийини вә ана хөттини тәшкил етдийини көстөрүр.

Беләликлә, Ашыг Валехин жаратычылыгынын мүнүм бир һиссәсини тәшкил едән мөһөббөт лирикасы өз сәммийәти, сәнәткарлыг гүдрәти, поетик вүсәти вә орбазлылығы илә диггәти чәлб едир. Бәдни һәјат лөвһәләри, көзәллијин тәсвири, тәмиз вә сәммий инсани һиссләрин тәрәннүмү тәбин бир тәсир багыштајыр. Чүнки устад мөһөббәти шәхси фонда көтүрүб кениш үмумиләшдирмәләр апармышдыр. Чанлы, реал һәјат бојалары, инсан мәһвијјатынын тәсвири, дахил һиссә вә һөјочанлары, арзу вә истәкләри даим реалист пәздә жүкәк бир бәдниләкә әкс етдирилмишдир.

Ашыг Валехин жаратычылыгында инсан мөһөббәтнини тәрәннүмү тәкчә ашиг-мәшүг мүнәсибәтләрини дејил, ана мөһөббәтнини, өвләд мөһөббәтнини, доста мөһөббәти вә саир дүјүулары да әһәт едир. Бүтүн бу мүнәсибәтләр устәдын жаратычылыгында өзүнәмәхсус шәкилдә жүкәк бир сәнәткарлыгә әкс етдирилмишдир.

Әсрләрчә тарихә јол јолдашылығы едән эәккин шифаһи халг әдәбијјатымызда олдуғу кими, Ашыг Валехин дә поетик дејиминдә, дүзүмүндә ана мүгәддәслијини, бәшәрилијини, эәли-әбәди мотив олмасы чох устәдлыгә нәзмә чәкилмишдир.

Белә ки, онун да ше'рләриндә классикләрдән кәлән бир ән'әнә кими ана мөһөббәтиндән, ана мүгәддәслијиндән даһиништыр. Мүәллиф бу адал эзәмәт, гүрур, бөјүклүк көрүр; ән чәтнин, ән ағыр дөгигәләрдә ону өзүнә арха, дајаг һесаб едир. Дар күндә арха билдијини, севинчинә, севиниб, гәминә шәрик олдуғу анадыр. Устәд она көрә дә бу мүгәддәс варлығы белә бир жүкәк мөвгәјдән әкс етдирир, сәчдәјә ләјин олдуғуну көстөрүр:

Гәбриһи газарлар бир гәрибјана,
Нә бачы аглајар, нә дә ки, ана,
Бил Ашыг Валехи ки ән мејдана,
Гол багла миннәтә кәл јаваш-јаваш.¹²⁸

¹²⁷ Ашыг Валех. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 20.

¹²⁸ Јенә орада, сәһ. 30.

Фикрин сәлислијини, ифадә көзәллијини, ритм вә емоционалдыг ше'рин мүнүм амилләриндәндир. Бу мисраларда мәзмунун форма илә вәһдәти, тамлыг тәшкил етмәси, ана мөһөббәтнини образлы шәкилдә ифадәси хусуси мараг доғурур. Устәдын жаратычылыгында өвләд-валидејн мүнәсибәтләри һадисиз бир инчәликлә әкс етдирилмишдир. Белә бир вәзијәти биз ашыгын диқәр ше'рләриндә дә көрүрүк:

Оғул дәрди ана гәлбин дағласын,
Бачым кәлсин гарлаш дејә ағласын,
Гара кәјсин јарым мәтәм сахласын,
Дивандајәм кәндир дара бағласын.¹²⁹

Бу мисралар ана мөһөббәтнини ифадәси, бачы-гарлаш мүнәсибәтләрини образлы дејими бахымындан диггәти чәлб едир. Устәдын «Сәни» рәдифли кәрајлысы да мәнз бу чүр мүнәсибәтләрини ифадәси бахымындан марағлыдыр:

Мән Валехәм, пәјләјарәм,
Гәм јүкүнү тәјләјарәм,
Гурбан кәсиб пәјләјарәм,
Нә вахт көрсәм күләр сәни?¹³⁰

Ашыг Валехин жаратычылыгынын мүнүм бир һиссәсини достлуғ, јолдашылыг мүнәсибәтләрини бәдни әксә тәшкил едир. О, елдән кәлән «дост доста тән кәрәк, тән олмаса кен кәрәк», «дост мин олса аздыр, дүшмән бир исе чохдур», «достуну мәнә көстәр сәнин ким олдуғуну дејим» вә с. кими аңламларын бөјүклүјүнү дүјүб дәрк етмиш вә она фәал мүнәсибәтнини билдирәрәк өзүнәмәхсус шәкилдә поетикләшдирмишдир. Ашыг Валехин бу мөвзүјә тез-тез мүрачәти вә һәр дәфә дә мүәјјән мөвгәјдән әксә тәбин бир һадисә иди. Һәлә она гәдәрки Ашыг жаратычылыгында, Гурбани, Аббас Туфарганлы, Сары Ашыг кими сәнәткарларын ше'рләриндә достлуғ, јолдашылыг мүнәсибәтләри кениш шәкилдә әкс олунмушдур. Ашыг Валех дә ән'әнә үзәриндә шәрвәриш тапан сәнәткар олуб сәләфләрини жаратычылыгындакы жүкәк кејфијәтләри давам вә инкишаф етдирирди. Ашыгын күндәлик әләгә сахладығы, тез-тез көрүнүб жаратычылыг сәһбәтләри апардығы сәнәт достлары илә јазышмалары да буна тәбин мисалдыр. Онун Вағиф, Баба бәј, Абдулла Чанызадә, Ашыг Сәмәд, Ашыг Гәнбәр вә башгалары илә дејишмәләри вә

¹²⁹ Ше'р Ашыг Хасәәладын диллиндән јазыја алынмишдир.

¹³⁰ «Таләһ вә Һәгигәт» дастаны. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 517.

жарадычылыгы сөһбөтлөрү инди да диггәти чөлб едир. Ашыгын ше'рләрүндәки мүрачнәтләр дә буну бир даһа ајдын шәкилдә көстәрир. Һәмин мүрачнәтләр ән ағыр, ән чәтин дәгнигәлдә олунур. Белә бир дүјгуну ашыгын ше'рләрүндән мисаллар әсасында көстәрмәк даһа мараглыдыр:

Билин достлар, чарәсизләр дәрәләрим,
Гәм ичиндә аһу-зара дүшмүшәм,
Нә мүддәтдир пүнһанларды мөкәним,
Баһар фәсли човғун, гара дүшмүшәм.¹³¹

Бу мисралар гуртулмаз бир бәләја мүбтәлә олан бир ашыгын дәрәләриндән сөһбәт ачыр, онун ағыры вә әзабларындан данышыр. Устадын жүксәк сәвијјәли севинч, фәрәһ һисси ифадә едән ше'рләрүндә бу мотив нә гәдәр күчлүдүр-сә, гәмли, кәдәрли дәгнигәләрүнүн тәәсүраты илә әлагәдар јаранан ше'рләрүндә дә дикәр һисс күчлүдүр. Ашыг Валәһ вәзијјәтлә әлагәдар чыхыш етмәји бачаран бир сәнәткардыр. Белә ки, ағыр дәгнигәләрүндә о өзүнә гаршы охучусунда мәрһәмәт һиссини, ән тәмиз, ән үлви дүјгулары ојада биллр. Бу да устадын сәнәткарлыгы гүдрәтидир ки, охучусунда мүсбәт һиссләр ашылајараг рәһмә, алилијә доғру апарыр, ондакы һиссини дүјгулары, мәрһәмәт һиссини ојадыр. Ашыг Валәһ сәнәтинин бөјүклүјү, мүтәрәгги чәһәти, жүксәк сәнәткарлыгы характери мәнз охучусуну инандыра билмәсиндәдир.

В. Белински јазыр: «Бәдинлик инди дә әдәби әсәрләрүн бөјүк кејфијјәтдир, лакин бәдинлијин өзүндә бир кејфијјәт, јә'ни һәјатын мүасирлик руһу јохдурса, о бизи гүввәтли су-рәтдә чөлб едә билмәз».¹³²

Ашыг Валәһ јарадычылыгында бу һиссин сәмилијли, доста мәрһәббәтин тәрәннүмү хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Устадын өзү дә һарада олурса-олсун, һансы мүһитә дүшүр-сә-дүшесүн өзүнә сәдагәтли адамлар ахтарыр, онда достлуға мөхсус көзәл кејфијјәтләрү арашдырыр, нәслини, нәчәбәтнин өјрәнир, әхлаг чәһәтдән чылыз, мән'нәвијјатча јохсул адамларла үлфәт бағламаг әдәб гәјдаларында гәбаһәт иди. Јүксәк әхлаглы, зәнкнн мән'нәвијјатлы шәхсләрүн тәсвири ашыг јарадычылыгында һәмншә мүһүм јер тутмуш, бу көзәл кејфијјәтләрүн ашыланмасына диггәтлә јанашыб нә-нәчиблији даим нисләмишләр:

Һәрчәји бәдәслә вермә әмәјин,
Сәни сәјар чүвәллагы бәјәнмәз,
Қасыблығда тапмаз јаваб чөрәји,
Ешитсә бәјлыгы јағы бәјәнмәз.¹³³

Бурада устад прснјјәти, онун тәрбијјәдә ролуну жүксәк бир мөвгәјдән гимәтләндирмишдир. О көстәрмәјә чалыш-мышдыр ки, әсли-соју оланлар нәчәчиблији инкар едиб сар-сәйтдығы киши, мәрдләр дә намәрди сарсыдыб онлара күчлү әрбә вурараг нүмунә олмушлар.

Устадлар әсли-соју әлмајанлара һеч вахт бел бағлама-мышлар. Беләләринин ел дәрдиңә галачағына, ел һөрмәти газаначағына инанмајыб онларла достлуғ етмәји дә рәва билмәмишләр. Чүнки нәчәбәт, мәрдлик киши инсанлыға хәс кејфијјәтләр олмадан дүз, доғру һәрәкәт етмәк олду-ча чәтиндир. Нәнәчиблик гаршыда кечилмәси мүмкүн ол-мајан сәдд јарадыр. Ашыг јарадычылыгында мәрд-намәрд, әсли-бәдәсил, инсан-накәс, һалал-һарам анлајышларынын әкси өзүнү бүтүн дөврләрдә кениш шәкилдә көстәрмишдир. Ашыг Валәһин јарадычылыгында да инсанлыға мөхсус бу кејфијјәтләрүн әкси мүһүм јер tutur.

Ашыг Валәһин јарадычылыгында достлуғда вәфа, сәда-гәт анлајышлары кениш мән'на дашыјыр. Инсанын мән'нәви әләминин көзәллијини, зәнкннлијини көстәрән бу һисс данм жүксәк кејфијјәтләр јарадыр, тәрбијјәландирчи характер дашыјыр. Онун јарадычылыгында да бу жүксәк чәһәтләр әсәс көтүрүлүр:

Чошғун ешгим кәл мәншмәлә һәмдәм ол,
Гәјдә галаг бир сирдашым дарададыр.
Гәввәслығы ет сирри-хилгәт бәһришә,
Чандан әзиз бир јолашым дададыр.

Ашыг Валәһин јарадычылыгында бирлик, һәмрә'лик киши һиссләр дә чох чанлы вә тәбии верилмишдир. Чүнки улу ағсаггалларын әсрләрүн сынағындан чыхардығы «ел күчү, сел күчү», «ел бир олса зәрби кәрәи сындырар» киши ифадәләр инсанларды даим бирлијә, достлуға сәсләмишдир. Ашыг јарадычылыгында, еләчә дә Ашыг Валәһин јара-дычылыгында һәмин дүјгуну әкс етдирән сәјсиз-һесабыз ше'р нүмунәләринә раст кәлирик. Устадын јарадычылыгында тәклик, кимсәсизлик, көмөксизлик киши сәјылыр. Нәки-ки дарда, ағыр дәгнигәлдә, һәтта тојда, шәнликдә дә, ән севиндирчи анларда да достла биркә олмаг төвсијә еди-

¹³¹ Ашыг Валәһ. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 25.

¹³² Белински В. Сечилмиш әсәрләрү, Көстәрилән мәнбә, сәһ. 225.

¹³³ Телли саз устадлары. Әзәрнәр, 1964, сәһ. 31.

лир. Устад тәклијини, кимсәсизлијин мә'јуслуғ жаратдығыны, севничинини өтәри характер дашыдығыны јахшы билир:

Ашығ Валех сөнәтиндә јанылмаз,
Зөр олмаса зөркәр ады анылмаз,
Олда гызармаса полад јонулмаз
Чан ајрылып чандан башым дәрдадыр.¹³⁴

Ашығ Валех халғ дилнә, зәнкин сөз ештијатына даим диггәтлә јанашан, ондан өзүнәмәхсус шәкилдә истифадә едән сөнәткардыр. С. Вурғун зәнкин халғ јарадычылығындан истифадә етмәјин бу мүтәрәгги чәһәтини нәзәрдә тутарағ јазыр: «Халғдан өјрәнмәдән бөјүк поезја јаратмағ олмаз, ләкин халға, онун бәдин тәфәккүрүнә јахынлығ халғ маһныларыны вә нағылларыны сәдәчә тәкрар етмәк демәк дејилдир.¹³⁵ Беләликлә, бу устадын јарадычылығында инсан мәнәббәтинин тәрәннүмү жүксәк бир усталыгла әкс етдирилмиш, тәмиз инсани мүнәсибәтләр, жүксәк әхлағи кејфијјәтләр образлы шәкилдә бәдиәләшдирилмишдир. Истәр гадын көзәллијинин тәсвири, севиб-севилмәк дүјгусунун тәрәннүмү, истәрсә дә ана-бала мәнәббәтинин, достлуғ, гардашлығ, өвләд-валидеји мүнәсибәтләринин тәрәннүмү ашығын јарадычылығында өзүнәмәхсус шәкилдә әкс етдирилмишдир.

2. **Әзәли-әбәди тәбиәтин тәрәннүмү.** Ашығ Валех јарадычылығынын мүнһүм бир һиссәсини дә тәбиәт, вәтән көзәлликләринин тәсвири вә тәрәннүмү тәшкил едир. Устад елә-обаја олан өз сәмини һиссә вә дүјгуларыны гәләмә алып, тәбиәтин әсрәрәнкизлијиндән, күлүндән чинчәјиндән, торпагындан, әлчәтмәз, үнјетмәз јалчыи гајаларындан данышыр, адамларынын вәфа вә сәхавәти илә фәхр едир. Вәтән онун нәзәриндә мүгәддәслик, тохунулмазлығ кими рәмзләшәр. Нәсил-нәсил кечиб кәлән бу дүјгү һиссәләра әјилмәзлик, дөзүм, елә-обаја, торпаға гаршы мәнәббәт ашыламышдыр. Она көрә дә вәтән бүтүн өвләдләри үчүн үмид, сөјкәнәчәк јеридир, тохунмазлығ, әлчәтмәзлығ рәмзидир. Халғ јарадычылығында бу дүјгунун әксин хусусин марағ доғурур. Белә ки, улу ағсаггаллар вәтән, торпағ һағгында көзәл сөзләр дејиб, нәғмәләр гошуб, тәбиәтин фусункарлығындан, адамларынын вәфа вә сәдәгәтиндән сөһбәт ачыблар. Она һис нәзәрләрлә баханләра өз чавабларыны верибләр, дүшмәнә дүшмән, доста дост олублар. Вәтәни таламағ, гызынын, кәлининин һиссәтинә тохунмағ, вар-дөвләтинә јијәләнмәк ис-

ләрәнләри былындан кечириб көрк етмишләр. Һәтта јери кәләндә белә чанларындан кечмәјә һазыр олмушлар. Дост биллиб торпагына гәдәм басанләра сүфрә ачыб, шәнлик дү-дәлтмишләр.

Ашығ јарадычылығында бу дүјгунун әксин хусусилә диггәти чәлб едир. Ел ағсаггалы сајылан дәдә ашығлар ајры-ајры гошгуларында, вәтән көзәлликләриндән, онун күлүндән, чинчәјиндән, буз кими сојуг булағларындан, мүхтәлиф әсрәрәнкизликләриндән сөһбәт ачымышлар. Вәтән устәдләрин нәзәриндә торпагына сәдә етдијин, күлүнү-чинчәјини тохладығын, өзүнә дост-сирдаш тапыб мәскән салдығын, әлчәтмәз билдијин јурдур. Мәһз она көрә дә онун тәрәннүмүндән дојмамыш, вәсфинә даим нәғмәләр дүзүб гошмушлар. Мәрдилик, сәдәгәтин тәблиғинә хусусин диггәтлә јапшыб алп-әрәнләрин, гәч икидәрин бөјүккүлүндән сөһбәт ачымышлар. Бикәнәлик һеч заман бу аңлајышларла бир јерә сығышмамышдыр. Чүнки вәтән јанмағ, јаратмағ ештиди, көз-көнүл тохлуғудур. Елә јангы ки, һәрәрәти әсрәрдән бәри нәсил-нәсил аңлајыб кәлир, истисеп дашы мум едир, өвләдләри на мәрдилик, горхмазлығ ашылајыр, чәсарәт јарадыр. Ашығ јарадычылығынын көзәл мәзијјәтләриндән бәри дә елә бу дүјгунун жүксәк сөнәткарлыгла тәрәннүмүдур. Устад сөнәткарлар елин-обанын вәсфинә кечәндә, көзәлликләриндән вәчдә кәләндә, дашыны, торпагыны тәрәннүм едиб оғлунун, гызынын вәфа вә сәдәгәтиндән данышанда өвләриндән разылығ етмишләр. Гурбани, Аббас Туфарганлы, Сары Ашығ, Хәстә Гасым дәнә-дәнә вәтән мәнәббәтиндән, вәтән севкисиндән сөһбәт ачымышлар, онун дағларына, дүзәлиринә, буз кими сојуг булағларына, адамларынын сәдәгәтинә сәјсәз-һесабсыз нәғмәләр дүзүб гошмушлар. Гурбани дә бу дүјгунун тәрәннүмү, вәтән мәнәббәтин, вәтән һәсрәтин даһа габарығ верилмишдир:

Ајры дүшүм вәтәнимдән, елимдән,
Башы чәнән, гарлы дағлар, гәл илди.
Ичән өлмәз дәрлә дәрман сујундан,
Ахар сулар, тәр булағлар, гәл илди.¹³⁶

Хәстә Гасымын јарадычылығында да бу һиссә өзүнәмәхсус тәрәннүмү илә гаршылашырығ:

¹³⁴ Ашығ Валех. Кәстәрәлән мәнбә, сәһ. 21.

¹³⁵ С. Вурғун. Бөјүк сөнәт үғрунда. Кәчлик, 1970, сәһ. 33.

¹³⁶ Халғ дастанлары. Тәртеб едән Ә. Ахундов. 1-ч., Бақы, 1961, сәһ. 179.

Ај ағалар, накам кетдим дүңјадан,
Јароб мәннм ханиманым нечола?
Көвһәр тәк сөзләрим, бајатыларым,
Ләби иһрини сүхәндәным нечола?¹³⁷

Ашыг Валехин јарадычылығы да бу чәһәтдән характерликдир. Устад һәјатын көзәлликләрини, тәбиәттин әсрәрән-кизликләрини, башы әршә дуран дағларын, чејранлы-чү-јүрлү дүзләрин, ахар-бахарлы јамачларын, лаләли, нәркизли бағларын, буз булагларын, һәј-һарајлы чајларын бәди әксини вермишдир. Вәтән мәнәббәтнин тәрәннүмүндә устад халгын гүдрәтиндән, оғул вә гызларынын чәсарәтиндән сөһбәт ачыр, икидләри илә фәхр едир, тарихә вә тарихи фактларә диггәтлә јанашыр. О, јурд гәһрәманларынын һәр алдымбашында вәтән јолунда чанындан кечмәјә һазыр олдуғларыны көртәрмәјә чалышмышдыр. Ашығын дөврүн мү-тәрәгги дүңјакөрүшлү шәхсләринә мүрачнәтләри бу бахымдан марағлыдыр. Белә ки, устад бу нөв шә'рләриндә халгын әјилмәзлијиндән, дөјүш гүдрәтиндән бәһе сдәрәк бу торпаға писе нијјәтлә ајаг басмағ истәјәнләри фикриндән әл чәкмәјә чагырыр:

Гарабаг маһалы мәһһүр чаһанды,
Баһарда дағларын хош сәфасы вар.
Јадлар үчүн һәр јак човгун, боралды,
Ону доламангын чох сәфасы вар.

Һәјәт һәнгигәтнини, вәтән мәнәббәтнини дәрки вә поетик тәһлилин будур. Ашыг бу дүңгуну јүксәк бир усталыгла образлы вә бәдин шәкилдә әкс етдирир. «Дост кәлиши бајрам олар» кими бир ел мөсәлинин өзүнәмәхсус ифадәсини верир, дост кими бу торпаға ајаг басаңларә сүфрәсини ачығ, дүш-мән кими ајаг басаңларә мин туфакы, бады олдуғуну сөј-ләјир. Бурада иһфрәт, гәзәб һиссә шәхсә фондан чыхыб үмумиләшдиричи характер дашыјыр. Иһфрәт һиссәнда гәзә-бин, икраһ һиссәнин ифадәсидирсә, мәнәббәт сәминимјәтин, үлвијјәтин, тәһизлијин ифадәсидир. Ашыг Валехдә бу дүңгуну һәр икиси кәскин характер дашыјыр, дост, дүшмән муа-сибәтләрини устад паралеллијини јарадыр, һәјәт һәнгигәтинә, дүшүнчә тәрзинә ујгун шәкилдә әкс етдирир:

¹³⁷ Хәстә Гасым. 46 шә'р. Кәвчлик, 1975, сәһ. 32.

Бир јаны аранды, бир јаны дағды,
Бир јаны сәһрады, бир јаны бағды,
Тәркиби дәрјады, кечилди дарды,
Һәр јаны ағилдир тилсим-тасы вар.¹³⁸

Вәтәнә, торпаға бағлылығ, онун гајғысына галмағ, чәтин анда бу јолда чандан кечмәк, дүшмәнә мејдан охумағ, писе нијјәтдән әл чәкмәјә чағырмағ, сүлһә, әмин-аманлыға сәс-ләмәк јухарыдакы мисраларын гајәсини тәшкил едирсә, бә'-зән ашығын поетик тәрәннүмүндә зәманәнин өзүндән кәлән кәдәр мотивләри илә дә гаршылашырығ. Бу бахымдан устадын «Мәннм» рәдифли гошмасы диггәтимизи чәлб едир:

Ашыг Валех сөзүн галыб дәһанда,
Арзулу үрәјин боғулур ганда,
Бу фани дүңјада, бу бәд заманда,
Голубдур башыма гијамәт мәннм.¹³⁹

Бу мисралар ашығын дүшдүјү вәзијјәти, онун чәтин ан вә мәгамларыны чох ајдын шәкилдә ифадә едир, һәјәтнин даим чырпынтылар, мүбаризәләр ичәрисиндә кечдијини көстәрир. Сөзсүз, һаггын, әдаләтин тапдандығы, рәзалә-тин һөкм сүрдүјү бир заманда бу ганунаујгун һал иди. Ла-кин Ашыг Валехин јарадычылығындакы кәдәр һисси уста-ды јашајыб-јаратмаға усандырмыр, әксинә, ону бу мүбаризәдә даһа да ајығ-сајығ олмаға руһландырыр:

Дәрдли көнүл, бу һичраны ат јана,
Чырпыныб дәһишәтдә белә ағлама.
Гәмли хәјаләтдән олмусан зәлил,
Көз јашын дөндәрәб селә ағлама.¹⁴⁰

Ашыг Валехин јарадычылығында кәдәр һиссини өзү дә мүхтәлиф характер дашыјыр. Белә ки, о, бир тәрәфдән әтрафында баш верән һагсызлығлары көрүб дөврән, зәманәдән шикајәтләнәндә сабаһа үмид һисси илә јашајырса, башға бир һалда бу үмид һисси олмур, баш верән һадисәдән гуртулуш јолу көрмүр, гәм дәрјасына гәрг олур:

Дүңја һаны Мәһәммәд-үл-Мустафа,
Сәһп ондан өтрү јаратды куда,
Ону да өзүндән ејләдин чуда,
Еј бивәфа, сәндә дин-иман һаны?

¹³⁸ Шә'р Ашыг Хаспаладын диллиндән јазыја алынмышдыр.

¹³⁹ Јенә орада.

¹⁴⁰ Јенә орада.

Һаны Фирон, һаны Шәдләд, Нәмруд,
Танрылыг даясын ејләди мәрду,
Сну нечә бәрбад ејләди мә'буад,
Тикдији чәннәти-ризван һаны?¹⁴¹

Бу мисралар ашығын дүнјанын фанилији һаггында фикир вә дүшүнчәләридир. Устад тарихин кешмәкешләриндә өмүр сүрмүш, шөһрәти, шаны илә дүнјаја сәс салмыш фәтһләрин адыны чәкир вә бу заман онлардан бирчәсинин олмадыгыны тәссүф һисси илә сөјләјир. Ашыг Валәһин ағсагалларын дилиндән гәләмә алдығымыз устады Сәмәдин өлүмү әрәфәсиндә јаздығы ше'ри дә бу чәһәтдән мараг до-
гурур:

Өмүр земисини фәләк бичәндә,
Әчәл шәрбәтини дәрһал ичәндә,
Сәмәд кими устал јурдан көчәндә,
Валәһ кими ирван дәрләр аглајыб.¹⁴²

Бурада да һиссин сәммийјәти, ше'рин бәдин чәһәтдән мүкәммәллији диггәти чәлб едир. Ашыг белә бир зәканын, дәррин камал сәһибинин дүнјадан кетмәсинә ачыјыр, онун бир устал кими јашамага лајиг олдугуну гејд едир.

Бу гәбил мисраларын сајыны артырмаг да оларды. Ләкин верилән нүмунәләр бизә һагг верир дејәк ки, Ашыг Валәһ көксүндә боја-баша чатдыгы әзәли-әбәди тәбиәтә итәр сәләфләрин, итәрәс дә хәләфләри кими биканә галмамышдыр. Әзәли-әбәди тәбиәт ашығын поетик дујумунда сөзүн һәгги мә'насында апарычы мотивә чеврилмишдир.

Үмумийјәтлә, Гурбани, Гәриб, Аббас Туфарганлы, Сары Ашыг, Хәстә Гасым кими Ашыг Валәһин дә јарадычылыгында мөһәббәт лирикасы башлыча амил кими диггәти чәлб едир. Әлбәлтә, бу бөјүк устадын поетик дүнјасыны јалныз мөһәббәт лирикасы илә мөһәдудлашдырмаг олмаз. Онун јарадычылығында ичтиман-сијаси мотивләр дә хүсуси јер тутур.

б) Ичтиман-сијаси мотивләр

Ашыг Валәһин јарадычылығынын мүнүм бир һиссәсини дөврүн ичтиман-сијаси гурулушу тәнгиди тәшкил едир.

Сәләфләриндән Гурбани, Гәриб, Кәрәм, Аббас Туфарганлы, Хәстә Гасым вә мүасирләриндән Ашыг Сәмәд, Ашыг Гәнбәр, Ағ ашыг вә башгалары кими Ашыг Валәһ дә дөврүнүн кәһһиш дүнјакөрүшлү шәхсийјәтләриндән бири олмушдур. О, һәјатын бүтүн ағрыларыны вахтындан әввәл гаршылајараг инсанларын бир-биринә мүнәсибәтини көрмүшдур. Әтрафында баш верән һадисәләр, һаггын, әдаләтин тапданмасы, халгын зүлм алтында инләмәјә вадар едилмәси онун көңү өнүндә чәрәјан етмишдир. Ашыг Валәһ ону әһәтә едән мәдди варлыгыда баш верән һагсызлыдылары «Дүнја» рәдифли гошма устәднамәсиндә үмумиләшдирмишдир:

Нечәләрин салдын човғун, борана,
Нечәләрин етдин дәли-диана,
Нечәләри накам кетди мәкана,
Гојмадын онлары јанаша, дүнја!¹⁴³

Ашыг поетик дујумунда дүнјаны шәхсләндириб ону ган ичән, залым кими тәсвир едирсә, «Дејилми» рәдифли устәднамәсиндә јашадығы дөврдә күллү аләмдин ал-ган ичиндә олмасындан, фағыр-фүгәрәнин вахтсыз чан вермәсиндән, зәманәнин јохсула дүшмән кәспләмәсиндән сөһбәт ачыр:

Тарихи чәрјаны бизә јан верир,
Залыма, чәлләда гүвнәт, ган верир,
Фағыр-фүгәрәлар вахтсыз чан верир,
Замана јохсула дүшмән дејилми!¹⁴⁴

Бу мисраларда устадын нараһәтлыгы, залымын, чәлләдин тәнгиди, онларын инсанларын башына кәтирдийи ојунлар, фағыр-фүгәрәнин чәкдији зилләт, кечирдийи ачына-чаглы һәјат, бир груп фырылдагычыларын мејдан сулајыб әт ојнатмалары кәстәрилир. Белә бир вәзијјәт дөврүн, заманын өзүндән доғурду. XVIII әсрин һәммин мүрәккәб ичтиман-сијаси вәзијјәтини характеризә едән А. Дадашзадә јапыр: «XVIII әср Вагиф вә Видади илә јанашы јазыб-јаралан һәр бир ашыг вә шаир јашадығы мүһтидә әдаләт, дүзкүнлүк, инсанпәрвәрлик кими анлајышларын өз реал мә'насыны итирдийини көрәндә дәриндән кәдәрләнирди. Тәбиәт илр ки, лирикада да гәмкинлик вә шикајәт һисси гүввәтли олмушдур. Јүкскәк мә'нәви идеала садиг олан бүтүн көркәм-

¹⁴³ Ашыг Валәһ. Кәстәрилән мәһбә, сәһ. 7.

¹⁴⁴ Јенә орада, сәһ. 24.

¹⁴² Ше'р Ашыг Хасполәдин дилиндән јазыја алынмышдыр.

ли сәнәткарларын јарадычылығында дөврүн ичтимаи һагсызлыгыларындан наразылыгы вә ја башга шәкилдә өз ифадәсини тапмышдыр».¹⁴⁵ Ашыг Валәһини јарадычылығында да зүлмүн, ишкәнчәнни бөлә сонсуз, амансыз тәсвири илә гаршылашырыг. Мүәллиф сон анда јаранмыш бу вәзијјәтнин сәбәбини дөврлә, заманла әлағәләндирир, һагсызлыгылары даһа чидди шәкилдә гамчылајыр.

Ашыг һәрчајиләри, мәнәви чәһәтдән касыб оланлары сьсга чаја бәнзәдир. Бәшәри инсан кејфијјәтдән мәнһрум оланлары кодә-күдә адландырыр. Зәманәсиндә түлкүнүн ширә мејдан охудуғуну ше’рини ишләк мәғамына усталыглә салыр:

Чүзи чешмә нәдән тән едәр чаја,
Дали көплүм, мөһтәч олма кимсәјә,
Бир кәс ки, алчағдан галха учаја,
Өзүндән гејрини даһы бәјринмәз.¹⁴⁶

Ашыг Валәһи бурада көзәл мүғажисәләр апарараг инсан тәбئيәтинә мөхсус мүсбәт вә мәнфи кејфијјәтләри паралелләр әсасында үмумиләшдирир. Намәрдләри, нахәләфләри, сөзүнә јалан чыханлары түлкнјә, чаггала бәнзәдир. Ашыг Валәһини ше’рләринин чоһу мүрачнәт характери дашыјыр. Белә мүрачнәтләрдә мөгсәд һаким даирәләри, башда отуранлары, халгы чапыб-талајанлары бәј вә кәндхудалары ше’рини тәнгид һәдәфинә чевирмәк иди. Бу чәһәтдән ашығын Абдулла хана мүрачнәти марағлыдыр:

Абдулла хан, сарајына үз тутуб,
Әрзини мәктубла демәк истәрәм,
Бәхтим јатыб, ишим дүшүб мүшкүлә,
Көзүмү јашыны сизмәк истәрәм.¹⁴⁷

Ашыг Валәһини јарадычылығында даһа чоһ диггәти чәләб едән Вағифә мүрачнәтлә јаздығы ше’рләридир. Бурада ашыг гәләм достуну әтрафында баш верән һадисәләрдән хәбәрдар едир халгын мәшәггәтләр ичәрисиндә чырпындығыны көстәрир, кәндин ағасы Исбәндијар бәјини чамаатын башына кәтирднји мүснбәтләри, халгын вар-дөвләтнини базара төкдүјүнү, дәрмансыз дәрдләринини јүзә чатдығыны гејд едәрәк ондан көмәк днләјир:

¹⁴⁵ А. Дадашзаде. XVIII әср Азәрбајчан лирикасы. Елм, 1980, сәһ. 92—93.

¹⁴⁶ Телли саз устаклары. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 31—32.

¹⁴⁷ Ашыг Валәһи. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 27.

Һәјат бизи нәзәрндән атыбдыр,
Күскүн бәхтим биләм һарда јатыбдыр,
Дәрмансыз дәрдләрим јүзә чатыбдыр,
Олмушам мән бир таләји гара бил.¹⁴⁸

Бурада ашығын халга олан мәнһәбәти, јурда мәнкәм телләрдә ағлылығы, ел нәғмәкары кими јурдун ағрыларына шәрик олмасы, севинчнә севиниб, кәдәринә гәмләнмәси сөзүнү ајдын шәкилдә көстәрир. С. Вурғун өз таләјини халгын таләји илә бағлајан бу сәнәткарлар һаггында јазыр: «Өз шәхси таләјини халгын таләји илә самими бағлајан, өз јарадычылыгы вә һәјат габилнјәтләрини халг сәадәти, халг шәрәфи уғрунда сәрф едән инсанлар халгын әбәди мәнһәбәт вә һөрмәтинә наил олурлар».¹⁴⁹ Ашыг Валәһи даим зүлмүн, ишкәнчәнни һәдсизлијндән шикәјәтләнир, һәр јанын оғру, кулдур, јолкәсэнлә долу олмасындан сөһбәт ачыр. Өлүм һалларынын чоһлуғу, чамаатын наһат һәјаты, веркиләрини һәдсизлији, халгын јохсуллуғ ичәрисиндә күн-күзаран ке-чирмәси устакда ичтимаи шәрәнтә гаршы гәзәб һисси јаратмышдыр.

Ашыг Валәһини јарадычылығында тәнгид динамик характер дашыјыр, зүлмүн, ишкәнчәнни тәсвири кетдикчә даһа ачыг шәкилдә көстәрилир. Бу әзәб-әзијјәтләр бә’зән елә бир кәскин дәрәчәјә чатыр ки, устак дөврүн ичтимаи-сијаси шәрәнти, халгын дүшдүјү ачыначағлы вәзијјәти аилә чәрчивәсиндән чыхыш едәрәк охучу-динләјичиси илә бөлүшдүрүр:

Алды Зәрникар ханым:

Һеч ана көрмәсин оғул дағыны,
Бәзәмәсин гара тој отағыны,
Көкүмдән касибләр өмүр тағымы,
Јохдур даһа бир пәнаһым ағларам.

Алды Ашыг Валәһи:

Залымы шаһ едир бимүрвәт фәләк,
Зүлмүнү көрдүкдә едир мүбарәк,
Гојмајыр аләмдә биз дә күн көрәк,
Чәкиб чнјәримә дагы ағларам.¹⁵⁰

Зүлмүн, ишкәнчәнни һәддини ашмасы ашығын фикринин ајдынлығына, гәзәб вә нифрәтинин кәскинләшмәсинә кәтириб чыхарыр. Устак бу ше’риндә тәкчә өз шәхси ағры-

¹⁴⁸ Ше’р Ашыг Хаспаладын днлиндән јазыја алынмышдыр.

¹⁴⁹ С. Вурғун, Бәјүк сәнәт уғрунда. Кәнчлик, 1970, сәһ. 125.

¹⁵⁰ «Таләһ вә һәгигәт» дастаны. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 528.

ларыны, кәдәрини, гәмнини, ичтимаи вәзијјәтдән наразылығыны билдирмәклә кифәјәтләнмир, ејни заманда бүтүн күт-ләрәрин ағрыларыны, фикир вә дүјүгүларыны ифадә едирди.

Ашыг Валәһин јарадычылығында дөврдән, зәманәдән шикәјәт мүнүм јер тутур. Лакин устадын ше'рләриндә зүлмүн, ишкәнчәнни һәддини ашмасы, һагғын, әдаләтин тапданмасы там кенишлији илә әкс олунса да һеч заман мә'јүслүгә, тәркидүнјалыга апарыб чыхармыр, никбин әһвали-руһијјә, кәләчәјә иман, үмид һисси даим әсас амил кими диггәти чәлб едир:

Дәрли кенүл, бу һичраны ат јана,
Чырпыныб дәһшәтә белә ағлама,
Гәмли хәјәләтдән олмусан зәлил,
Көз јашын дөндәриб селә ағлама.¹⁵¹

Ашығын дүшүндүјү кәләчәк, хош һәјат арзулары тәбии вә чаңлы тә'сир бағышлајыр. Сабаһа, инсанларын бәрәбәр-лијинә олан инам һисси, зүлмүн, ишкәнчәнни ахырына бир-дәфәлик даш атмаг дүјүсү јүксәк усталыгла бәдниләшдирилмишдир. Шифаһи халг әдәбијјатынын бу характерик чәһәтнин М. Горки гејд едәрәк јазыр: «Гејд едиләси мүнүм мәсәләләрдән бири будур ки, фолклор јарадычыларынын ағыр јашамаларына вә әзијјәтли гул әмәкләринин истисмар-чылар тәрәфиндән мәнимсәнилмәсинә, шәхси һәјатларынын исә һүгүгсуз вә мүдафиәсиз олмасына бахмајараг фолклора бәдбинлик тамамилә јабанчыдыр».¹⁵² Дөврүн, заманын характеристикасыны верән, онун көклү сәбәбләрини там ај-дынлығы илә көстәрмәјә чалышсан Ашыг Валәһ һадисәләрә даим чидди мөвгејдән јанашараг онун кениш тәһлилин вер-мәјә чалышмышдыр. Устадын апардығы бу үмумиләшдир-мәләр, халг наразылығынын бәдни әкси, залымын, гәддә-рын тәғниди хүсусилә диггәти чәлб едир. Бу дүјүгүн, кәлә-чәјә инам һиссинин әкси бахымындан ашығын диваниләри дә хүсуси мараг доғурур. Устад бурада да ејни әһвали-ру-һијјәни тәблиг едир, инсанлары һагга, әдаләтә чағырыр, зүлмә, ишкәнчәјә бирдәфәлик сон гојмага сәсләјир:

Ујма бу сирнјата еј бәшәр, мин карә бах,
Он сәккиз миң әләми көр һөкмү кирифтәрә бах,
Алдаһма бу фәнијә беш күнлүк меймансан инан,
Ахтар хош кәләчәји, нә дөвләт, нә варә бах.¹⁵³

¹⁵¹ Ше'р Ашыг Хасполадын дилиндән јазыја алынмышдыр.
¹⁵² М. Горки. Шура әдәбијјатынын вәзифәләри. Бақы, 1935, сәһ. 19.
¹⁵³ Ше'р Күлаблыда әдәбијјат мүәллими Шәһрәт Сәлимовун дилин-дән јазыја алыныб.

Верилән нүмунәдә устадын дүнјакөрүшүндәки һуманизм, фәлсәфи идеал үнванлыдыр. Лирик гәһрәманларын һисс-һә-јәчанлары реал чизкиләрлә бәдниләшдирилмишдир.

Ашыг Валәһин елә ше'рләри вардыр ки, онун јаранышы һагғында сөз-сөһбәт инди дә Абдал—Күлаблынын мүдри-ләринин јаддашындан силинмәмишдир. Бу бахымындан «Илә» рәдифли гошмасы даһа чох диггәти чәлб едир. Ашығын көтүкчәси Хасполад киши дејир ки, Ашыг Валәһ бир дәфә јахынлыгда јашајан Әртун адлы бир варлы кишијә чамыш сатыр. Чамышы исәјә апаран Әртун пулу ијирми күндән сонра кәтирәчәјинә сөз верир. Лакин күнләр кәлиб кечир Ашыг Валәһ исә пулу ондан ала билмир. Арадан хејли вахт кечәндән сонра чамышын ајағы сыныр. Ашығын кет-кәлиндән тәнкә кәлән Әртун газынын јанына кәлиб әһва-латдан ону хәбәрдар едир. Газы исә белә гәрәра кәлир ки, чамышын ајағы сындығы үчүн она пул вермәк олмаз. Анчаг чамышы саһибинә гајтармаг лазымдыр. Газынын белә бир гәрарындан сонра наәлач галан Ашыг Валәһ аша-ғыдакы гошма һәчвини јазыр:

Бир чамыш сатмышдым варлы Әртуна,
Севданы етмишдик дүз илгар илә.
Пулуу вермәјиб исәјә апарды,
Шәрт гојдуг арада дүз илгар илә.¹⁵⁴

Бурада ашыг дөвр үчүн характерик олан һадисәләри гә-ләмә алараг һакин даирәләрин һагг, әдаләт тәрәфиндә де-јил, варлынын, пулу, дөвләтин тәрәфиндә олдуғуну көс-тәрмишдир. А. Дадашзадә о дөврү характеризә едәрәк ја-зыр: «XVIII әср ше'риндә дөврәндән наразылыг, зәманә-дән, һәмдәм, дост јохлуғундан шикәјәтләр, бәшәрин әбәди проблемләри һагғында дүшүнчәләр кениш јайылмыш мо-тивләр олмушдур».¹⁵⁵ Елә буна көрәдир ки, Валәһ јаша-дығы һагсызлыглар зәманәсинә ләнәтләр јағдырыр:

Валәһ мәнәм адым гәмлә бағлыдыр,
Севинч дујан һиссијјатим дағлыдыр,
Шәддијим ағырды, гәмим ағырды,
Ләнәт дејиб бу дөвраи ағларам.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Ше'р Ашыг Хасполадын дилиндән јазыја алынмышдыр.
¹⁵⁵ А. Дадашзадә. XVIII әср Азәрбајҗан лирикасы. Бақы, Елм, 1980, сһ. 127.
¹⁵⁶ Ше'р Ашыг Хасполадын дилиндән јазыја алынмышдыр.

Онун дөврүн, заманын Hakim тәбәгәләринә гаршы апардыгы бу мүбаризәләр, тәнгиди чыхышлар һеч бир нәтичә вермәдикдә фәләжә, о көзә көрүнмәзә мүрачһәт етмәли олур, онлары чәзаларына чатдырмагы диләјир. Лакин бундан да бир һасил ашмадыгыны көрдүкдә устадын килеј-күзары даһа да артыр:

Аһ әлиндән еј фәләк, фәрјад әлиндән чәрхи-дүн,
Һиләји-тәзвирдир шһи сәһни фәһни-фүһни,
Кәрмәдим бир сән кими шәррар, мәккар, нүрфүсуи,
Та әзәлдән ахирә етдин мәнни сән сәһникүн,
Сәһникүһсәи, сәһникүн, фәрјад әлиндән еј фәләк.¹⁵⁷

Белә етиразларә сонраки дөврүн устад сәнәткарларын-дан сајылап Падарлы Абдулланын јарадычылығында да тәсадүф едирик:

Аман аллаһ чәрхи-фәәк әлиндән,
Гәмләр чәкиб ахыр чана кәлмишәм,
Бир гәтрәјәм, вәзалындан чидәјәм,
Үз тутубаи о үмманә кәлмишәм.¹⁵⁸

Көрүндүјү кими, бу дүјгунун әксиндә Падарлы Абдулла сәләфи Ашыг Валәһлә говушур. Ејни заманда бу чүр килеј-күзарлар һеч дә устад сәнәткарлары, еләчә дә Ашыг Валәһни мәјуслуға, тәркидүијалыға апарыб чыхармыр. Белә наразылығларын, етиразларын өзүндә дә бир никбин әһвал-руһијјә, кәләчәјә инам һисси вар. Ф. Гасымзадә шифаһи халг әдәбијјатынын бу чәһәтини нәзәрә алараг јазыр: «Бәдбинлик, үмумијјәтлә, халг јарадычылығына јабанчыдыр».¹⁵⁹ Ашыг Валәһ дә кенши дүнјакөрүшлү, һәјатын һәр үзүнә бәләд, заманәһни бүтүн ағрыларыны чийнләриндә чәкәп, һәјатын бүтүн ағрылары илә үзләшән сәнәткар иди. Сәләфләриндән Гурбани, Аббас Туфарганлы, Сары Ашыг, Хәстә Гасым кими дәдә ашығларын јарадычылығында да никбинлик диггәти чәләб едир. Гурбанидә белә бир дүјгунун әкси даһа марағлыдыр:

Гәм јемә, гәм јемә диванә көнүл,
Һәмһинә рузикар белә дар олмаз.
Он бир ил чәкмиһән зимиһстан гәһрһи,
О нә күлдү чеврәһиндә хар олмаз.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Чүнк. Б-1330/3816.

¹⁵⁸ С. Мүһтаз. Ел шаһрләри, I һиссә, Азәрнәһр, 1935, сәһ. 133.

¹⁵⁹ Ф. Гасымзадә, XIX әср Азәрбајҗан әдәбијјаты. Маариф, 1974, сәһ. 21.

¹⁶⁰ Устад ашығлар. Гурбани. 55 ше'р. 1972, сәһ. 34.

Бу мисралар сабаһа, кәләчәјә үмид һиссини ифадәси бахымындан даһа чох марағ доғурур. Һәмһин дүјгунун әкси Хәстә Гасымын јарадычылығында да диггәти чәләб едир. Устад һисанлары һалал зәһмәтә, достлуға, гардашыға чағырыр:

Јахны фикир елә гафил долаһма,
Гәлһини шејтандан јад елә һисан.
Һалал јаша бир кимсәдән утанма,
Јыхма көнүлләри шад елә һисан.¹⁶¹

Белә јүксәк поетик дејимин, романтик дүјгунун әксини Ашыг Валәһин јарадычылығында да көрүрүк. Онун надир сәнәт нүмунәләриндә мүбаризә әзми, фикрин дүшмәнә гаршы бирбаша дејими, залымын, зүлмкарын тәнгиди чиддидлији вә өзүнәмәхсуслуғу илә сәләфләриндән фәргләһир. Ашығын мүбаризә әзми, сабаһа инамы даһа күчлүдүр. Устад һәр шејә үмид һисси илә бахыр:

Алыбды намәрдләр вахты араја,
Зүлмкар шаһ олуб чыхыб сараја,
Һагг-әдаләт кәлиб чатар һараја,
Зыһмлар евиндә вај олар бир күн!¹⁶²

Бу мисраларда ашығын һәјата, халға бағлылығы, јүксәк әһвали-руһијјәһи бир шәхс олмасы хүсуси марағ доғурур. Мәһз она көрә дә ше'рләриндә олан сабаһа инам һисси еләобаја, јурда јахынлығындан прәли кәлиб јүксәк мәгамда ликишаф етдирилмишдир. Ф. Мәһди јазыр: «Зәманәдән шикајәтләр көркәмли сәнәткәры әсла тәркидүијалыға апарыб чыхармыр. Әксинә, һәмһин шикајәтләрин өзүндә дә биз шаһрин оптимизмини, сабаһа инамыны көрүрүк».¹⁶³

Беләликлә, Ашыг Валәһин јарадычылығында ичтимансијаси мотивләр, дөврүн, заманын доғурдуғу ачы һәһигәтләр, күндәлик һәјатда баш верән характерик һадисәләр өзүнәмәхсус шәкилдә әкс етдирилмишдир.

АШЫГ ВАЛӘҺИН ДАСТАН ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

Ашыг Валәһ јарадычылығында мүрәккәб сүжетли дастан јарадычылығы мүһүм јер тутур.
Халг јарадычылығында һәчмчә эн бөјүк епик-лирик әсәр

¹⁶¹ Хәстә Гасым, 46 ше'р. 1975, Кәһчлик, сәһ. 20.

¹⁶² Ашыг Валәһ, Кәстәрләһән мәһбә, сәһ. 8.

¹⁶³ Јенә орада, сәһ. 5.

һесап едилән дастан гәдимдән бәри оғузнамә, һиссә, бој, һекајәт, әһвалат, нағыл кими адларла адландырылмышдыр. Шифаһи халг әдәбијјатлары инкишаф етмиш бүтүн халглар өзләриниң һетәк вә арзуларына мүғабил мәнһәббәт вә гәһрәмәнлыг дастанларыны јаратмышлар. Бу бахымдан русларын «Игор полку һаггында дастан», алманларын «Зигфрид», франсызларын «Тристан вә Изолда», гыргызларын «Манас», өзбәкләрин «Алламыш» вә сајларыны даһа чох артыра биләчәкјимиз дастанлары мисал кәстәрә биләрәк.

Азәрбајҗан шифаһи халг әдәбијјатынын да мүнһүм бир һиссәсини дастан јарадычылығы тутур. Белә ки, устад дәлә ашыглар дөврүн характерик һадисәләрини, мәчәрә вә әһвалатларыны, тарихи шәхсијјәтләрин кечдији мәнәли һәјәт јолуну епик-эпик шәкилдә үмумиләшдириб, онларын шәһиншә дастанлар дүзүб гошмушлар. «Китаби—Дәдә Горғуд», «Корогду», «Гачаг Нәби», «Гачаг Қәрәм», «Гачаг Таһрирди» кими гәһрәмәнлыг, «Лејли—Мәчһун», «Әсли—Кәрәм», «Ашыг Гәриб», «Гурбан», «Аббас вә Қүлкәз», «Гул Маһмуд», «Али хан—Пәри», «Валәһ—Зәрникар» вә с. јүздән артыг мәнһәббәт дастанларымыз бу бахымдан фикримизи тәсдиг едир.

Гәһрәмәнлыг дастанларында халгын икид оғул вә гызларынын һагг-әдаләт, азадлыг, Вәтән, торпаг үғрунда хариҗи ишғалчыларә, јерли зүлмкарларә гаршы мүбаризәси тәсвир едилгән, мәнһәббәт дастанларында инчә, зәриф һисәни дүғулар, саф, тәмиз севки һиссәләри тәрәннүн вә тәблиғ едилгән, һәјәт һаггында көзәл мараглы дүшүнчәләр үмумиләшдирилгән.

Мәнһәббәт дастанларында бүтүн иҗтимаи һәјәт һадисәләри, жүксәк һисәни дүғулар, мәнһәббәт мәчәрәләри вә севки фоннда көтүрүләрәк динч јашајыш дөврүнүң әкс етдирилгән. Проф. П. Әфәндијев јазыр: «Әкәр гәһрәмәнлыг дастанлары ән чох гәһрәмәнлыгга, өзү дә вәтән, халг, азадлыг, истигәлијјәт үғрунда дөјүшләрлә әлағәдардырса, халг романлары динч јашајыш дөврүнүн мәһсулуду». ¹⁶⁴ Бурада гәһрәмәнлар, ики кәнч бир-бирини саф вә тәмиз мәнһәббәтлә севир, әзаб-әзијјәтләрә, чәтинликләрә дүшмәләринә бахмајараг, ахыра гәдәр әһдләринә садиг галырлар. Дастанда гызлар дүнја көзәли, оғланлар исәмәрд, чәсур тәсвир олунмагга бәрәбәр, һәм дә агылы, дәрракәли көрү-

нүрләр. Онлар өз мәнһәббәтләри јолунда һәр чүр чәтинликләрлә гаршылашыр, һәјәтин бүтүн ағрылары илә үзләшир, олмазын зилләтләр чәкир, вәтәндин дидәркин дүшүб гәриб-гүрбәтдә јашајыр. Дастанларымызда тәблиғ едилән жүксәк әхлағи һиссәләр бөјүмәкдә олан һәсли исмәтли, гејрәтли, мәнһәббәтләринә сәдагәтли олмаға чағырыр.

Дастанларын јаранма јоллары һаггында мүхтәлиф фәрзијјә вә мұлаһизәләр јүрүдүлмүшдүр. Онларын бәзиләри бир-биринә исәбәтән јахын фикирләр сөйләјиб үмуми нәтичәгә кәлирләрсә, бәзиләри тамамилә дабан-дабана зидд мұлаһизәләр јүрүдүрләр. Бүтүн мәсәләләр исә ондан ибарәтдир ки, дастанлары ајры-ајры фәрдләр, коллектив, јохса халгмы јаратмышдыр?

XIX әсри биринчи рүбүндә мәшһур алман алимләри Грим гардашлары тәрәфиндән әсасы гојулан мифолоғи чәрәјә вә онун нүмајәндәләри енос халг јарадычылығы нүмунәси кими гәләмә верәрәк орада ајры-ајры фәрдләрин ролуну һечә ендирилгән. Вилһелм Грим 1808-чи илдә «Нибелунглар» һәср етдији әсәриндә јазырды ки, енос сөвг—тәби илә халгын коллектив тәхәјјүлүндә јараныр вә һеч вәчһлә тәк бир фәрдин јарадычылыг мәһсулу һесап едилә билмәз. Онлар гејд едир ки, дастаны јашадан јарадычы халгдыр, фәрд исә олса-олса гәбилә, коллектив шәклиндә гәбул едилә биләр. Бу нәзәријјә Авропада бөјүк сүрәтлә јажылыр. Гәмин фикри гәбул етмәјән Август Шекел вә Теодор Бенфеј дастанда ајры-ајры фәрдләрин, исә һаддәли шәхсијјәтләрин ролуну жүксәк гиймәтләндирилгән. Онлар һәм дә гејд едирләр ки, ән көзәл бәди әсәрләр илкин мәрһәләдә бәлкә дә чох зәиф, кәлә-кәтүр вәзијјәтдә олмушлар. Сонралар халгын дилиндә низама дүшүрәк тәкмилләшә-тәкмилләшә жүксәк сәнәт нүмунәсинә чеврилмишдир. Бәзиләри исә дастаны сәһибсиз, мұәллифсиз јарадычылыг мәһсулу һесап едир.

Бу зиддијјәтли вә бир гәдәр дә мүрәккәб көрүнән мәсәләләрин дүзүкүн һәллини рус ингилабчы демократлары Белинский, Добролюбов, хусусилә совет фолклоршүнәсләри вермишләр. Дастан јарадычылығы илә әлағәдар Азәрбајҗан алимләриниң дә мараглы мұлаһизә вә фикирләри вардыр. М. Н. Тәһмасиб, Н. Араслы, Ф. Гасымзадә, П. Әфәндијев, М. Нәкимов, А. Нәбијев вә баиғалары бу саһәдә фәрдин ролуну хусусилә гиймәтләндирилгән, онларын мұәллифләриниң чох мөһкәм шәкилдә горујуб јашатмаларындан данышыр.

¹⁶⁴ П. Әфәндијев, Азәрбајҗан шифаһи халг әдәбијјаты. Маариф, 1981, сәһ. 275.

Дастан җарадычылыгында фәрдин ролу әсас вә илкин олуб сонра бу халг арасында җайыларак үмумини, коллективни җарадычылыг мәһсулуна чеврилмишдир. Бурада икәр фәрдин, икәрсә дә коллективни ролуну әсла даһмаг олмаз. Чүнки һәр икиси тәрәф-мүғабилдир, җәни фәрдекәр сәдәчә илкин җарадычыдырса, коллектив һәм җарадычы, һәм дә җашадычыдыр. Она көрә дә онларын һәр бирини өзүнмәхсус мөвҗеҗи вардыр. Проф. А. Нәбијев җазыр: «Шифаһи сөз сәнәтиндәки бу җарадычылыг просеси фәрди-коллектив-фәрди-коллектив шәклиндә икнишаф едир. Мәсәлән һәр һансы бир халг маһнысыны көтүрөк. Бу маһнынын илк җаранма просесини дигәтлә нәзәрден кечирсәк илк бахышда адам илә кәлдир ки, һәмни маһны коллектив шәклиндә җарадычыдыр. Ләкин онун ибтидан сәнәт нүмунәси шәклинә дүшмәсиндә фәрдин ролу иккар едилмәздир».¹⁶⁵ Доғрудан да, һәр һансы бир сәнәт нүмунәси һаггында бир гәдәр дәриндән дүшүнүлсә илкин мәрһәләсн фәрде анд олдуғу аҗдын олар. Чүнки һеч бир гәбилә, күтлә вә җахуд да халг җығылыб биркә маһны, дастан гошмаг һаггында фикирләшмәмишләр. Бу фикир аҗры-аҗры фәрдләрдә икнишаф етдириләрәк бәдин сәнәт нүмунәсинә чеврилиб халга чатадырылмышдыр. Халг да ону узун кечәләрдә, шәнлик мәчлисләриндә, тоҗда-мағарда охуҗа-охуҗа исибәтән зәиф көрүнән җерләрини чилаламышдыр.

Мәһәббәт дастанлары мұхтәлиф јолларла җаранмышдыр. Онларын бир гисми өз мәншәјини чох гәдим заманларын рәвәјәт, әфсанә, һекајә вә гиссәләриндән алыр. Бу чүр дастанлара «Лејли—Мәчнун», «Фәрһад вә Ширин», «Новруз» вә с. халг романларыны мисал көстәрә биләрик.

Бир чох мәһәббәт дастанларымыз халг нағылларынын, хүсусәнә сәһрәни нағылларын дастанлашдырылмасы јолу илә мејдана кәлмишдир. Профессор П. Әфәндијев бу чүр җаранан дастанлар һаггында җазыр: «Мәсәлә бурасындадыр ки, дастан җаратмаг истәјән ашыглар—дастанчылар һәлә мүасир һадисәләри гаврајыб, дәрк едиб сәнәтә чевирәнә гәдәр халгын кечмиш җарадычылыг хәзинәсинә нәзәр салыр, мөвзу, форма, идеја бахымындан җаранан нағыллары ишләјиб дастана чевириләр».¹⁶⁶

Дастанларымызын мөјәјән бир гисми дүнја халглары ичәрисиндә әсрләрдән бәри долашан мәшһур бејнәлхалг

¹⁶⁵ А. Нәбијев. Азәрбајҗан өзбәк фольклор әләгәләри. Бақы, 1978, сәһ. 34.

¹⁶⁶ П. Әфәндијев. Азәрбајҗан шифаһи халг әдәбијаты. Маариф, 1981, с. 278.

сүжетләрин, «әрин гајытмасы», «әр өз арвадынын тојунда», «гәһрәманлыгла нишанланма» вә с. кими сүжетләрин әсасында мејдана кәлмишдир. Профессор П. Әфәндијев җазыр: «Мәһәббәт дастанларымыз ичәрисиндә «Ашыг Гәриб» вә «Шаһзадә Әбүлфәз», «Әр өз арвадынын тојунда» сүжетини Азәрбајҗан халгы тәрәфиндән өз милли, җерли, етник хүсусијәтләри әсасында ишләнмәси нәтичәсиндә формалашмышдыр».¹⁶⁷

Мәһәббәт дастанларымызын бөјүк бир һиссәси ашыгларымызын һәјәт вә фәалијәти илә әләгәдар җаранмышдыр. Белә ки, уstad сәнәткарлар кечдији өмүр јолуну, онун мұхтәлиф сәһифәләрини, характерик һадисәләрини бу епик-лирик формада үмумиләшдирмишләр. Ону да дејәк ки, мәһәббәт романларынын бир гисми әдәбијатымыз тарихиндә өз истеҗадлары, јүксәк сәнәт нүмунәләри илә халгын җадшында әсрләри адлајыб кәлән сәнәткарларын шеҗрәлини ишләниб дастанлашмасы јолу илә җаранмышдыр. Елә сәнәткарлар вардыр ки, онлар өз хәјәли вә җахуд да реал севкиси, күндәлик растлашығы көзәлләр һаггында шеҗрәлә җазыб тәмиз мәһәббәт дујуларыны поетик шәкилдә ифадә етмишләр. Бәдиә чәһәтдән бу јүксәк сәнәт нүмунәләри халг арасында севилә-севилә узун мүддәт җашамыш вә сонралар дастанчы сәнәткарлар мөјәјән сүжет хәтти әсасында бирләшдириб дастан шәклинә салмышлар. Мәсәлән, М. П. Вагиф, Г. Закир, Х. Натәван һаггында олан дастанлар бу јолла җаранмышдыр. М. Һ. Тәһмасыб һәмни мәсәлә илә әләгәдар оларак җазыр: «Бизә белә кәлир ки, дастанларымызын бир гисми шәхсән дастан җаратмамыш белә шәхсијәтләрин шеҗрәлини башгалары тәрәфиндән дастанлашдырылмасы јолу илә җаранмышдыр».¹⁶⁸

Ашыг мәһәббәт дастанлары ики јолла җаранмышдыр. П. Әфәндијев җазыр: «Ашыг дастанларымызын җаранмасы бизчә ики јолла кетмишдир. Әввәлән, һәр бир мәшһур уstad ашыг өзү һаггында дастан дүзәлтмишдир. Бураја һәјәтинын әсас фактлары вә шеҗрәли даһил едилмишдир. Икинчиси икә уstad ашыгларын өлүмүндән сонра икәр ашыгларын җаратдығы дастанлардыр».¹⁶⁹ Бизчә, ашыг дастан җарадычылыгы үчүн биринчи јол даһа әсас олмуш-

¹⁶⁷ П. Әфәндијев. Азәрбајҗан шифаһи халг әдәбијаты. Маариф, 1981, сәһ. 278.

¹⁶⁸ М. Һ. Тәһмасыб. Дастан җарадычылыгы һаггында. «Әдәбијат вә ичәсәнәт» гәзети. 1967, 4 феврал.

¹⁶⁹ П. Әфәндијев. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 278.

дур. Буну мұасир ашыг дастан жарадычылығы тәчрүбәси дә көстәрир. Лакин профессор Ф. Гасымзаде икинчи жолу эсас көтүрәрәк жазыр: «Севки дастанларынын эксәријјәти устад ашыглары адына гошулмушду; дастанларын романтик гәһрәманлары да бу ашыглардан сечилирди. Өз гошмалары илә ашыглар ичәрисиндә шөһрәт газанан устад ашыг вә ја устад ашыг сәпкисиндә јазан шаир өлдүкдән сонра онун гошмалары шакирди вә ја ону исләјәнләр тәрәфиндән топланараг, һаггында ашиганә бир сәркүзәшт дүзәлдилір вә устад ашыг бу сәркүзәштин гәһрәманы олараг көстәрилди; сәркүзәштин ичиндә мөзмуну илә әлагәдар олараг, јери кәлдикчә, устад ашыгын дили илә онун гошма вә кәрајлыларында мұвафиг парча вериллирди. Беләликлә, дастанда ики үслуб јашајырды дастанын «јурд» адланан нағыл һиссәси дастан мұәллифинә, ше'р һиссәси исә устад халг ашыгына анд олурду».¹⁷⁰ Бу исә дәдә сәнәткарларымызы дастан жарадычылығында мөһрум етмәк демәк оларды. Проф. М. Н. Тәһмасиб жазыр: «Дастанларын устад ашыгларын ше'рләри эсасында ад-саны мө'лум олмајан, башгалары, әксәр һалларда исә шакирдләр тәрәфиндән јарадылмыш олдугларыны үмумиләшдирмәк, буну эсас үсул кими гәбул етмәк, бизчә устадлары дастанчылыг гүдрәтиндән мөһрум е'лан етмәк, дастанчылыг габиллијјәтини устадлардан алыб устад олмајан шакирдләрә «багышламаг» кими бир шејдир».¹⁷¹ Сонра мұәллиф сөзүнә давам едәрәк жазыр: «Бизчә «Гурбани» елә Гурбанинин, «Аббас вә Күлкәз» дә елә Аббасын өзү тәрәфиндән јарадылмышдыр».¹⁷² Бу дејиләләрин доғрулуғуну нәзәрә алсаг дејә биләрик ки, елә «Валәһ—Зәрникар», «Таләһ вә Һәгигәт» дастаныны устад Валәһин өзү јаратмышдыр. Буну дастанын өзүндә олунан мұәјјән ишарәләр дә көстәрир. Белә ки, һәр ики дастанда дуваггапма ашыгын өзүнә мөхсусдур. Дуваггапманы исә устад сәнәткарлар јарадыр вә беләликлә, өзләринин мұәллиф олдугуну көстәриләр. Профессор П. Әфәндијев жазыр: «Дуваггапма чох заман дастаны јарадан, дүзүб гошан ашыгын, дастанчынын ады илә әлагәдар олур».¹⁷³ Проф. М. Н. Тәһмасиб дә бу фикрин доғрулуғуну тәсдигләјәрәк Ашыг Валәһин бир устад кими дастан жарадычылығы илә

мәшғул олдугуну көстәрир: «Беләликлә, мөһәрәтли ашыг усталыгла дејилмиш бир бәнддә һәм дастанын мұәллифи, һәм јаздығы ил, һәм дә һәтта ичәрисиндә нечә ханә ше'р олмасы барәдә мө'лумат вермишдир.

XIX әсрин ән көркәмли Гарабаг ашыг-шаирләриндән бири олан мәшһур Ашыг Валәһ дә өз «Валәһ—Зәрникар» дастанынын ахырындакы хусуси дуваггапма мұхәммәсини белә гуртарыр:

Сәри гәдд, сәбзә пуш, ләлә зәнәхдан, зүлфү сәмән,
Кәрдәш мисли сүраһи, ичәи дийг, гәнчә дәһан,
Ләбләри манәндәји лә'ли бәдәхшани јәмән,
Гәмзәләри хурирз гатили фитна, чешми гап ичән,
Өлдүрүр бу Валәһи, вермәз аман, еј Зәрникар».¹⁷⁴

«Таләһ вә Һәгигәт» дастанынын сонунда көстәрилән 1781-чи ил тарихинин гејд олунмасы да бу фикрин доғрулуғуну көстәрир. Ону дејәк ки, «Валәһ—Зәрникар», «Таләһ вә Һәгигәт» дастанларынын халгдан топладығымыз бүтүн вариантларында устаднамәләр Ашыг Валәһин өзүнә вә устады Сәмәдә мөхсусдур. Беләликлә, бу дејиләләрә јекуи вурараг дејә биләрик ки, Ашыг Валәһ һәјат вә жарадычылығыны әкс етдирән «Валәһ—Зәрникар», «Таләһ вә Һәгигәт» дастанларыны өзү јаратмышдыр.

«Валәһ—Зәрникар» устадын һәјатынып биринчи дөврүнү әкс етдирир. Бу јүксәк сәвијјәли епик-лирик сәнәт нүмунәси узун мүддәт халг арасында дилдә-ағызда јашамыш, елин-обанын тој мәчлисләриндә, бајрам күнләриндә, ағыр јыгынағларында севилә-севилә сөјләнмишдир. Ону илк дөфә фолклоршүнас Н. Әлизадә 1927-чи илдә Товуз районунда јашајан шаир Вәлидән јазыја алмышдыр. Сонралар Н. Әлизадә тәртиб етдији «Дастанлар, нағыллар» (1937) китабынын 5—25-чи сәһифәсиндә вермишдир. Әлбәттә бу вахта гәдәр дастан мұәјјән тә'сирләрә мә'руз галмышдыр. Чүнки онун ажры-ажры ашыглар тәрәфиндән мұхтәлиф чүр охунмасы, дәјишикликләрлә ифасы өзүнү көстөрмәјә билмәзди. Дастанын илк јаранма дөврү илә сонракы дөврүн мұгајисәси үмуми мәзmun, ше'р бичимләри, нәзм һиссәси өз сабитлијини сахласа да, нәср һиссәси дәјишикликләрә тез мә'руз галыр. Бу исә дастанчылыға мөхсус характерик хусусијјәтдир. Нәзм һиссәси әзбәрләнир, нәср һиссәси исә ифачы ашыглар тәрәфиндән нағыл едиллир. Бу да јазыја

¹⁷⁰ Ф. Гасымзаде, XIX әср, Азәрбајҗан әдәбијјаты, Маариф, 1974, сәһ. 137.

¹⁷¹ М. Н. Тәһмасиб, Азәрбајҗан халг дастанлары (орта әсрләр)... Елм, 1972, сәһ. 19.

¹⁷² Јенә орада, сәһ. 20.

¹⁷³ П. Әфәндијев, Көстәрилән мәнбә, сәһ. 277.

¹⁷⁴ М. Н. Тәһмасиб, Азәрбајҗан халг дастанлары (орта әсрләр), Елм, 1972.

алынмада ифачынын дили, сөз ештијаты, элавләри илә апарылыр. Соңралар, 1944-чү илдә Әлиман Ахундов кичик дәјишикликләрлә Ашыг Мәшәди Дадашдан (Лачын району Әһмәдли кәнди) јазыја алыб «Азәрбајчан дастанларынын (топлајыб тәртиб едәни Ә. Ахундов, 1967, сәһ. 255—289) үчүнчү чилдиндә вермишидр. М. Һ. Тәһмасиб тәртиб етдији «Азәрбајчан мәнәббәт дастанлары» (1979) китабынын 356—381-чи сәһифәсиндә сон вариант кимн нәшр етдирмишидр.

«Валәһ—Зәрникар» тәрчүмәји-һал характерли дастандыр. Бурада устадын һәјаты, севки изтираблары, хошбәхт јашамаг арзулары образлы шәкилдә бәдниләшдирилмишидр. Ашыгын һәјаты илә бағлы мурәјјән мәсәләләри өјрәнмәк бахымындан һәдсиз дәрәчәдә әһәмијјәтлидр. Бурада классик дастанларымызда олан «јухукөрмә», «бүта» пријомунун исебәтән фәргли, һәм дә марағлы јолу илә кедилдр, әһд еләмәк, сәнәти, сәнәткәри гижмәтләндирмәк хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Дастанын әввәлиндә бу хүсусијјәт өзүнү чох ајдын шәкилдә көстәрир:

«Бир күн Хачә Јәгуб Зәрникарын јанына кәлиб ондан хәбәр алыр:

—Гызым, сәни бу гәдәр варлы-карлы, көзәл-көјчәк оғланлар истәјир. Нијә онлардан биринә әрә кетмирсән? Әрә кетмәмәкдә мэгсәдин нәдир?

Зәрникар деди:

—Ата, билирсән ки, мән шаирәм. Әһд еләмишәм ки, ким мәни сазла, сөзлә бағласа она әрә кедим.

Хачә Јәгуб деди:

—Ај гызым, бәлкә сәни бир гоча ашыг бағлады, она келдәчкәсән?

Зәрникар деди:

—Әһдим беләди. Мәни һәр кәс бағласа она да әрә келдәчкәсән».¹⁷⁵

Бу диалогда Зәрникар ханымын характери тамамилә мейдана чыхыр, сәнәтә, сәнәткәра вердији гижмәт, бәсләдији јүксәк мүнәсибәт ајдылашыр. Онун әлдинә вәфадарлығы, иллә гурачағы шәхсин гаршысында гојдугу тәләб диггәти чәлб едир. Бурада дөврүн һаким тәбәғәләринә кизли бир јумор, икраһ һисси дә вар. Халгын улу сәнәтини гижмәтләндирмәк, ону данм тапдаг алтында сахламаға чалышан һаким сийфин тәңгидидир. Белә әһд олунма һәлә IX—XI әсрнин бәдни абидәси сајылан «Китаби—Дәдә Горгуд» дас-

манда дүнјаја кәләндән онларын башы бәләли олур, һәр чүр зүлм вә эзабларла гаршылашыр, мүхтәлиф характерли адамларла растлашыр, амалы уғрунда ахыра гәдәр әләшәиб-вуршур, бөјүк чәтинликләр баһасына истедад вә бачарығлары, хејирхәһ адамларын көмәји сајәсиндә истәјинә наил олур.

Дастанда өн плана чәкилән мәсәләләрдән бири дә бөјүк мәсләһәтинә гулаг асмаг, ағсағгал нәсийәти ешитмәкдир. Белә ки, устадынын сөзүнү ешитмәјән Ашыг Сәмәнд мүстәгил ашығлыға башламаға лајиг олмадығы бир вахтда устадындан ајрылыб Зәрникар ханымын торуна дүшүр. Бурада тәсвир едилән Ашыг Сәмәнд Валәһин шакирдидир. Бу устад нечә-нечә беләләринин әлиндән тутуб ашығлыгын сирләрини өјрәтмишидр. Онлардан бири дә Сәмәнд иди. О, сәнәтинин јол-әрканыны тамамилә мәннимсәмәмиш устадынын үзүнә ағ олур. Бу исе Сәмәндин өзүндән разылығындан, мәнним-мәнәмлик иддиасындан ирәли кәлир. Дастанда тәсвир едилән индијјәтләр елә бурадан да дүјүнләнмәјә башлајыр. Илк анда Зәрникар ханым онун камиллијинә бәләд олур:

«—Ашыг, кәләндә кәрәк устадыны да өзүнлә кәтирәјдин. Пул кимн гызармыш Сәмәнд деди:

—Ханым, устадым мәнним тајым дејил. Она лағ еләмә».¹⁸⁰

Дастанын нәзм һиссәси Зәрникар ханымын һәрбә-зорба үстүндә Ашыг Валәһә јаздығы намә илә башлајыр:

Биздән салам сәнә, ај Ашыг Валәһ,
Әкәр ашыг исең бу мейдана кәл,
Ја ашығлыг исмин көтүр үстүндән,
Ја һүнәрин варса бу дөврәна кәл.¹⁸¹

Бу чағырышдан Зәрникар ханымын дөврүнү камил, ашығлыгын сирләринә бәләд бир устад олмасы ајдылашыр. Ашығлыға верилән гижмәт, онун сирләринә, јол-әрканына бәләд олмајанларла гаршы гојулан тәләб, сәнәтин, сәнәткәрын уча тутулмасы, нашыларын чөзәсини алмасы өзүнү даһа ачыг шәкилдә бұрузә верир. Бу устадларын тәләбкарлығындан ирәли кәлишидр ки, ашығлыгын әдәб-әрканына көрә дејишмәдә мәғлуб олан сазыны тәһвил вериб бирдәфәлик әл чәкмәлидр.

Ашыг Валәһ дөврүнү камил устадларындан олуб сәнәтинин инчәликләринә гәдәр мәннимсәмишидр. Она көрә дә

¹⁸⁰ Азәрбајчан мәнәббәт дастанлары: Кәстәрилән мәнбә, сәһ. 360.

¹⁸¹ Јенә орада, сәһ. 360.

¹⁷⁵ Азәрбајчан мәнәббәт дастанлары. Бакы, 1979, сәһ. 357—358.

Зэрникар ханымын чагырышыны ешидэн кими кетмэк гэрарына кэлир вэ һәрбэ-зорбанын мүгабилиндэ жазыр:

Гарабагдан дол елэжиб кэлирэм,
Экэр бир довтэлэб вар исэ кэлсин!
Чәһәннәми бу дунјада елэрәм,
Һәр кимсәнэ күнайкар исэ кэлсин!¹⁸²

Сонра устадын јол һазырлығы башлајыр ,гоһум-гардаш-ла, дост-танышла, сл-оба илэ һалаллашыб ајрылыр. Дастанчылығы мөхсүс ән'әнэ кими, бурада да јахын адамлар онун кетмәсинэ мане олмаға чалышыр.

Дастанда Зэрникар ханым һаггында Валех Дәмирғапы Дәрбондэ чатынчаја гэдэр һеч бир мө'лумат верилмир. Анчаг ашигнн һојаты, башына кэлэн әһвалатлар тәсвир еди-лир, мөшүгәннн бу мөрһәләдәки һојаты исэ гаранлығы галыр. Бу бүтүн дастанчылығы мөхсүс ән'әнэ олуб «Валех—Зэрникар» дастанында да давам етидрилир.

Јол лирик гәһрәман үчүн һәмишэ бир сынаг мејданы олмушдур. Орада ашыгын әдәб-әрканы, сәнәтннн нэ дәрәчәдә мәннәмәсән арашдылыр, ағыл, камал саһибн олдуғуну билдикдә она көмөк эли узадылыр. Дастанда Ашыг Валех дә јол сәфәриндә Мә'сум Әфәнди кими хејирхаһ бир инсанла гаршылашыр. О, ашыгын сәнәтннн сирләринэ дәриндән бәләд, ағыллы, исте'дадлы, һазырчаваб олдуғуну билдикдән сонра она угур диләјир, хејир-дуа верир.

Ашыг Валехә көмөк эли узадан хејирхаһ адамлар сил-силәсиндә чобанын да адыны гејд етмөк лазымдыр. Чобан үмүмјјәтлә әдәбијјатда јолчуја јол көстәрән, ача чөрәк верән, кимсәсизә көмөк эли узадан кими көстәрилик. Чобан әдәбијјатда хејирхаһлыг рәмзидир. Дастанда бу ән'әнәннн марағлы бир тәсвиринэ раст кәлирик:

«Валех чобанын јанына кәлиб деди:

---Чобан гардаш, ачдын чобана, јорулдуң сарбана дејәр-ләр. Ачлығым вар. Бир аз сүд сағ, чөрәк гатыб јејим.

Чобан сүд сағды, кәтирди гојду Валехнн габағына. Валех гәл-ларыны чирмәжиб, сүднән чөрәјини иштаһла јејди».¹⁸³

Валехнн белә хејирхаһ адамлар сырасында илк дәфә растлашығы Ашыг Сәмәддир. О, сәфәрә чыхмамышдан әв-вәл устадыннн јанына кәлиб әһвалаты данышыр. Устад да шакирдиннн күчүнә-гүвәтннн бәләд олдуғу үчүн она разы-

лыг верир. Дастанын халгдан топладығымыз вариантларын-дан бириндә бу сәһнә чоһ көзәл тә'сир бағышлајыр:

Ашыг Сәмәд:

Фикрин, зикрин кәзир уча көјләри,
Сөјлә көрүм, Валех, һара кедирсэн?
Қарваиларын гатар-гатар дајаныб,
Сөјлә көрүм, Валех, һара кедирсэн?

Ашыг Валех:

Фикрим едир асманы зијарәт,
Ешит, устад, дејим һара кедирәм.
Јүкүмү тутмушам әрин-ә'ладаң,
Севда үчүн бир базара кедирәм.¹⁸⁴

Дастанда белә хејирхаһ гүвәләрлә јанашы, ишин үмү-нн кедишинә әнкәл төрәдән, она мане олмаға чалышан бәд-нијјәтлн инсанлар да тәсвир едилир. Башга дастанларда ол-дуғу кими, бурада да лирик гәһрәман јол сәфәриндә гулдур-ларла, һарамиләрлә растлашыр, өлүм-дирим мүбаризәсинә киришир, ағыл, фәрәсәти илэ сон анда онлара гәләбә ча-лыр, гәлбләрнннә олан инчә, зәриф инсани дүјгулары, мәр-һәмәт һиссннн ојада билир:

Мән ки, чыхдым вәтәнимдән күзәра,
Көңлүм бир һәсрәтлән олду сәдпара,
Бир гәриб ашығам јазыг, бичарә,
Саһибн севдаја бағышла мәнн.

Манеәләр бунунла гуртармыр, әксннә зиддијјәтләр даһа да көскинләшмәјә доғру кедир. Бу гәбил манеәләрн Ашыг Валех вэ Зэрникар ханымла мөһдудлашдырмаг сәһв олар-ды. Бурада Зэрникар ханым өз запитәлијн илэ бир һөв сәләфләри «Китаби—Дәдә Горғуд»да Банычнәја, Селчан хатуна, «Шаһ Исмајыл»да Әрәбзәнкнјә, «Шаһ Исмајыл—Тачлы Бөјим»дә Тачлы Бөјимә, «Фәтәли хан—Тутн Бикә»-дә Тутн Бикәјә бәнзәјир. Зэрникар ханым онунла дејиш-мөк истәјән ашыглардан (Валех истисна олмагла) өз истә'-лады илэ гат-гат јүксәкдә дурур.

Бунунла белә, устаддан әдәб-әрканла тә'лим-тәһсил алан, ашыглыг сәнәтнннн инчәликләринә кими әхз едән

¹⁸² Азәрбајҗан мәнәббәт дастанлары. Көстәриләп мәнбә, сәһ. 362.

¹⁸³ Јенә орада, сәһ. 371.

¹⁸⁴ Ше'р дастанын әлиминдә олан вариантындан көтүрүлмүшдүр.

Ашыг Валеһ дә дејншмә просесиндә гыфылбәнд үзәриндә Зәрникар ханыма галиб кәлир:

Валеһ: ...Валеһ дејор, бир әлифлә бир гајын,
Нечә олур мәнәсның сиз дејни,
Нечә аддыр бәјаныңы сөјләјин,
О нәди ки, демәк олмаз икиди!¹⁸⁵

Зәрникар ханым бу багламаның мәнәсның ача билмир. Ашыглығын адәт-әнәнәсинә көрә гыфылбәндиң мәнәсның ача билмәјән сәнәткар сазыны вериб тәслим олдуғуну билдирир. гојулан шәртә эмәл едир. Зәрникар ханым да белә едир, әдәб-әркана садиг галыр, Валеһлә илә сәадәтинә говушур.

Дастан әнәнәјә ујғун олараг дуваггалма илә баша чатыр. Бу дуваггалманың мүхәммәс үстүндә өзү дүзүб гошур. Беләликлә, дастанда һәр ики устадын бөјүк ағыл вә камал саһибнә олдуғу ајдынлашыр. Зәрникар ханым өз жүксәк, али кејфијјәтләри илә халғын көзәллик, сәнәт мүхәссәмәсинә тимсәлә чевриллр. О илк ашыг гадынлардан бири кими дә мараглыдыр. Лакин евләнәндән сонрақы фәаллјјәти һагғында һеч бир мәлүмат жохдур. Санки ашылығы бунилла сонә чатыр, ону илә, ев гајғылары әвәз едир. Дүздүр, Зәрникар ханымның әлиминдә бир нечә ше’ри олса да, аичаг бир устәд кими фәаллјјәти көрүнмүр.

М. һәкимов јазыр: «Ашыг Валеһ илә Зәрникар ханымның һекајәти, дуәст-диалоглар ики јүз илдән артыг бизим дөврүмүздән әввәл дүзүлүб-гошулса да, дастаны охујаркән вә ја устәд, пешәкар-ифачы ашыгларын ифасында динләјәркән, сөзүн јахшы мәнәсында һәр кәсин тәрәф-мүгабилинә чевриллр».¹⁸⁶ Мәһз бүтүн бу дејиләләрдән дастанын поетик хүсәснјјәтләри, жүксәк сәнәт нүмунәси олмасы, тәрбијәви характеринин бөјүклүјү мејдана чыхыр.

Ашыг Валеһин һәјатынын сонрақы дөврүнү «Талеһ вә һәгигәт» дастаны әкс етдирлр. Онун һагғында индијә гәдәр һеч бир мәлүмат верилмәмиш, әтрафлы фикир сөјләнилмәмишдир. Бу дастанда верилән мәнзүм парчаларын да һеч бири устадын нәшр олунан ше’рләри сьрасында жохдур. Дастаны илк дәфә фолклоршүнас Мүрсәл һәкимов Гасым Исмајылов рајонунун Әнизбәјли кәндиндә јашајан устәд Ашыг һүсәји Чавандан јазыја алмышдыр.

«Талеһ вә һәгигәт» дастаны жүксәк сәнәт нүмунәси кими әдәб поетик мәзијјәтләри, сәнәткарлыг кејфијјәтләри илә диггәти чәлб едәрәк дастанчылығы мәхсус әнәнәни јаратмаг, устадын һәјәт вә јарадычылығы илә бағлы бәзи мубәһисәли мәсәләләрә чаваб вермәк бахымындан әһәмијјәтлидир. Профессор М. һәкимов ашығын бу дастаны илә һаггәдәр олараг јазыр: «Ону да гејд едәк ки, Ф. Меһдиннә һәллајыб тәртиб етдији китабын да әсасында әслиндә «Валеһ—Зәрникар» дастанындакы ше’рләр дајаныр. Тәәссүф ки, «Талеһ вә һәгигәт» дастанында әксини тапмыш ше’рләр әһәмијјәти бу китаба дахил едилмәмишдир, белә бир дастанын олмасы һагғында һеч бир өтәри мәлүмат да верилмәмишдир».¹⁸⁷ «Валеһ—Зәрникар»да олан жүксәк әхлаги кејфијјәтләр бу дастанда јарадычы шәкилдә давам вә инкишаф етдириллр. һәтта белә демәк мүмкүнсә «Талеһ вә һәгигәт», «Валеһ—Зәрникар» дастанынын мабәди, архасыдыр, устадын һәјатынын сонрақы дөврүнү әкс етдирмәк бахымындан әһәмијјәтлидир.

«Талеһ вә һәгигәт» мәһәббәт мотивли дастанларымыздандыр. Бурада Ашыг Валеһин оғлу Талеһин һәјаты өн планә чәкиллр, башына кәлән мачәралар үмумиләшдириллр. Дастанын әввәлиндә Талеһ бачарыгсыз, әлиндән бир иш кәлмәјән, һара кетсә ораны јарытмајан бир ушаг кими тәсвир едиллр. Чамаат ичәрисиндә атасынын башыны ашағы едән оғлуну Ашыг Валеһ Тәбриздә јашајан шаир досту Фәрәчин јанына гојур ки, орада мирзәдән, молладан бир шеј олсун. Дастанда дејиллр: «Ел-оба мөзәммәтиндән тәнкә кәлән Валеһ Талеһи бир мүддәт досту, Тәбризә шаир Фәрәчин јанына көндәрди. Бир намә дә јазмышды ки, башга ишләрдә Талеһин о гәдәр сәриштәси олмаса да аз-аз сөз демәк, јалан-јанлыш гафијә гурмагдә сәриштәси вар. Сәси дә бабагдыр. Бәлкә ондан мирзәдән, молладан бир шеј чыхды».¹⁸⁸ Достунун сөзүндән чыха билмәјән шаир Фәрәч бир мүддәт Талеһлә мәшғул олдугдан сонра һеч бир нәтичә вермәдијини көрүб Ашыг Валеһә јазыр: «Ашыг Валеһ дост арасы пак олсә. Талеһдән нә мирзә чыхар, нә молла. Лалын дилини јијәси биләр. Јенә өз јанында олса јахшыдыр».¹⁸⁹

Бу ики достун арасында олан јазышмадан Талеһин һеч нәјә јарамајан, әлиндән бир иш кәлмәјән ушаг олдуғу ај-

¹⁸⁵ Азәрбајҗан мәһәббәт дастанлары. Кәстәрилән мәһбә, сәһ. 378—379.

¹⁸⁶ М. һәкимов. Ашыг Валеһин һәјәт вә јарадычылығы. Кәстәрилән мәһбә, сәһ. 43.

¹⁸⁷ М. һәкимов. Ашыг Валеһин һәјәт вә јарадычылығы. Кәстәрилән мәһбә, сәһ. 8.

¹⁸⁸ «Талеһ вә һәгигәт» дастаны. Кәстәрилән мәһбә, сәһ. 198.

¹⁸⁹ Јенә орада, сәһ. 498.

дынлашыр. Онуң белә олмасы анлә үчүн бир дәрד олур. Чыхылмаз бир вәзијјәтдә галан ата оғлуна саз алыр, ашыгығы өјрәтмәк истәјир, чалыб охујур, она нәсиһәтамиз ше'рләр дејир. Бу сазын сәсинә Талей јухуја кедир. Нәмнин јуху онун үчүн хошбәхтлик, сәадәтнин ачары ролуну ојнајыр. Талей јухуда бир нурани дәрвиш Ширванлы Әбдүррәһман ханын гызыны бута едир. Иншаллаһ чоһ чәкмәз она чатарсан дејир. Бурадан да онун һәјатында дөнүш мәрһәләси башлајыр. Бутадан әввәл әлиндән һеч бир иш кәлмәјән Талей сонрадан ағыл, биллик мүчәссәмәсинә чеврилир, өмрүндә әлннә саз алмадығы һалда, сазда кәзәл чалыб охујур, јүксәк әхлаги кејфијјәтләри илә диггәт мәркәзинә чеврилир. Бу дастанчылығы мөхсүс әли хүсусијјәтләр «Талей вә һәгигәт» дастанында да јарадычы шәкилдә давам етдирилир. Нәмнин ән'әнә һәлә «Гурбани» дастанында даһа көзәл вә бәдди шәкилдә усталыгла ишләәнмишир. Белә ки, Гурбани о гәдәр фәрсиз ушаг кими тәсвир едиллир ки, әмисиндән алдыгы борч өкүзүн бирини чанаваара једирир, бирини батағлығыда батырыр, «Аббас вә Күлкәздә» аңасы Аббасы һансы мәктәбә гојурса јазмағы бачармыр, «Гәриб вә Шаһсәнәм»дә Гәриб атасындан галан вары-дәвләтн гумарда удузур. Бу шәхсләр бута алмагла тамамилә дојишиб бир-бирини зиддини тәшкил едән сурәтләрә чевриләрәк ән јүксәк әхлаги-кејфијјәтләрә јијәләннәрләр. Бүтаны исе нурани дәрвиш, Хызр, јахуд да Әли вериб она ишыгылы кәләчәји көстәрпир. Илк әввәл һеч нәји бачармајан бу шәхсләр ән көзәл, ән чәтин сәнәт саһибн олур, гејри-ади кејфијјәтләри илә сечилән, һәр шејдән хәбәрлар олан бир инсана чевриләрләр.

Классик дастанларымызда олдуғу кими, «Талей вә һәгигәт» дастаны да устаднамә илә башланыр. Сонра лирик гәһрәман һаггында гыса мә'лумат верилир, бута әһвалаты тәсвир едиллир. Бута аладан сонра гызын башына нә кәлдији һаггында мә'лумат вердилмир, оғлан исе хәстәләнир. Бир нечә күн һушсуз һалда јатыр. Јухудан ајылыб саз истәјир. һеч бир иш әлиндән кәлмәјән Талей инди саз чалыр, маһны охујур, ше'р дүзүб гошур. Дөврүн мүтәрәгги шәхсләриндән бирн кими, һагг-әдаләт јолунда вурушур, гејри-ади сирләрә вағиф олур, кәләчәкдән хәбәр верир.

Бута әһвалаты әдәбијјәтда дөврүн, заманын доғурдуғу ганунаујғун тәләбин нәтичәси иди. Халг исе бундан гуртулуш јолуну бута вермәклә ахтарыб тапараг арзуладығы, һәјәтда көрмәк истәдији мәнәббәти тәсвир етмишир. Нәмнин

идејанын дашыјчылары нурани дәрвиш, кимсәсизләр, јолчулар көмәкчиси, сәнәт, сәнәткар һамиси Хызр, сонралар исе Әли олмушдур.

Талей Әбдүррәһман ханын мәчлисинә дә'вәт едилдикдән сонра орада һәгигәт ханымы көрүр вә јадына Валейлә Зәрникар ханымын дејишмәси дүшүр. Устүртүлү дә олса һәгигәт ханымы ишдән хәбәрлар етмәјә башлајыр. Елә бурадан да зиддијјәтләр кәскинләшмәјә, дүшмән тәрәфләр јаранмаға доғру кедир. Онларын ән тәһләкәлиси исе вәзир иди. Чүнки тамаһ она күч кәлдији үчүн һакимијјәтә, вар-дәвләтә јијәләнмәк мәгсәди илә ики севкини бир-бириндән ајырыб хан гызыны оғлуна алмаг истәјир.

Талей мәнәббәтинин имкан тапыб бүтасына дејир. һәгигәт ханым исе чавабында:

«—Ашыг Талей! Бил вә акаһ ол. Бизләрдә бу чүр севки олмур. Севкинин чөврү-чәфасы вар. Мән хан гызы, сәнсе бир ашыг. Ағлына кәлән дағлара, дашлара. Әбдүррәһман хан ешидәр-биләр һәр икимизин бөјүк тикәсини гулаг бојда едәр.

Амма ону да дејәк ки, бу сөзләр һәгигәт ханымын үрәјиндән кәлмирди. Истәјирди ки, өјрәсини ешгин чөврү-чәфасы әзиздир она, јохса өтәри сәфасы.

Талей һагг ашыгы иди. Аләмн-рәјәда ағасындан бута алмышды. һәгигәт ханымын үрәјини охуду».¹⁹⁰

Бурада һәддиндән чоһ зәриф, ичә бир дујғу олан мәнәббәтин бөјүккүјү вә сәминијјәти дујумагдадыр. Мәшугә илк әввәл кәләчәк һәјәт јолдашыны сынајыр, кимлә анлә гурдугу дәриндән јохлајыб билмәк истәјир. Талей дә өз севки иштирабларыны белә ифадә едир:

Кәл сәнә сәјләјим, севки һәјатын,
Севкинин башында галмагал олу.
Севиб-севиләјини шәрғи чәтинди.
Севкинин башында галмагал олу.¹⁹¹

Бундан сонра севкиләр әнд бағлајыб лилпарлы булагын үстүнү көрүш јери тәјин едиләр. Елә нәмнин андан да нараһатлыг башлајыр, ашиг өз мәшугәсини мүхтәлиф шәраитдә каһ тәк-тәһна, каһ да гырх ичәбелли гызла булаг башында, күллү-чичәкли багда көрүр. Беләликлә, хејир

¹⁹⁰ «Талей вә һәгигәт» дастаны. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 507

¹⁹¹ Јенә орада, сәһ. 507.

вә шәр гүввэләр арасында мүбаризә башлајыр.

Дастанларымызда ајрылыг, һәсрәт өлүмдән бетәр тәс-
вир едиләр, лирик гәһрәманлары јорған-дөшәјә салыр.
«Таләһ вә һәһигәт» дастанында да севкиликләр бир-бирин-
дән ајрылгандан сонра хәстәләһниб өлүмчүл вәзијјәтә дүшүр,
һәкимләр, лоғманлар көмәк едә билмир. Ахырда бир нура-
ни инәк гарынын кәлиб ешгә мүбтәлә олмасыны сөјләмәси
илә ишләр низама дүшүр.

Мәсәлә ајдынлашдыгдан сонра ашиг уғур үчүн илк әв-
вәл ата-анасына, дост-танышына мүрачнәт едир. Дастанын
бу һиссәсиндә һадисәләр дүјүнләһмәјә доғру кедир. һамы
гәһрәмана уғур диләјиб, аллаһ көмәјиндә олсун дејир. Бе-
ләликлә, гәһрәманын јол әһвалатлары, мүхтәлиф манәә
вә чәтинликләрлә гаршылашмалары башлајыр. Дөзүмү,
чәсәрәти илә мәһәббәти јолунда һәр шејә үстүн кәлир, ағлы,
фәрәсәти илә мәһәви идеала чеврилир.

«Ашыг Таләһ гәсидә деди:

—Јағуб ләлә! Ашығлыгда адәтдир. Устад дөвран вуран-
да сазла ичәри кирмәзләр. Бу гобәһәтдир. Бир гәдәр ајағ
сахлајағ. Көрәк ашығ нә дејир.

Гәсид Јағуб Таләһдән јашлы олса да, онун сәррастлы-
гына һејран галды. Деди:

—Бә чешм, оғлум!»¹⁹²

Ашыг Таләһ бу јолу бир мәдсәдә, бүтәсына говушмағ
үчүн кәлмишди. Бурада һејирлә шәр, көзәлликлә ејбәчәр-
лик, мәрәдликлә намәрәдлик бир-биринә әкс-чәбһәдә дајанан
конкрет шәхсләрдә, онларын симасында тәчәссүм едир.
Хејирхәһ идеал дашыјычылары учалдылар, һағг онларын
тәрәфиндә дајандырылар. Даим мүбаризә чарпышма вә
сынағларда кечән һәјәт маһијјәтчә идеалын тәсдиғинә доғ-
ру апарылар. Хејир јахшылыға, шәр пислијә говушур.
Мәрәдлик инсаны һејрәтә, намәрәдлик дәншәтә кәтирир. Бу
чарпышмалар Таләһин мәһәви зәнкинлијини, әһдинә сәдә-
гәтини көстәрир. Ашыг Маһмудла дејишмәси онун харак-
теринин ачылмасында мүһүм рол ојнајыр:

Алды Ашыг Маһмуд:

Ач мәтләһин кимдир бүтә дилбәрин,
Олубаур дилһиндә белә әзбәрин,
Бәлкә әғјардадыр, јохдур хәбәрин,
Сөјлә көрүп, нә мәсәдә кәлмисэн?!

¹⁹² «Таләһ вә һәһигәт» дастаны. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 519.

Алды Ашыг Таләһ:

Ешитмишәм хан вердији хәбәри,
Тутулуб Мәрәзә назлы чейраны,
Мәндәдир ханымын даһа-дәрманы,
Ол нијјәтлә Шәһри—Ширвана кәлдим.¹⁹³

Шәр гүввәләрин кетдикчә мүбаризә әзми чохалыр, ишин
үмуми кәдишинә манә олмаға даһа чох сәј көстәриләр. Он-
ларын башында Шабан вәзир дурур. О, ханын етибары-
ны газанан, она ән јахын олан адамлардан биридир. Она
көрә дә Таләһлә һәһигәт ханымын севишмәси мәсәләсини
дә хана о чатдырыр:

«Әбдүррәһман хан истәди ки, вәзир, вәкил, әјән-әшрәфи
мәсләһәт-мәшвәрәтә чағырсын. Елә бу вахт Шабан вәзир
кирди ичәри, әл галдырды көјә, јер өпдү ханын һүзурунда.
Деди:

—Улу тачидар. Биз фил гулағында јатмышыг. Ширва-
нын мүгәддәс тарихи ләкәләнди.

Хан гејзләнди. Деди:

—Вәзир, һәддини ашма. Ачыг даныш. Ширванын мүгәд-
дәс тарихини кимдир ләкәләјән? Әкәр дедијин доғру олма-
са нәслини дилһиндән дара чәкдирәчәјәм.

Вәзир деди:

—Гиблеји-аләм сағ олсун! Әсли-нәчәбәти бәлли-башлы
олмајан Ашыг Таләһ фырылдағын бири имиш. Шәһәрдә,
күчә-базарда кәдә-күдә сөһбәтиндән баш галдырыб кәзмәк
олмур. һамы һәһигәт ханымла Ашыг Таләһин ешгбазлығын-
дан данышыр».¹⁹⁴

Бу парчадан вәзирин характерик хүсусијјәтләри, пис
нијјәтли бир шәхс олмасы ајдынлашыр. Чүнки ики севән
кәнчин мәһәббәтинә манә олмағ мәһәви јохсулугдан баш-
га бир шеј дејилдир. Дастанда белә әјригәлбли инсанлар-
дан бири дә чәһрә Фатмадыр. Онуи вәзирин сөзүнү тәсдиғ
етмәси илә мәсәләләр кәскинләшир, зиддијјәтләр даһа да
мүрәккәбләшир. Беләликлә, Таләһ вә һәһигәт ханым ки
мәһәвијјәтчә һәддән чох зәнкин, сәдә, сәмини, мәрәд тәбиәт-
ли инсанларын иши дашдан кечир, гејри-ади чәтинликләр-
лә гаршылашдырылар. Бу исә һејирлә шәрин, һағла-на-
һағын мүбаризәсиндир. Даим мәрәд намәрәди өз јенилмәзлији,
дөјүшкәнлији илә инкар етмишдир. Дүшмән гүввәләр бу
ишдә нә гәдәр сәриштәли, чохбилмиш, бачарығлы көстә-
рилрсә, гәһрәманлар бир о гәдәр мүбариз, дөјүшкән вери-

¹⁹³ «Таләһ вә һәһигәт» дастаны. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 522.

¹⁹⁴ Јенә орада сәһ. 524—525.

лир. Бу чарпышмалар һаггын тәсдиғи, учалығын фәтһи, һәмәрд тәбиәтнин һикарыдыр.

Дастанда дәјә лирик гәһрәманла бир сәвијјәдә дуран хејирхәһ, һаггын-әдаләтнин тәрәфиндә көстәриллирсә, хан ағыл-сыз, бошбоғаз, өзкә сөзү илә отуруб-дуран һинсан кими тәс-вир едиллир. Лакин дастанда шәр гүввәләр нә гәдәр күчлү тәсвир едилсә дә һаггын гаршысында ачиз көрүнүрләр.

Ғасидин хан ғызына Таләһин һәбсдә олмасы хәбәрини кәтирмәки илә вәзијјәт даһа да мүрәккәбләшир, дүшмән гүввәләрлә гаршы гүввәләр групплашыр. Беләликлә, лирик гәһрәманын тәләји һәлл олунур.

Таләһни зиндана салымасы вә бу јахынларда өлдүрү-лөчәји хәбәрини ешидән кими бүтүн Ғарабағ әһли јарағ-јасағ көтүрүр, мәшвәрәт-мәсләһәт едилр. Бу сәһәдә мүһүм иш көрәниләрдән бири дә ичтимаи мүһитлә барыша билмә-јән, зүлм вә әзаблардан тәнкә кәлиб гаҗағлығ едән Гаҗағ Фејзуллаһдыр. О, дастанда хејирхәһ, һаггын-әдаләтнин тәрәфтары, халгын икид оғлу кими тәсвир едиллир:

«Јерләр гулағлы олар демилләр. Ашығ Валәһни башына кәлән фәчнә Гаҗағ Фејзуллаһа да чатды. Гаҗағ Фејзуллаһ чох көтүр-гојдан сонра ғәрага кәлдн ки, бу күндә о Ашығ Валәһни карына кәлмәсә ел ғынағы олар».¹⁹⁵

Таләһ мәнһз белә хејирхәһ гүввәләрини көмәклији сәјәсн-дә өлүмдән гуртарыб өз севкилиснә говушур. Дастанда Гаҗағ Фејзуллаһ һәм мәрәд, чәсур, һәм дә хејирхәһ тәсвир едиллир:

«Әбдүррәһман ханы елә бил күрзә чалды. Деди:

—Гошун атлансын. Кәснн бәнди-бәрәләри. Ашығ Таләһи, һәгигәт ханымы, Шәрәбаны ханымы, Гаҗағ Фејзуллаһы дири кәтирин һүзурума. Галан гаҗағлары кечирини ғылынчдан.

Искәндәр хан бахды ки, хан Гаҗағ Фејзуллаһы јахшы танымыр. Деди:

—Хан сағ олсун! Әл сахла. Көрүрәм сән о мүртәд оғлу мүртәди јахшы танымырсан. Күллү—Ғарабағ, Кәнчәбасар хан-хаванлары онун әлиндән зара кәлибдир».¹⁹⁶

Дастан Ашығ Валәһни Зәрникар ханымла дејишмәси үстүндә дүзүб гошдуғу дувағаһмасы илә тамамланыр:

Алды Ашығ Валәһ:

Валәһ көрдү ахыр буру,
Оғул тоју олан күнү,
Хәшбәхт олсун Сизим ели,
Мәрәд әлини тутан, көнлүм.

¹⁹⁵ «Таләһ вә һәгигәт» дастаны. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 529.

¹⁹⁶ Јенә орада, 530—531.

Алды Зәрникар ханым:

Зәрникар сал ојуна,
Ел кәлиб оғул тојуна,
Хәләт бич кәлиб бојуна,
Ғәмн дәмә гатаң, көнлүм.¹⁹⁷

Бу мисралар өз сәмијјәти, фикир тутуму, сөзләрин јер-ли-јериндә ишләдилмәсн бахымындан диггәти чәлиб едилр, севинч вә фәрәһ һиссинин , өвләд-валәһдји мүнәсибәтләри-нин даһа габарығ көстәрилмәси илә марағ доғурур. Беләлик-лә «Таләһ вә һәгигәт» дастаны ашығын һәјәтнин сонра-кы дөврүнү әкс етдирән сәнәт нүмунәри кими хусуси әһәмиј-јәт кәсб едилр , јүксәк әхлағи-кејфијјәтләри тәблиғ етмәси илә классик дастанларымызла бир сәвијјәдә дурур.

АШЫҒ ВАЛӘҢ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНЫН СӘНӘТКАРЛЫҒ ХУСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Валәһ дөврүнүн уstad ашығларындан олуб јарадычылы-ғынын идеја-бәдии кејфијјәтләри илә диггәт мәркәзиндә да-јанан сәнәткардыр. Онун поетик снгләтән сәнәт нүмунәләри-нин әсасыны һеҗа вәзиннин ән ојнағ шәкилләриндән бајаты, гошма, тәҗнис, дивани, мүхәммәсләр тәшкил едилр. Дөврүн ичтимаи-сијәси мәсәләләри, халгын ағры-әзаблары, арзу вә истәкләри, тәмиз мәнһәбәт һиссләри, севки дуғулары јүк-сәк бир илһамла бәдниләшдирлимишир. Дилян мәнә чалар-ларындан ифадә көзәлликләриндән јерли-јериндә истифадә етмәк, аһәңдарлыға, мусиги чаларлығына чидди фикир вермәк бу ашығын јарадычылығынын әсас кејфијјәтләри-нән бири кими диггәт мәркәзиндә дурур. В. Белһиски сәнә-тин бәднн маһијјәтинн нәзәрдә тутарағ јазырды: «Шанрин јарадычылығынын тарихи әһәмијјәтинн мүәјјәнләшдирмәз-дән әввәл онун јарадычылығынын сырф бәднн әһәмијјәтинн мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр».¹⁹⁸ Мәнһз Ашығ Валәһни дә јарадычылығынын бу чәһәздән арашдырылмасы сәнәтдә мөвҗејини бир даһа ајдын шәкилдә көстәрир.

Ашығ Валәһ сөзә низам вермәји, лексик мөгамларындан усталыгла истифадә етмәји бачаран сәнәткардыр. Классик јазылы әдәбијјәтдә, еләчә дә Гурбани, Аббас Туфар-ганлы, Сары Ашығ кими дөдә сәнәткарларын јарадычылы-ғында олдуғу кими, Ашығ Валәһни дә јарадычылығында гашын камана, кирпийн оха, алынын аја, үзүн күнәшә, бо-

¹⁹⁷ «Таләһ вә һәгигәт» дастаны. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 529.

¹⁹⁸ В. Белһиски. Сечилмиш мәғаләләри. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 223.

јун сөрвө, јанагын лаләјә, алмаја бәнзәдилмәсинә тез-тез тәсадүф едилир. Устад бу ән'әнәви бәнзәтмәләри јеринә вә мөгәмәйна көрә өзүнәмәхус шәкилдә истифадә етдији үчүн тәзә-төр сәсләнир:

Набаләдәм улусуна, сојуна,
Мина кәрдәнинә, уча бојуна,
Диванә Валәһи сәи ал гојуна,
Елә бил ки, бүләбүл күлә бүкүлмүш.¹⁹⁹

Онун ше'рләриндә дилин бәдни тәсвир вә ифадә васитәләри фикрин образлы ифадә олунамасы үчүн башлыча амил ролуну ойнајыр. Бу исе устадын ше'р дилинин чанлы халг данышыг дили илә мөһкәм әлагәсиндән ирәли кәлир. Чүнки чанлы данышыг дилиндә бәдниллик васитәләринин әсас ифадә васитәсидир.

Ашыг Валәһи фикри образлы демәк, ше'рин поетик сигләтини артырмаг үчүн бәдни тәсвир вә ифадә васитәләринин мүхтәлиф нөвләриндән: мөчазлар, метанимијалар, метафоралар, тәшбехләр, епитетләр, синдекдоха, символ, мүрачнәт, бәдни суал, илдә, тәзад, кинајә, мүбалиғә, аталар сөзү вә мәсәлләр, афоризмләр, ибарәләр, синоним, антоним, омонимләрдән кениш шәкилдә истифадә етмишдир.

Мә'лумдур ки, тәсвир васитәләри бәдни дилин чох мүһүм тәркиб һиссәсидир. Бәдни әсәри бунсуз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Дилдә сөzlәр мүхтәлиф мә'наларда ишләнә билир. Онун имкан даирәси һәдсиз дәрәчәдә кенишдир. Бәдни тәсвир васитәләри (мөчазлар) сөзүн кәсб етдији мә'на илә сых бағлыдыр. Мәһз она көрә дә уstadлар, еләчә дә Ашыг Валәһи дилин бу чәһәтинә хусуси фикир вермишдир. Ејни заманда Ашыг Әләскарин:

Данышдыгы сөзүн гијмәтин билә,
Мөчази даныша, мөчази күлә,
Кәлмәсиндәи лә'ли-көвһәр сүзүлә,
Тамам сөзү мұәмәләи кәрәкдә.²⁰⁰

демәси дә тәсадүфи дејилдир.

Бәдни әдәбијјатда сөзүн мөчази мә'нада ишләдилмәси мүһүм әһәмијәт кәсб едир, әсәрә емоционаллыг кәтирир, дили ширинләшдирир, һадисәни јаддагалан едир, әсәрин бәдни тә'сир күчүнү артырыр. Профессор М. һәкимов јазыр:

¹⁹⁹ Һ. Әлизадә. Ашыглар. II һиссә. Азәрнәшр, 1936, сәһ. 110

²⁰⁰ Ашыг ше'риндән сечмәләр. Кәстәрилән мәнбә, сәһ. 147.

«Мә'лумдур ки, мөчаз гүввәтли, ән тә'сирли бәдни ифадә васитәсидир. Бурада сөzlәр өзүнүн һәгиги мә'насында дејил, башга-башга мә'на чаларлыгларында ишләдилир ки, бу да ашыгдан хусуси исте'дад тәләб едир.²⁰¹ Ашыг Валәһи дә белә исте'дадлы сәнәткарлардан олуб мөчазларын мүхтәлиф садә вә мүрәккәб нөвләриндән истифадә етмишдир:

Сәбәб нәдир, әзиз балам,
Бүрүјүбдү гәмләр сәһп.
Салыб ешгин бәласына,
Мәчнун едиб кимләр сәһи.²⁰²

Бурада мүәллиф «Бүрүјүбдү гәмләр сәһи», «Салыб ешгин бәласына» ифадәсини мөчази мә'нада ишләдир. Чүнки һәгиги мә'нада ешгин бәласына дүшмәк олмаз. Ашыг севки изтирабларыны ифадә етмәк үчүн белә поетик васитәјә әл атыр.

Мөчазларын мүхтәлиф нөвләри вар. Онларын һәр бири өзүнәмәхус принципләри вә јаранма әләмәтләри илә бир-бириндән фәргләнир. Бәдни тәсвир васитәләринин ән садә нөвү епитетдир. Бәдни әсәрдә мә'наны гүввәтләндирмәк, һансыса бир чәһәти даһа габарыг нәзәрә чатдырмаг үчүн һәмјин сөзә гүввәтләндиричи тә'јинсидичи сөз әләвә олунар. Буна бәдни әдәбијјатда епитет бә'зән дә бәдни тә'јин дејилир. Устад сәнәткарлар, еләчә дә Ашыг Валәһи мөчазын бу садә нөвүндән јарадычылығында кениш шәкилдә истифадә етмишдир. Ашығын «Нә деһи» рәдифли гошмасы бу чәһәтдән даһа характерикдир:

Башына дөндүјүм јарын нөкәри,
Дәрди ми чанана деһин, нә деһи?
Сәи дә мәһим ким ширин дил илә,
Чөкдди бир цүнһана деһин, нә деһи.²⁰³

Сөзүн поетик тутуму, фикир сигләти јарадычы шәхсин сәнәтдә мөвгәјини мүәјјәнләшдирир. Улу ағсаггаллар, дәдә сәнәткарлар сөзә бөјүк гијмәт вермиш, онун гүдрәтинә инанмышлар. Елин башбиләнләри сөзү башлыча тәрбијә васитәси һесаб етмишләр. Дејиләни тез баша дүшән, ондан мүсәбәт нәтичә чыхаранлар нәчиб әсли-сојлу адамлар һесаб олуномушлар. Сөз тә'сир етмәјән, онун кәсәринә әһәмијјәт

²⁰¹ М. һәкимов. Азәрбајҗан ашыг әдәбијјаты. Јазычы. 1983, сәһ. 176:

²⁰² «Таләһи вә һәгигәт» дастаны. Кәстәрилән мәнбә, сәһ. 517.

²⁰³ Һ. Әлизадә. Ашыглар. II һиссә. Азәрнәшр, 1963, сәһ. 107:

вермәјән, жүз дәфә дејиләни бир дәфә баша дүшмәјән адамлар исе нақас адланмышлар. Ашыг Вәләһ дә һәјәт һәңигәтнә сәдагәтлн бир сәнәтәрәк олуб мәсәләләрә һәмишә реал мөвгәјдән јанашмышдыр. О, дилин инчәликләрнә гәдәр бәләд олан дәрнн камаллы, кениш дүнјакөрүшлү бир ашыгдыр. В. Беллински јарадычы шәхс үчүн дүнјакөрүшү башлыча амил кими кәстәрәрәк јазыр : «Дүнјакөрүш әдәбијјатын мәнбәји вә әсасыдыр. Дүнјакөрүшү әдәбијјат үчүн сәә бир јениликдир ки, онун бүтүн нахышлары вә лөвһәләри һәмни бу јерлијин үзәрнндә чычылыр».²⁰⁴ Јухарыдакы мисрада «ширин дил» демәклә мүәллиф ше'рә емосионаллыг, ритмиклик кәтирмиш, онун даһа мә'налы сәсләнмәснә наил олмушдур.

Устад тәсвирини вердији көзәлини бәдин портретини јарадыр, мүгајисәләр апарараг ону тәбиәтин әсрарәнкизликләринә гаршы гојур, тәмиз, сәминн дугулары илә биркә верәрәк даһа чох жүксәкликләрә галдырыр, сон анда исе һәјәтин бүтүн көзәлликләрнндән үстүн тутур:

Мән сәминшәм аг үзүндә халипы,
Јохса мәнлән кизләр маһ чамаланы,
Диләли Вәләһин әри-һалипы,
Јусифи—Кәһ'ана деднн нә дедн?²⁰⁵

Ашыг бу мисраларда «аг үз», «маһ чамал» кими епитетләрдән истифадә едир, севкили чананы Јусифи—Кәһ'ана бәнзәдир. Беләликлә, дилин бүтүн зәкниликләриндән, имқан вә чаларларындан истифадә етмәк, лирик мәнин мәнәви аләминни һәјәчан вә иштирабларыны поетик шәкилдә низама салыб жүксәк усталыгла бәдниләшдирмәк Вәләһин јарадычылығында өзүнү даһа габарыг шәкилдә кәстәрнр. Зәкни сәз ештијаты, жүксәк сәнәткарлыг габилјјәти, бәдин тәсвир вә ифадә васитәләринни чохлуғу онун ше'рләриндә аһәңдарлыг јаратмышдыр.

Ашыг Вәләһин ән чох мүрачнәт етдији мәчаз нөвләрнндән бири дә тәшбәһләрдир. Буна бәдин әдәбијјатда бәнзәтмә дә дејилри. Ә. Мирәһмәдов јазыр: «Тәшбәһ васитәсилә јазычы тәсвир етдији һадисә, адам вә ја мәфһумун мүәјјән бир чәһәтинн даһа габарыг вә гүввәтли бир шәкилдә нәзәрә

чатдырыр».²⁰⁶ Тәшбәһин әсасында мүгајисә дурур, бир әшја башга бир әшја илә гаршылашдырылыр. Онлар арасында мүәјјән ошхарлыглар, бәнзәјишләр кәстәрилыр:

Нә гәмлисән дөвран кими,
Толатумлу үмман кими,
Су көрмәмиш илан кими,
Чалыб һансы дилләр сәни.²⁰⁷

Бу бәнддә мүәллиф мараглы бир тәшбәһләр силсиләси јарадыр, лирик гәһрәманын гәмли олмасыны дөвран, үмман, илан илә мүгајисәдә вермәклә көзәл тәшбәһләр јарадыр. Тәшбәһ өзүндә дөрд әләмәти бирләшдирир: бәнзәјән, бәнзәдилән, бәнзәтмә гошмасы, бәнзәтмә әләмәти:

Көрмәдим мән сән тәк јағы,
Синмә чәкмисэн дагы,
Гара кәјим мән, сән ағы,
Көрән десни усан, дилбәр.²⁰⁸

Ашыг «Көрмәдим мән сән тәк јағы» демәклә мараглы бир тәшбәһ јаратмышдыр. Севкилиснин она һәдсиз дәрәчәдә зүлмү, әзаб-әзијјәтләри рәва көрдүјү үчүн јағы адландырыр. Чүнки белә ишкәнчәни анчаг јағы верәр. Јухарыдакы мисрада бәнзәјән мәшугә, бәнзәдилән јағы, дүшмән бәнзәтмә гошмасы илә «тәк» сөздүр.

Лүтф елә ашига вәфа гыл, вәфа,
Ај гәмзәли јағы, көзләри шәһла,
Сәни мәнлән һәр ким гыларса чидә,
Көрүм дүшүнү жүз бәләја, сәздијим.²⁰⁹

Ашыг бу бәнддә «гәмзәли јағы», «көзләри шәһла» кими ән'әнәви бәнзәтмәләрдән истифадә едир, ше'рин ајры-ајры мисраларында ишләтдији тәкрарларла тә'сир күчүнү артырыр, ону даһа мараглы шәклә салыр.

Устад севкилиснин Шәргин мәшәббәт тимсалына чериләчәк шәхсләри илә мүгајисә едир, ону ашигинә вердији бу иштираблара, әзаб-әзијјәтләрә сон гојмага чағырыр, фикир вә мүлаһизәләрини жүксәк усталыгла бәдниләшдирир:

²⁰⁶ Әдәбијјатшунаслиг терминләри дүгәти. Тәртиб едәни: Ә. Мирәһмәдов. Маариф, 1978, сәһ. 177.

²⁰⁷ «Тәләһ вә һәңигәт» дастаны. Кәстәрилән мәнбә, сәһ. 517.

²⁰⁸ С. Мүмтәз. Ел шаирләри. Азәрнәшр, 1927, сәһ. 347.

²⁰⁹ Телли саз усталлары. Кәстәрилән мәнбә, сәһ. 33.

²⁰⁴ В. Беллински. Сечилмиш мәгаләләри. Кәстәрилән мәнбә, сәһ. 23.

²⁰⁵ Һ. Әлизадә. Ашыглар. II китаб. Азәрнәшр, 1963, сәһ. 108.

Валехәм, ешгиндә еј шуху Лејла,
Сәни севдәм, олдум аләмә риса,
Ашигәм, јолунда чәкмишәм чәфа,
Јарын гыјма бу чәфаја, севдијим.²¹⁰

Ашыг «Валехәм, ешгиндә еј шуху Лејла» демәклә севкилиснин Лејлијә бәнзәдир. Көрүндүјү кими, бурада мүәллиф бәнзәтмә гошмасындан истифадә етмәмишдир. Буну исе устад сәнәткарлар сөзә гәнаәт етмәк мөгсәди илә едирләр. Белә тәшбехләр Ашыг Валехин јарадычылығында бир силсилә јарадыр. Ашыгын «Дүшмүшәм» рәдифли гошмасында да бунун шаһиди олуруг:

Бир шејлә бүлбүләм јерим гәфәсди,
Гәлбимни һәмдәми дәрдиһ нәфәсди,
Демәјин ки, бу аһу-зар әбәсди,
Аловлу ешгимлә нара дүшмүшәм.²¹¹

Устад «бир шејда бүлбүләм» демәклә мараглы бәнзәтмә апармыш, ше'рин тә'сир күчүнү, мә'на чаларлығыны хејли артырмышдыр.

Ашыг Валехин халг данышыг дилиндән, онун имкан вә чаларларындан бол-бол истифадә едән сәнәткарлардандыр. О, мәчазын мүхтәлиф нөвләриндән, бәднин ифадә васитәләриндән јүксәк сәнәткарлыгга ишләдәрәк ше'рин тә'сир күчүнү артырмыш, үмуми аһәнки хејли дәрәчәдә гүввәтләндирилмишдир. В. Белински јазыр: «Бәднилик елә ондан ибарәтдир ки, бир чизки, бир сөзлә елә бир шеј бизә чанлы вә һәртәрәфли тәгдим едир ки, бәднилик олмаса һәмнин шеји һеч он чилдә дә ифадә едиб гуртара билмәссән».²¹²

Бәднилији шәртләрдирән мәнз онун структура амилләр, ше'рин формал чәһәтләрни ән биринчи васитә һесаб едиләчәк сөздүр. Сәнәткарын һәр һансы бир һәјәт һадисәсини гәләмә алыб бәднин бојаларла нә дәрәчәдә чилаламасы онун сәнәт гүдрәтинин көстәрир. һәјәти дәрк етмәк, онун дәрһилкләринә гәдәр бәләд олмәг үчүн зәнкни һәјәт тәчрүбәси ләзимдир. Бу тәчрүбә исе јарадычы шәхсә өз фикринин, дүјгү вә дүшүнчәләринин образлы шәкилдә вермәк үчүн кеиш имканлар јарадыр. Ашыг Валех дә мәнз белә һәјәт тәчрүбәсинә малик сәнәткарлардандыр.

²¹⁰ Тезли саз устәдлары. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 33.

²¹¹ Ашыг Валех. Алчаглы, учалы даглар. Бакы, Кәңчлик, 1970, сәһ.

25.

²¹² В. Белински. Сечилмиш мөгәләләр: Бакы, Кәңчлик, 1979, сәһ: 226:

Ашыг Валех јарадычылығында тез-тез тәсадүф олунан мәчаз нөвләриндән бири дә метафорадыр. Бу Азәрбајҗан әдәбијјатшүнаслыгында, еләчә дә бир сыра Шәрг халгла-рыннын әдәбијјатында истиарә сөзү илә дә ифадә олунур. Метафора көчүрмә мә'насыны билдирир.

Јаныб гәм олуна олдум пәрванә,
Көзәлләр әлиндән кәлмишәм чанә,
Бир һагг ашигине дәрди пүһанә,
Ким көстәрәр ол хумары көрәсән.²¹³

Ашыг «Јаныб гәм олуна олдум пәрванә» демәклә көзәл метафора јаратмышдыр. Мә'лум олдугу кими мә'чазын бу мүрәккәб нөвүндән истифадә едән мүәллиф очаға, ода мәх-сус олан јанмаг әләмәтини инсана, онун ағры вә әзаблары үзәринә көчүрмәклә фикрин образлығыны јарадараг ше'рин бәдни тә'сир күчүнү хејли артырмышдыр.

Метафора мугәјисә, охшатма әләмәтинә көрә тәшбехә бәнзәјир. Лакин метафора тәшбехә нисбәтән даһа мүрәккәб мәчаз нөвүдүр. Бу мүрәккәблик ондакы мүчәррәдлик-дән, гаршылашдырылан тәрәфләрән биринин иштирак ет-мәмәсиндән ирәли кәлир. Ашыгын «Истәрәм» рәдифли гош-масында бу хүсусијјәт өзүнү даһа ајдын шәкилдә көстәрир:

Дәрд әлиндән чәкмишәм пүһанә,
Аз галыб кәдәрән үрәјим јанә,
Салыбдылар мәнн шәрә, бөһтанә,
Нә јашамаг, нә дә өлмәк истәрәм.²¹⁴

Ашыг Валех сөзү мә'наландырмағы, уғурлу чаларларыны тапмағы, фикрин иңчә јөнүмләринә мүвәффәг олмағы бачаран сәнәткардыр. Бу дүјгү илә көкләнән устадын јарадычылығында һәјәтын башлыча вә мүнһүм мәсәләләрни го-јулуб үмумиләшдирилир. Јухарыдакы бәндә исе мүхтәлиф «үрәјим јанә» ифадәсини ишләтмәклә күчлү бир метафора јаратмышдыр. Көрүндүјү кими, бурада гаршылашдырылан тәрәфләрән бири фактик оларәг иштирак етмир, һәтта ады белә чәкилмир. Ашыг һәмнин әшјанын, јә'ни одун јанмаг, алов-ланмаг әләмәтини инсан үрәјинин үзәринә көчүрмәклә онун ағры вә әзаблар, дәрәд-әләм ичәрисиндә чырпындығыны көс-тәрмишдир.

²¹³ С. Рүстәм, М. Раһим. Гошмалар, Азәрбајҗан, 1029, сәһ. 73.

²¹⁴ Ашыг Валех. Алчаглы, учалы даглар. Бакы, Кәңчлик, 1970, сәһ. 27.

Мугажисә, охшатма характери дашыжан мәчазын бу нөвү өзүнүн тәбиғиәти илә сәмимилиәти илә диггәти чәлб едир, ше'рин тә'сир күчүнү артырар. Һәтта бә'зән уstad лирик мәнинн еләчә дә тәсвирини вердији көзәлини мүәјјән кејфиј-јәтләрини даһа габарыг нәзәрә чатдырмаг мәгсәди илә бир нечә метафора ишләдир вә беләликлә дә метафоралар силсиләси јарадыр:

Гашын тагын көрүб меһрабү-мүнәббәрләр хәчаләт чәкәр,
Бујнидаһ иафеји-Чин мүшкү әнбәрләр хәчаләт чәкәр,
Сијаһ зүлфүн гәминдән сүнбүлү тәрлан хәчаләт чәкәр,
Көрәндә гәдәнинн сәрфи-сәнубәрләр хәчаләт чәкәр,
Бу рафтари иһнал гәмотинн тубадан өкрәмиш.²¹⁵

Уstad бурада күчлү мугажисәләр әсасында тәсвирини вердији көзәлини портретини јарадыр, ону тәбиғәтин әсрарән-кизләринә гаршы гојур. Кичик бир парчада хәчаләт чәкмәк кими инсана мәхсус әләмәти мүхтәлиф әшјалар үзәринә көчүрмәклә, јә'ни «меһрабү-мүнәббәрләр хәчаләт чәкәр», «мүшкү әнбәрләр хәчаләт чәкәр», «сүнбүлү тәрләр хәчаләт чәкәр», «сәрфи-сәнубәрләр хәчаләт чәкәр» демәклә метафоралар силсиләси јаратмышдыр. «Сијаһ зүлфүн» кими ән'әнәви бир әһитәтдән истифадә едир. Вә јахуд да:

Саллана-саллана бага чыханда,
Сәрв гәмәтиндән хәчаләт чәкәр,
Гөнчә күлүшүлдән, нәркиз көзүндән,
Лалә јанагындан нә дамәт чәкәр.²¹⁶

Ашыг Валәһ бурада да хәчаләт чәкмәк кими инсана мәхсус хүсусијјәти сәрвин, гөнчәнинн, нәркизинн, лаләнин үзәринә көчүрмәклә метафоралар силсиләси јарадыр, тәсвирини вердији көзәли тәбиғәтин әсрарәнкизликләринә гаршы гојур вә сон анда онлардан гат-гат јүксәкдә дурдуғуну сөјләјир. М. Раһим бу ше'р һагында чоһ һаглы олараг јазыр: «Хәстә Гасым, Вағиф кими шаирләринн гошмаларында олан тәбини тәшбәһләрән даһа чоһуну һави олан (ујғун кәлән М. А.) бу парчанын јүксәк лирикасы вардыр».²¹⁷

Ашыг Валәһ јарадычылығында тез-тез тәсадүф олуан мәчаз нөвләриндән бири дә метанимијадыр. Уstad сәнәт-

карлар јарадычылығында ондан истифадә етмәклә әсәрин бәдиин тә'сир күчүнү даһа да гүввәтләндирмишләр. Метанимија мүәјән бир чисм вә ја һадисәни билдирән сөз әвзинә онунла әләгәдар башга сөзүн ишләдилмәси јолу илә әмәлә кәлир. Мәсәлән:

Иччимәсин күлү хәндан,
Кәләр күнләр, кечәр саидан,
Чан ајрылар чананындан,
Кәлди гүбарын кағызы.²¹⁸

Бу парчадан «Иччимәсин күлү хәндан», «Кәлди гүбарын кағызы» ифадәси метанимија јолу илә јарандығы вә шаирин һәмин мәчаз васитәсилә фикрини гүввәтләндирдији ајдын нәзәрә чарпыр. Һәмин мисраларда Зәрникар әвзинә «күлү хәндан», «гүбарын кағызы» ифадәси ишләдиламышдыр. Ону да дејәк ки, метафора илк бахышда метанимијаја бәнзәјир. Лакин онлар бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Белә ки, метафорада ики әшја арасында шәртн әләгә јаранырса, метанимијада гаршылашдырылан тәрәпләр арасында јахынлыг олур.

Ашыг Валәһинн тез-тез мүрачнәт етдији синтактик фигурлардан бири дә бәдиин суалдыр. Әсәрин емоснонал тә'сирини артырмаг охучуда гүввәтли һисс-һәјәчан јаратмаг үчүн уstad ондан истифадә едир:

Мән ашыгам бу дәрлә,
Һардан дүшдүм бу дәрлә?
Кәлди ешгин әсәри,
Чан дәзәрни бу дәрлә?²¹⁹

Ашығын бу бајатысы бәдин суала сәчијјәви нүмунә ола биләр. Мүәллиф сәминн мәнәббәт дүјуларыны, үрәк чырпынтыларыны поетик бир илһамла әкс етдирир, тәмиз бир мәнәббәтлә севән тәлбин изтирабларыны, килеј-күзарыны бәдинләшдирир. Ше'рин тә'сир күчүнү артырмаг үчүн бәдин суала мүрачнәт едир, һиссин сәминијјәтинә охучуну инандырмаға чалышыр.

²¹⁵ Јенә орада, сәһ. 36.

²¹⁶ С. Мүмтаз, Ел шаирләри. Азәрнәшр, 1928, сәһ. 179.

²¹⁷ М. Раһим. «Хәлг шаирин Валәһ». «Коммунист» гәзети, 1928, 13 апрел.

²¹⁸ С. Рүстәм, М. Раһим. Гошмалар, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 91.
²¹⁹ Ашыг Валәһ. Алағлы, учалы дағлар. Бақы, Кәңлик, 1970, сәһ. 72.

Ашыг Валехин бағлама характери дашыжан ше'рлеринде
бу везијјэт өзүнү даһа ајдын көстөрүр:

Әзизнјәм дәринди,
Дајаз дејил дәринди,
Он сәккизи үчө бөл,
Бағманисан дәр инди.²²⁰

Ашыг бағлама характери дашыжан бу парчада сәнәткар-
лыг гүдрәтнин бүрузә вермәк, гаршысындакыны мәғлуби-
јәтә угратмағ мәгсәди илә чинаслардан истифадә едир вә са-
дә бир һесаб мәсәләни, он сәккизин үчө бөлүнмәсини ше'рин
ишләк мәғамында чилалајыр. Ше'рин бу чәтин, һәм дә мү-
рәккәб нөвү устадын бачарығыны, дәрин билик саһиби ол-
масыны көстөрүр, мә'лум мәчлисдә рәғиби Түркијәли Ашыг
Фејрузу хар етмәк мәгсәди дашыјыр.

Ашыг Валех бәдин суалын көмәји илә күчлү емосија ја-
ратмағын, ше'рин поетик снгләтнин артырмағын мүмкүнлү-
јүнү нәзәрә аларағ, бә'зән бу вә ја дикәр фикри бүтөвлүкдә
суал әсасында гурур:

Кәдәрин һансыды, кинин һансыды?
Мәһәбин һансыды, динин һансыды?
Аһылсан, чаһылсан синин һансыды?
Мәтләбин һардады, камын һардады?²²¹

Бәдин суал үзәриндә гурулмуш бу ше'рдә фикрин снглә-
ти, чанлы һәјат мүшаһидәләринин доғурдугу тә'сирдән ја-
ранан поетик ләвһәләр даһа чоғ диггәти чәлб едир. Мисра-
ларын фикир тутуму, һечаларын сајы, ше'рин бөлкү систе-
ми, гафијәләнмәнин мөһкәмлији ајдын шәкилдә нәзәрә чар-
пыр. Јухарыдакы мисраларын бөлкү системи 6+5 шәклин-
дәдир.

Мәһәббәт мотивләрн ше'рләриндә дә мүәллиф үслубуна
садиғ галыр, фикрин образлы дејимини, сөзләрин јерди је-
риндә дүзүмүнү, гафијәләнмәнин мөһкәмлијини тә'мин едә-
рәк ону әсил сәнәт нүмунәси сәвијјәсинә галдырыр:

²²⁰ Јенә орада, сәһ: 73:

²²¹ Јенә орада, сәһ: 29:

Көзәл бахчасында//ојнар күлүнән,
Кәлмишәм јанында//ғалам илинән,
Ејләдијим әрзи//ширин диллән
Јалвардын сәп она//дедин, нә деди?²²²

Көрүндүјү кими, јухарыдакы гошманын бөлкү системи
6+5=11 шәклиндәдир. Бу чүр сабитлик вә гафијәләнмә-
нин мөһкәмлији, бәдин суал ше'рдә емосионаллыг, әсил сәнә-
т нүмунәсинә мөхсус аһәнкдарлыг јарадыр. Мисраларын
дүзүмү, фикирд јүкү, үмуми мә'нанын орижиналлыгы мү-
һүм әһәмијјәт кәсб едир.

Јол кечибән//зијәрәтә//келәпләр,
Бир јетими//свиндирмәк//јахшыды.
Нә лазымды//зәһмәт чәкиб//јол кетмәк,
Ач-чылпағы//кејиндирмәк//јахшыды.²²³

Бурада исә бөлкү 4+4+3=11 шәклиндәдир. Бу бөлкү
системинә бир гәдәр диггәт јетирсәк, һечалар арасындакы
фасиләлији нәзәрә алсағ тәләб вә гајдаларын мөһкәмлији-
нә әмин ола биләрик. Устад гәләмә сарылыб һисс вә дүј-
ғуларыны, һәјатын һисбәтән марағлы көрүнән сәнәткар
үчүн еһтијач дујулан мәсәләләрини јүксәк мөвгәдән әкс
етдирир. Нәсиһәт характерли, һинсанларын һағга, әдаләтә,
дүз јола сәсләјән бу мисралар образлы дејими, поетик сн-
гләти илә даһа марағлыдыр. А. Дадашзадә јазыр: «Лири-
када шаирин бир шәхсијјәт кими ән дәрүни, ән сәмини һисс-
ләри ифадә олунур. Ше'рин мәркәзиндә дуран шаир шәх-
сијјәти лирик поезијанын мазмунуну тошкил едир».²²⁴

Ашыг Валехин кәрајылары да гошмалары кими сәнәт-
карлыг бахымындан марағлыдыр. Устад сәләфләриндән
Гурбани, Сары Ашыг, Аббас Турфарганлы, Јунис Имрә, Әһ-
мәд Јасәви, Молла Гасым Ширванлы, Гарачаоғлан кими
дәдә ашығларын ән'әнәси үзәриндә јүксәлиб онларын ја-
радычылыг үслубларыны мүкәммәл мәннәмәмиш, иһчәликлә-
ринә гәдәр бәләд оларағ өзүнәмөхсус бир јол сечмишдир.
Бу исә онун сәнәтдә өзүнү тәсдигинә кәтириб чыхармыш-
дыр. Белә бир јүксәк кәфијјәтләри устадын кәрајылары-
нын гафијә системинин мөһкәмлијиндә, бөлкү сабитлијин-
дә дә көрүрүк:

²²² Һ Әлизадә, Ашығлар, 11 һиссә, Азәрнәшр, 1936, сәһ. 108.

²²³ Азәрбајҗан ашығлары вә ея шаирләр. 1 чилд, 1983, сәһ. 132.

²²⁴ А. Дадашзадә. XVIII әср Азәрбајҗан лирикасы. Елм, 1980,
сәһ. 46.

Нәзәр җетир//бу шәһлијә,
Гәм-гүссәјә//батан, көнлүм.
Аһу-арлы//дәрә ичиндә,
Мурадына//чатап, көндүм. 225

Көрүндүјү кими, бу бәндин бөлкүсү $4+4=8$ шәклин-дәдир.

Ашыг Валәһин җарадычылығы өз бәдин кејфијјәтләри, жүксәк лиризм илә даим диггәти чөлб едир. Оун шә'рләриндә чанлы һәјат һәгигәтләри, образлылыг, жүксәк әхлаг-кејфијјәтләр, дујмаг, дүшүнмәк габилијјәти даһа чох күчлүдүр. Устадын җарадычылығында олан бүтөв тәсвирләр чанлы мүшәһидәләрин нәтичәсидир. Бу мүшәһидәләр исә мүсәјән тәләбләр әсасында, поетик чәрчивә дахилиндә һизамланыр. Ашыгы мурәчиәт етдији васитәләрдән бири дә шә'рләриндә җаратдыгы тәзадлардыр. Бәдни әдәбијјәт-дә антитезалар җарадычы шәхсин гаршысында кениш имканлар ачараг фикрин алашыгылыгына, мә'налы сәсләнмәсинә сәбәб олур. Устад һәјат һаггында дүшүнчәләрини, халгын зүлм алтында инләмәсини доғуран шәраити көрүб кениш шәкилдә тәзадлар әсасында тәһлил вә тәнгид аспектиә чеврилир.

Ашыг Валәһ нә балаја туш олду,
Баһар фәсли човгун, боран, гыш олду,
Сәрсәм етди сәри чашгын һуш олду,
Намәрдә һифрәти елдә чар олсун. 226

Ашыг бурада өзүнүн тәләји, башына кәлән мүснбәтләр, заманын агры-ачылары, доғурдугу икраһ һисси илә баһар фәсли арасында мүгајисәләр апарыр. Баһарын кәлиши севинчли, фәрәһли, ән хош арзуларын ојанышы, мараглы тәссүратларын, никбин әһвали-руһијјәнин җаранмасы илә әлагодар олдуғу һалда, ашыгда күчлү кәдәр, гәм-гүссә доғурмушдур. Белә ки, баһар бүтүн дүнјаја, севинч кәтир-

225 «Таләһ вә һәгигәт» дастаны. Кәстәрилән мәнбә, сәһ. 517.

226 Ашыг Валәһ. Алчаглы, учалы дағлар. Баки, Кәчлүк, 1970, сәһ. 28.

дији анларда ашыг кәдәрләнир. Беләликлә, устад өзү илә баһар арасында күчлү бир тәзад җарадараг шә'ри даһа охунаглы шәклә салмышдыр. Ашыгын «Бир күн» рәдифли гошмасы да фикрин тәзадларла ифадәси, мүгајисәләр әсасында гурулмасы бахымындан мараглыдыр:

Көңүл, кәл әл көтүр бу гәм-гүссәдән,
Сәнин дә јурдуна тој олар бир күн!
Вахт олар ки, дәјишиләр бу дөврап,
Баһар фәсли кәләр, јәј олар бир күн! 227

Бурада бүтүн имканлар лирик мәнин дахили аләминин, оун һиссләр, дујгулар дүнјасынын ачылмасына һөнәлир. О, һәјатын ән агыр зәрбәләрини једикдә дә, амансызлыглары илә гаршылашдыгда да јенә үмид һисси илә јашајыр. Шә'рдә нәзәрә чарпан үмуми әһвали-руһијјәнин жүксәклији, җарадычы шәхсин мүшәһидәләри, узаккөрәнлији хүсуси әһмијјәт кәсб едир. Бу мисраларда никбин бир руһ, хошбәхт кәләчәк уғрунда дөјүш әзми вардыр. Она көрә дә чағырыш характери дашыјыр. Бу исә һәјата, дүнјаја чағырыш олуб лирик мәни гәм-гүссәдән, тәркдүнјалыддан горујур.

Ритм шә'р үчүн башлыча васитәләрдән бири кими өзүнү көстәрир. Хүсусилә халг җарадычылығында бу даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр. Белә ритмләр шә'рә охунаглыг кәтирир, ону јаддағалан шәклә салыр. Азәрбајчан шә'ри үчүн ән биринчи ритмик көстәричи һечәдыр. Шә'р һечә үзәриндә гурулур, мусигилик, аһәнкдарлыг, емоционаллыг җарадаи бир васитәјә чевриләрәк фикир тутумуна, мә'на сигләтинә ујғунлашдырылыр. Бу исә халгын руһу, етигады, арзусы, истәји, гәлб чырпынтылары илә бағлы бир әһвали-руһијјәнин нәтичәсидир. Мисраларда һечә сәјынын бәрәбәрлији халг шә'ри үчүн ән мөһкәм, ән һизамлы һануаујғунлуғдур. Бу һәм дә мусигилији җарадан васитә ролуну ојнајыр, авазланманы тәшкил едир.

Ашыг Валәһ җарадычылығында ритмиклији тәшкил едән васитәләрдән бири дә тәкрарлардыр. Онларын јерли-јериндә ишләдилмәси, үмуми аһәнкә ујғун олараг чилаланмасы фикрин сәлислијинә, әлванлығына кәтириб чыхарыр. Устад белә тәкрарлар һесабына шә'ри охунаглы, јаддағалан шәклә салыр, мәзмун чаларлығыны артырыр:

227 Јенә орада, сәһ. 8.

Сәнәт мејданында исми хар олан,
Бир әлиф де онда чаһан вар олсун.
Једди кәлмә дүзәлт сәккиз ичиндә,
Туған олсун, баһар олсун, гар олсун.²²⁸

Јухарыдакы бәнддә мүәллиф «олсун» сөзүнү дөрд дәфә тәкрар етмишдир. Бу исә ше'рлә һеч бир ағырлыг јаратмамыш, әксинә онун поетиклијини, мусиги чаларлығыны хеј-ли дәрәчәдә артырмышдыр.

Ашыг Валәһин јарадычылығында белә поетик тәкрарлар бир силсилә тәшкил едир. Фикир тутумуну, форма әлванлығыны артыран, бәдии тә'сир күчүнү даһа да күчләндирән вәситә ролуну ојнајыр. Бу исә ше'ри рәвнәгләндирир, охунаглы бир шәклә салыр. Валәһин Ашыг Фејруза мұрачиәтиндә вәтән көзәлликләринин тәсвири хүсусилә диггәти чәлб едир. Устад бу заман тәкрарлара мұрачиәт етмәклә ше'рин бәдиилијини артырыр, поетик сигләтини күчләндирир:

Бир јаны Кәнчәди, бир јаны Ширван,
Бир јаны Аразды, бир јаны Муган,
Дағлары кәкликли, дүзләри чејран,
Көзәл ләззәти вар, шәкәр дады вар.²²⁹

Јухарыдакы бәнддә ашыг «бир јаны» сөзүнү дөрд дәфә, «вар» сөзүнү ики дәфә тәкрар едәрәк ше'рин поетик сигләтини хејли дәрәчәдә артырмышдыр. Ә. Мирәһмәдов јерсиз тәкрардан фәргли олан бәдии тәкрарын әһәмијјәтини гејд едәрәк јазыр: «Мүәллифин исте'дадынын эифлијинә, бәдии тәфәккүрүнүн вә сөз еһтијатынын касыблығына дәләләт едән, она көрә дә мәнфи кејфијјәт сајылан лүзүмсүз тәкрарлардан фәргли олараг, тәкрит бәдии әсәри мәнәча даһа да дәринләширир, онун дилини вә үслубуну даһа да гүвәтләндирир».²³⁰

Тәкритин нөвләриндән бири дә анафорадыр. Бу нөвдә тәкрарлар мисранын әввәлиндә кәлир. Елә анафоранын өзү дә башлангыч демәкдир. Поетик чәһәтдән хүсуси мәнә кәсб едән бу анафоралар Ашыг Валәһин јарадычылығында ритмиклији тәшкил едән вәситәләрдән бири ролуну ојнајыр. Она көрә дә мүәллиф белә вәситәләрә тез-тез мұрачиәт едәрәк фикрин образлығыны јаратмаға чалышмышдыр.

²²⁸ Ашыг Валәһ. Алчаглы, учалы дағлар. Бақы, Кәнчлик, 1970, сәһ. 16.

²²⁹ Јәпә, орада сәһ. 26.

²³⁰ Әдәбијјаттүнәслығын терминләри лүгәти (тәртиб едән: Ә. Мирәһмәдов), Маариф, 1978, сәһ. 168.

Бири-бирисини чағырыр бачы,
Бири бирисинә бахыр гыҗагы,
Нә вахтдыр доһаным дадыјыр ачы,
Үчүнүз дә ләби баллы кәлмисиз.²³¹

Көрүндүјү кими, бурада ашыг «бири» сөзүнү мисраларын әввәлиндә тәкрар етмишдир. Бу тәкрарлар исә нәзәрдә тутулан фикри даһа да гүвәтләндирир, онун эмоционалығыны артырыр. Шүбһәсиз ки, тәкрарларын арадан галдырылыб башга сөзлә әвәз олунмасы белә бир әһвали-руһијјәни јаратмазды.

Устадын јарадычылығында истифадә олунан тәкрит нөвләриндән бири дә епифорадыр. Бу анафоранын әкси олуб мисраларын сонунда тәкрар олунур:

Һансы кәлмә ибадәтлә зај олуб,
Ики кәлмә, ики мин бир сај олуб,
Ашыг Валәһ көр кимләрә тај олуб,
Тәһијјә умаһын көрән ким олду?²³²

Бу мисраларда мүәллиф «олду» сөзүнү епифора кими ишләдәрәк ше'риң эмоционал тә'сирини даһа да артырмышдыр.

Ашыг Валәһ јарадычылығынын ән мұһүм кејфијјәти дилини садәлијиндә, чанлы халг данышыг дили илә говушма-сындадыр. Бу бөјүклүк онун јүксәк сәвијјәли сәнәт нүмунәләринин һамысында демәк олар ачыг-ашкар нәзәрә чарпыр. В. Беллински садәлији бәдии әсәр үчүн ән мұһүм амил һесаб едәрәк јазыр. «Садәлик бәдии әсәрин вачиб шәртидир... Садәлик һәгигәтин көзәллијидир,—бәдии әсәрләрин күчү дә бу садәликдәдир».²³³

Устадын јарадычылығында дилин имканлары өзүнү кеңиш шәкилдә көстәрир. Белә ки, онун ше'рләриндә ифадә чаларлары вәзијјәтлә әлағәдар олараг дәјишир, фикрин ачылмасына, лирик мәнин дахили чырпынтыларынын әксинә хидмәт едир. Ашыг көзәли портретини јаратдыгда, харичи вә мәнәви әләминин әксини вердикдә, сәмими мәһәббәт дүјгүларынын тәрәннүмүндә, дөврүн ичтиман-сијаси мәсәләләринин тәңгид вә тәһлилиндә һәмишә һадисәләрә объектив мөвгејдән бахараг поетикләширир. Мәһз она көрә дә, устадын гарғыш вә алгышлары да диггәти чәлб едир.

²³¹ Һ. Әлизадә. Ашығлар, II һиссә, Азәрнәшр, 1936, сәһ. 107.

²³² В. Беллински. Сечилмиш мәғаләләри. Бақы, Кәнчлик, 1979.

сәһ. 226.

²³³ Ашыг Валәһ. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 19.

А. Дадашзаде Валехин жашадыгы дөврү характеризе едэрэк жазыр: «XVIII эср үчүн сөчијјөви олан даһа бир чөһөт вардыр. Истәр классик үслубда, истәр ашыг ше'ринә жахын үслубда жазан шаирләрин эсәрләриндә дил-садәләшир, бәдин ифадә тәрзи ајдынлашыр».²³⁴

Ашыгы ше'рләриндә раст кәлдијимиз кәлиши ағыр сөзләр јерли-јериндә ишләндији үчүн дилдә һеч бир ағырлыг јаратмыр, әксинә мүәллиф гәлбинин чырпынтыларынын даһа ајдын баша дүшүлмәсинә көмәк едир, бәдинлијин, фикир бүтөвлүјүнүн тәшкилиндә мүһүм рол ојнајыр. Устадын сәнәт гүдрәти сөзләрә јашамаг һүгугу газандырыр, никбин әһвали-руһијјә јарадыр, јашадыгы мүһит һаггында там бир мә'лумат верир:

Телли сазым сәни мәнән ејләјән,
Өмрү боју бу әләмдә хар олсун.
Кәлмәсин баһары, ачмәсин күлү,
Фәрјад етсин, гәлби аһу-зар олсун.²³⁵

Бу мисраларда ашыгын гәзәб вә нифрәт һисси хүсусилә диггәти чәлб едир. Санки чиркаб долу мүһитдә һәр шејә нифрәт јагдырыр, белә бир вәзијјәти догуранлара өмрү боју хар олмагы арзулајыр. Ше'рин сонраки бәдиндә нифрәт вә гәзәб һисси даһа да кәскинләшир:

Јүз ил хәстә јатсын чисми елмәсин,
Үрәји шад олуб үзү күлмәсин,
Һәкмиләр, лоғманлар дәрдин билмәсин,
Кызларн кор, гулағлары кар олсун.²³⁶

Ашыг Валехин ичтимай-сијаси мотивли ше'рләри дил әлванлыгы, фикир чиддилји илә сечилир. Мәһәббәт мотивли ше'рләриндән фәргли олараг устад бу гәбил сәнәт нүмунәләриндә бир гәдәр чиддиләшир, онун мүбариз көркәми мисра вә ифадәләрин чаларларында нәзәрә чарпыр.

²³⁴ А. Дадашзаде, М. П. Вагиф (һәјәт јарадычылығы): ЕА: 1966; сәһ: 83.

²³⁵ Ашыг Вәлех. Кәстәридән мәнбә, сәһ. 28.

²³⁶ Ашыг Валех. Ачмагы, учалы дағлар, Бақы, Кәңчлик, 1970; сәһ. 28.

Залымы шаһ едир бимүрвәт фәләк,
Зүлмүнү көрәндә дејир мүбарәк!
Гојмајыр әләмдә биз дә күн көрәк,
Замана јохсула дүшмән дејилми?²³⁷

Ашыг Валех дилин имканларындан кениш шәкилдә истифадә етмәји бачаран бир сәнәткардыр. Проф. П. Әфәндијев жазыр: «Валехин лирик ше'рләри өз сәнәткарлығы, ахычылығы вә сәмимилији илә диггәти чәлб едир. Халгын зәнкин дилиндән кәлән афоризмләр, орижинал мәчәзлар ашыгын гошмасына хүсуси рәвгәт верир».²³⁸

Ашыг Валехин дүнја, заман һаггында фикирләрини әкс етдирән «Чаһаннамә»си дил рәванлығы, поетик сикләти илә диггәти чәлб едир. Бурада онун кениш дүнјакөрүшлү, дөврүнүн елмләрини мүкәммәл мәнимсәјән бир шәхс, олмасы јүксәк сәнәт гүдрәти там ајдынлығы илә нәзәрә чарпыр:

Дәһри-фәнада бир белә нисан һаны?
Гылмаја фани оһу дөвраи һаны?
Еј бивәфа дүнја сәи нә әләмсәи,
Бу гәјәтдә сәиә кәлән һал һаны?²³⁹

Сонраки бәндләрдә мүәллиф Шәргин фәтәһләринин, зүлмү, зүлмкарлығы илә дүнјаја сәс салан һөкмдарларынын, сөз сәррафларынын адыны чәкир вә тәрбијәләндирмә јолу илә кедәрәк инди онлардан һеч биринин олмадыгыны сөјләшир:

Һаны Әбәзәр, Сәлман вә Мағгал,
Һаны һәгигәти—Әмарн-азал?
Һаны Халиди-Билал, о дүрри-ириад,
Әһәби-рәсули-мүстәсин һаны?
Һаны Фир'он, һаны Шәдләд, Нәһруд?
Танрылыг даһасын ејләди мәдул,
Оһу нәчә бәрбад әјләди нә'буд,
Тикдији чәһнәти-ризван һаны?²⁴⁰

Бәдин суал әсасында гурулмуш бу мисралар устадын фикир вә дүгуларыны поетикләшдирир. Зәнкин дил васитәләри әсасында низама салынмыш бу ше'р ашыгын һаггында да кениш тәсәввүр јарадыр, онун јүксәк сәнәт гүдрәтинә

²³⁷ Јенә орада, сәһ. 24.

²³⁸ П. Әфәндијев. Азәрбајҗан шифаһи халг әрәбијјаты. Маариф, 1981, сәһ. 197.

²³⁹ Чүнк. Б—1604/3859.

²⁴⁰ Јенә орада.

малик сәнәткар олдуғуну бир даһа тәсдигләйир.

Ашығ Валенин ярадычылығынын мүнүм бир һиссәсини «Валех—Зәрникар», «Талех вә һәгигәт» дастаны тәшкил едир. Дөврүн, заманын характеристикасыны верән, инчә, зәриф мәнһәббәт дүғуларыны әкс етдирән дастанлар сырасында «Валех—Зәрникар» өзүнәмәхсуслуғу илә сечилир, бәдин тәсвир вә ифадә васитәләринин зәнкинлији илә диггәти чәлб едир. Дастан формал структуру, эпизодларын ардычыллығы, бир-бирини изләмәси, һадисәләрин бағлылығы, ше'р бичимләри, һәгигәтин инандырычы характери, тәсвирләрин бәднилји бахымындан хусусилә әһәмијјәтлидир.

«Валех—Зәрникар» дастаны ашығын дөврдән, зәманәдән шикајәт характерли, килеј-күзар долу, залымын, чәладын төрәтдији фәһиләри әкс етдирән, фағыр-фүғәранын ганыны соран бир груп адамларын тәнгидини верән устаднамә илә башлајыр:

Де неча шад олум бу аләмдә мән,
Дүнја фәли, инсан мейман дејилми?
Он сәккиз мин бөјүк сирли дәрјалар,
Башдан-баша долу ал-ған дејилми?

Бәдин суал әсасында гурулмуш бу поетик парчада уstad дүнјанын әзаб-әзијјәтләрлә долу олмасыны көстәрир вә белә зүлм-ишкәнчәннин сонсузлуғундан һеч бир гуртулуш јолу тала билмир, даим фикирләр ичиндә чырпыныр.

Сонра мөәллиф ән'әнәјә әсасланарағ «Устадлар уstad-намәни бир демәзләр, ики дејорләр, биз дә дејәк ики олсун» кими мұрачнәт формасында истифадә едәрәк һадисәләрин поетик ардычыллығыны ярадыр, эпизодлар арасында әлагәни тәшкил едир.

Дастан нәср вә нәзм һиссәсинин нөвбәләшмәси әсасында тәшкил едилмишдир. Бу һиссәләрин һәр биринин өзүнәмәхсус поетик ладлары, ритмик аһәнкдарлығы, интонасија вә мусигилији вардыр. Поезија вә нәсрин ритми ејнимәншәли бәдин структура, гурулуша малик олса да ајрылығда бири дикәриндән фәргләнир, һәр бириндә мұхтәлиф шәкилдә өзүнү көстәрир, реал әсасларла формалашыб мејдана чыхыр. Нәсрин ритми чәтинликлә, јаваш-јаваш, нисбәтән дә ағыр доғулур, һәм дә поезијада олдуғу кими, асанлығла һисс олунмур, үздә көрүнмур. Мәнз бу вәзијјәти нәзәрә аларағ Қамил Вәлијев јазыр: «Ше'рин ритмини тутмағ нәсрин рит-

мини тутмағдан гат-гат раһатдыр. Нәсрдә дә ритм ярадан ејни өлчүлү элементләр (охшар синтактик компонентләрин, синтагмларын, сөзләрин, сәсләрин тәқрары) охучуларын һиссләринә тәйир едир, онда мүәјјән дүғулар ярадыр, ләкин бу элементләр ше'рдәки кими үздә дејил, дәриндәдир».^{2,2} Дастанларымызын өзүндә дә нәсрин ритми аһәнкдарлығы дикәр нәср нүмунәләриндән фәргли оларағ өз поетиклији, мусиги аһәнкдарлығы илә сечилир, ојағлығ, дахили гафиләләнмә, сөзләр арасындакы сәсләнмә јахынлығы өзүнү даһа ајдын көстәрир. Поезијада лирик мәнин дахили аләмнин чырпынтылары һисс вә һәјәчанлары, физики кәркинлији, әһвали-руһијјәсинин ифадәси үчүн мұхтәлиф ритмик васитәләрә тез-тез мұрачнәт етмәли олур. Бунунла да мәнәви аләмни чырпынтыларыны даһа габарығ вә образлы шәкилдә ифадә едир. Бу исә поезијанын тәбиәтиндән, онун ганун вә гајдаларындан, поетик тәләләриндән доғур. Белә ки, ше'рдә олан гафиләләнмә системи, бөлкү, һечаларын сајынын ејнилији, рәдиф вә санр кими васитәләрдән истифадә ритмиклијин, аһәнкдарлығын инкишафы үчүн зәмин ярадыр, әсас олур.

Ашығ ярадычылығында нәсрин ритмиклијини, аһәнкдарлығынын әсасыны тәқрарлар тәшкил едир. Бу тәқрарларын јерли-јериндә ишләдилмәси, јаратдығы емоционаллығ јүксәк бир әһвали-руһијјә доғурур, мәтнә гол-ганад верир. Јахынмәналы сөзләрин тез-тез ишләдилмәси, ифадәләр арасындакы фәсиләлији тәшкили, дастанчылыға мөксус ифадәләрин ишләдилмәси, бәнзәтмә вә тәсвирләрин кениш шәкилдә әкси өзүнү даһа ајдын көстәрир, санки нәсрдәки ритмиклијини тәшкилиндә бир васитәјә чеврилир. Бунун изләрини «Валех—Зәрникар» дастанында нисбәтән кениш шәкилдә мисаллар әсасында шәрһ етмәјә чалышачағыз.

Әсәрдә нәсрин өзүнәмәхсус ритмиклијини көрүрүк. Һәлә дастанын әвволиндә мөәллиф һадисәләр һағгында үмуми мә'лумат вердији мөғамда буларын шаһиди олуруғ: «Сизә һардан хәбәр верим, кимдән данышым, Валехдән. Гочалар нәғл едилрәр ки, Дәмрҗапы Дәрбәнддә Хачә Јәғуб адлы бир таҗир вар имиш. Бу таҗирин көзүнүн ағы-ғарасы Зәрникар адлы бир гызындан башга бир зүрјәти јох имиш. Хачә Јәғуб Зәрникары һәр дилдә охудуб бүтүн елмләрн синдәфтәр еләдирмишди. Гыз он јелди јаша чатанда она һәр јердән елчи кәлирмиш. Анчағ Зәрникар һеч бирнә эрә

²⁴¹ Азәрбајҗан мәнәббәт дастанлары. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 356.

²⁴² Қ. Вәлијев. Дастан поетикасы. Јазычы, 1984, сәһ: 39.

кетмирмиш».²⁴³ Бу һадисэлэрин кәләчәк кедиши, шәрһи һаггында үмүни әһвали-руһияжә җарадыр, мараглы тәәссүрат доғурур. Белә бир кичик парчада олан лакконизм, фәсилә, сөзүн, чүмләннин, мүрәккәб синтактик бүтөвүн интонасиясы, аһәнкарлығы нәзәрә чарпыр, гафийәләнмә элементләри өзүнү көстәрир. Онуң изләрино, поетиклик җаратмаг хусусиятәни һәлә «Китаби—Дәдә Горгуд» дастанларында даһа чох тәсадүф едирик. Бир гәдәр диггәтлә янашаг бу бу сәнәт нүмунәсинин башдан-баша гафийәли нәср үзәриндә низама салындығыны ајдын шәкилдә дејә биләрик. «Салур Газанын евинин җағмаланмасы боју»нда охујуруг: «Үнүм үнлән бәјләр, сөзүм динлән бәјләр! Јата-јата јанымыз ағралы. Дура-дура белимиз гуруду. Јүрүјәлим а бәјләр. Ав авлајалым, гуш гушлајалым, сығын, кејик жығалым, гајыдалым, отагымыза дүшәлим, јејәлим, ичәлим, хош кечәлим!».²⁴⁴ Көрүндүјү кими, бу парчанын мөлкәм бир гафийәләнмә системи вардыр. Күчлү дил вәбидләри, синтактик фүғуралар әсасында низама салынмыш бу нүмунәнин мадди әсасыны ритмик тәқрарлар тәшкил едир. Белә бир вәзијәтти җаранмасы исә анчаг гејри-адиллијин, јүксәк сәнәт габилијәтәнин нәтичәсидир. Чүнки һәр чүр тәқрар ритмиклији җарада билмәз. Буна анчаг бәдии тәқрарлар, јерли-јериндә ишләвән синтактик фүғуралар, гафийәли сөзләр әсасында наил олмаг олар. Белә бир хусусиятә «Дирсә хан оғлу Буғачын боју»нда да көрүрүк:

«—Галхыбаны, Дирсә хан, сәнин оғлун јериндән уру дурду. Көксү көзәл габа даға ава чыхды. Сән вар икән ав авлады, гуш гушлады. Анасыны јанына алыб кәлди, ал шарабын исисиндән алды, ичди. Анасыјла сөһбәт еләди. Атасына гәсд еләди (әл узатды). Сәнин оғлун күр голду, эрчил голду. Әргуру јатан Ала дагдан хәбәр кечә, ханлар ханы Бајындыр (хана) хәбәр вара».²⁴⁵ Һадисә һаггында верилән тәсвир епик нафосла дејил, лирик бир фонда апарылар, гафийәли сөзләр, бәдии тәқрарлар һесабына күчләндирилир. Ону да дејәк ки, нәсрдә тәқрар анлајышы поезијадакына нисбәтән кеңиш мәна дашыјыр, вәзијәтләриң, характерләриң, һадисәләриң хусусиятләриңдән тутмуш мүхтәлиф синтактик бүтөвләрдәки мазмунун, ајры-ајры чүмләләрдәки мәнанын бөјүклүк функциясыны әһәтә едир.

«Китаби—Дәдә Горгуд» дастанларындан кәлән бу инчә, ритмик тәсвирләр сонралар дастанчы ашылар, еләчә дә Ашыг Валей тәрәфиндән җарадычы шәкилдә давам етдирилир. Буну мугајисәләр, епизодлар арасында җарадылан кеңид әлағәләри дә ајдын шәкилдә көстәрир. «Валей—Зәрникар» дастанында охујуруг: «Гәсид мәнзилбәмәнзил, тејјимәнзил кечәни күндүзә гатыб, күндүзү кечәјә, өзүнү јетирди Абдал—Күлаблыја, Валейн сорушду, дедиләр сәһәр тездән Ләнбәрана кедиб. Гәсид Ләнбәрана кәлиб көрдү ки, Ашыг Валей ширин дөвран кечирир, Намәни онун сазынын үстүнә гојду. Валей кағзы ачаңда ичиндән Зәрникар ханымын шәкли чыхды. Бир белә мәләк сымалы, бојлу-бухунлу, мисли-бәрабәри олмајан гызын шәклинн көрәндә Валей узагдан-узаға, бир көнүлдән мин көнүлә ашиг олду, рәнки саралыб, әһвалы дәјишди».²⁴⁶

Вә јахуд да: «Кәлиб бир көзәл бағын јайнында дајанды. Бахды ки, бу багда әлван мәрмәрдән тикилмиш бир ев вар ки, башы булуздан нәм чәкир. Бағ, нә бағ?! Бурада дүнјада олан һәр чүр ағач, күл, мејвә вардыр. Бүтүн көзәл гушлар бу багда јува салыб, күлләриң башында кәзир. Елә бил ки, беһиштин бир кушәсидир. Валей бағын һәр тәрәфини доланыб, диггәтлә бахды. Бир дә көрдү, нә?! Бағын ичиндә бир гыз вар, адамын ағлыны апарыр. Елә бил ки, бир чејранды, бағын ичинә сәјаһәтә чыхыб. Гызын јанында гырх көзәл гарабаш вар ки, һамысы инчәбел, гарагаш, гаракөз. Амма һеч бири ханыа охшапыр. Ханым лап кәл мәни көр, дәрдимдән өл бир гыздыр. Гашлары каман, көзләри шәлла, кирпији ох, бурну һинд фыңдығы, синә Сәмәргәнд кағзы, мәмәләри шамама кими јумруланыб баханын ағлыны апарыр».²⁴⁷ Ритм дил васитәләриңин көмәји илә җараныр. Ју-харыдакы парчаларын һәр биринин өзүнәмәхсус гафийәләнмә хусусиятәни вардыр. Мүәллиф бурада синтактик фүғурлардан, бәдии дилни кеңиш поетиклик имканларындан истифадә едәрәк, көзәл бәнзәтмәләр вә тәсвирләр әсасында фикрини низамлајыр. Мүәллиф бу заман шәрәнтлә әлағәдар олараг чыхыш етмәји, сөзләри сечиб чешиңләмәји ба-чарыр, тәсвир олуған һадисәләри мугајисә вә тәбии тәшбиһләрлә апарыр. Көрүндүјү кими, гафийәләнмә ејни заманда мүхтәлиф вәзијәтләриң, гәләмә алынан һадисәләриң ас-сосиәтив вә символлик паралелләри илә периодик әвзәләнмә-

²⁴³ Азәрбајҗан мәнәббәт дастанлары. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 357.

²⁴⁴ Китаби—Дәдә Горгуд, Кәңчәлик, 1978, сәһ. 31.

²⁴⁵ Китаби—Дәдә Горгуд дастаны. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 23—24.

²⁴⁶ Азәрбајҗан мәнәббәт дастанлары. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 361.

²⁴⁷ Јенә орада, сәһ. 373.

ца доғур. Гәмин тәбин тәшбәһ вә мугәсәли тәсвириг изләринә «Китаби—Дәдә Горғуд» дастанларында да раст кәлирик: «Алтун бан евләрини кафирләр чапдылар, газа бәнзәр гыз-кәлини чыгырышдырдылар. Товла-товла шаһбаз атларыны миндиләр, гатар-гатар гызыл дәвәләрини јетдиләр. Ағыр хәзинәсини, бол ахчасыны јағмаладылар. Гырх иңчә белли гызла Боју узун Бурла хатун әсир кетди. Газан бәјин гарычыг олмуш анасы гара дәвә бојнунда асылы кетди».²⁴⁸ Бу тәсвирләр вә тәшбәһләр арасындакы охшарлыглар ән'әнәнин јарадычы шәкилдә давамандан ирәли кәлир.

«Валәһ—Зәрникар» дастанында истифада олунан поетик фигурлардан бири дә тәрәвәти вә мусигилилијин тәшкили илә сечилән интонасијадыр. Интонасија сөзләр, чүмлөләр арасында, үмүмијјәтлә, мәтндә елә емоционал мүнәсибәтләр јарадыр ки, һеч бир формал поетик фигур онун кими аһәңдарлыг јарада билмир. Мүхтәлиф психоложи вәзијјәтләрин ачылышында, мәнәви аләмин һисс вә дүјғуларынын ифасында, һадисәләрин кәркинләшмәсиндә вә зәифләмәсиндә, характерләрин даһили зиддијјәтләрнин һәллиндә өзүнү даһа ачыг шәкилдә көстәрир. Белә вәзијјәтләрин олмасы дастандакы емоционал вә експресив кејфијјәтләрн гат-гат артырыр, һадисәләрин (кулминасија) доғру инкишафыны тәмин едир, зиддијјәтләрин ачылышына доғру апарыр. Дастандакы кәркинлијин јарадылмасы, психоложи вәзијјәтләрн тошкили вә кәскин һәлли, образлылыг характерләрин мәнәви аләминин ачылышында интонасијанын мүнүм рол ојнадығыны көстәрир. Устадар она көрә һадисәләри епән вә гајхан хәтлә апарыр, мүхтәлиф темп јарадычы шәксин үмуми мәгсәдинә хидмәт едир:

«Индә сизә Мискинли Ашыг Мәһәмәддән хәбәр верим. Ашыг Мәһәмәд Мискиндән јола дүшүб Зәрникар ханымла дејишмәјә кәлирди. О, Гарабағда кечәни салды. Бурада јашајан Ашыг Шаһмәһәмәдин евинә дүшдү. Јемәк-ичмәкдән сонра Ашыг Шаһмәһәмәд ондан сорушду:

—Ашыг, уғур ола?..

Ашыг Мәһәмәд деди:

—Уста, угурду. Дәмирганы Дәрбәндлә Зәрникар адлы бир шаир гыз әмәлә кәлиб кедирәм онунла дејишмәјә».²⁴⁹

Бурада суал чүмлөләриндән истифада характерин ачылмасына, үмуми мәгсәдин ајдын шәкилдә ифадәсинә хидмәт едир, Зәрникар ханымнн тәбиәтинә хас олан мүсбәт кејфиј-

јәтләри үзә чыхарыр, јүксәк әхлаги хүсусијјәтләрнин бизим үчүн ајдынлашдырыр. Белә бир вәзијјәтин даһа марағлы әксини, интонасијанын јаратдығы вәзијјәти «Таләһ вә һәгигәт» дастанында да көрүрүк:

«Пиранлар, нурланлар, дастан јозуб јоранлар белә нәгл едирләр ки, Таләһ надинчлији илә тәкчә Абдал—Кулаблыда дејил, күллү—Гарабағда Ашыг Валәһн һөрмәтдән салмышды. Ашыг Валәһ тој мәчлисләринә кетмәјә хәчәләт чәкирди. Ағына күчү чатан да, чатмајан да, Валәһн јерли-јерсиз мәзәммәт едирди: «Јахшы атадан пис өвлад».²⁵⁰

Бу инкишаф едән бүтөв бир интонасија әсасында гурулуб дастанын идејасынын ачылмарына хидмәт едир. Бурада нәсрин өзүнәмәхус интонасија вә ритм системи ајдын шәкилдә көрүнүр, һадисәләри зиддијјәтләрн кәскинләшмәсинә, кулминасија зирвәсинә доғру апарыр.

Дастанда тәсвир едилән епизодик һадисәләр вә олар арасында әлағә јарадачаг вәситәләр зиддијјәтләрн ачылмасына, мүәллиф мәгсәдинә хидмәт едир. Ејни заманда ону да дејәк ки, дастанда верилән һәр бир епизодик һадисәнин өзүнәмәхус интонасијасы, гафијјәтләмә имканлары вардыр: «Гарабағдан чыхһачыхда ганрылыб елинә бахды, көрдү дағлар баш-баша вериб, бағларда бүлбүлләр чәһ-чәһ вуруб охујур. Күлләр пардачланыб гәһ-гәһ илә күлүр. Бәнөвшә, јасәмән бәһсә кириб, һәр бири бир рәнк чалыр. Ураји гүбар ејләди. Көзләринин јашы ахды. Өз-өзүнә деди: ја һисмәт, бир дә бу көзәл елимә гајыдам, ја гајытмајам».²⁵¹

Ашыг Валәһн дастанларында нәср һиссәдә олдуғу кими, нәзм һиссәдә дә интонасија јүксәк кејфијјәтләрн илә диггәтләјиг көрүнүр. Интонасијанын јаратдығы емоционаллыг нәсрә нисбәтән нәзмдә өзүнү даһа кениш вә ачыг шәкилдә нәзәрә чарпдырыр. Дастанда верилән шәрләрин чоху мұрачнәт характерн дашыјыр, үмуми һадисәләрин тәсвириндә бәдниллјә көмәк едир. Интонасијанын ритмиклијин, емоционаллыгын тәшкилиндәки имканлары өзүнү дејишмәләрдә хүсуси бир ајдынлыгга көстәрир. Бу нәср һәмин шәр нөвүчүн характериндән, дејишмә хүсусијјәти дашымасындан ирәли кәлир. «Таләһ вә һәгигәт» дастанында Таләһлә Ашыг Маһмуд арасында олан дејишмә даһа марағлыдыр.

²⁴⁸ «Китаби—Дәдә Горғуд, Кәстәрилән мәнбә, сәһ. 498.

²⁵¹ Азәрбајчан мәнәббәт дастанлары, Кәстәрилән мәнбә, сәһ. 365.

²⁴⁸ Китаби—Дәдә Горғуд, Кәстәрилән мәнбә, сәһ. 32.

²⁴⁹ Азәрбајчан мәнәббәт дастанлары, Кәстәрилән мәнбә, сәһ. 498.

Алды Ашыг Маһмуд:

Чаван ашыг, мәтләбнни кизләтмә,
Сөjlә көрүм, мә мәгсәдә кәлмисән?!
Саллаа аташләрә, оларсан бурјан,
Сөjlә көрүм, нә мәгсәдә кәлмисән?!

Алды Ашыг Талех:

Мәтләбим айдидыр, мөһтәрәм устад,
Ол нијјәтлә Шәһри-Ширвана кәлдим.
Әрәпләрә бәлән диләјим мәним,
Ол нијјәтлә Шәһри—Ширвана кәлдим.²⁵²

Ше'ријјәт нәсрә образлылыг, күчлү тон верир, дил васитәләрн илә аһәнк вә мусигилилији күчләндирир. Дастанда исә нәсрлә нәзмнн нөвбәләшмәси, үмуми идејанын, характерләрнн ачылмасы үчүн мәтидаһилн истифадә едилән эпизодлар әсәрә бир нөв бәднилк кәтирир, һадисәләрнн даһа әтрафлы шәрһинә көмәк едир. Ашыг Валехнн дастанларында да белә эпизодик һадисәләрә, сүжет хәттиннн үмуми кедишинә һидмәт едән голлара тәсадүф олунур. Мүәллиф лирик гәһрәманын даһилн аләмннн, характерик хүрусиијјәтләрннн үзә чыхармаг мөгсәди илә һәмнн васитәләрә мұрациәт едир. «Валех—Зәрникар» дастанында устадын шакирдн Сәмәндлә олан сөһбәти, Харзән гары, Шаһбәндилјар аға, Мә'сум Әфәнди вә башга шәхсләрнн бу вә ја дикәр дәрәчәдә иштиракы һадисәләрнн ачылышына, идејанын даһа әтрафлы шәрһинә көмәк едир. Дастанын кулминасија нөгтәсиннн тәшкил едир, зиддијјәтләрнн сон аны һесаб едилән Валехлә Зәрникар арасындакы дејишмә даһа характерикдир. Белә ки, 39 ашыг баглајандан сонра бу шаир-гадын Валехнн хәбәрннн ешидиб она намә көндәрир. Ашыг Валехнн Дәрбәндә кәлиб чыхмагы илә зиддијјәтләр даһа да кәскинләшир. Икн устад үз-үзә дуруб чамаат гаршысында дејишир. һансы мәглүб олса шәртә әмәл етмәлидир. Бу дејишмәләр өз бәдниллији, сорғу характеринн күчү вә тәрәвәти илә мараг доғурур. Әввәлчә һәрбә-зорба һиссәси башлајыр ки, бурада да өзүнү тәрифләмәк, аслана, ширә бәнзәтмәк хүсусиијјәти, елмнн бүтүн сирләрннә бәләд олдуғуну көстәрмәк адәти, рәғибнн зәиф, һеч бир шеј әлнндән кәлмәјән, һеч нојә гадир олмајан бир шәхс кимн тәсвири дастанчылыға мәхсус әләмәт кимн хүсуси мараг доғурур.

Зәрникар ханым:

Гарабадан дуд еләјиб кәлмисән,
Аләм билир мән ә'лајам, сән нәсән?!
Өзүн өз әлнлә јыхдып евини,
Һагдан сәно бир бәлајам, сән нәсән?!

Ашыг Валех:

Еј нәзәннн, шаирләрнн ичиндә,
Аләм билир мән јектајам, сән нәсән?!
Гуллуғ сләмишәм һечә устادا,
Ешг ичиндә долу пајам, сән нәсән?²⁵⁴

Бу һәрбә-зорбада тәрәфләрнн дилнндәки сәмимијјәт, бүтөвлүк, сәнәт гүдрәтиндән сөһбәт ачмаг кимн хүсусиијјәтләр даһа чох диггәти чәлб едир. Сонра дејишмәнин ән кәскин нөгтәси, гыфылбәнд һиссәси башлајыр. Белә ки, биринчи башлајан ашыг өз билдији, дүзүб-гошдуғу чәтин-асан бағлама характерли ше'рләрдән дејәрәк чаваб көзләјир вә бунларын һамысы рәғибн хар етмәк мәгсәди дашыјыр. һәмнн бағламаларда поетиклији тә'мин едән васитәләрдән ән биринчиси ннтонасијадыр. Ше'р бу ннтонасија әсасында охшар ритм вә аһәнкдарлыг илә ахыра гәдәр давам етдирилир, сөзләрнн чаларларында мусигилк вә ојағлыг јарадылыр.

Ашыг Валехнн дастанлары мүсбәт бир сонлуғла, лирик гәһрәманын аилә хошбәхтлији илә гуртардыгы үчүн дувагапма илә јекунлашдырылыр. Бу дувагапмалар исә јүксәк сәнәт нүмунәси кимн бәдин тәсвир вә ифадә васитәләрннн зәнкинлији илә хүсуси мараг доғурур. Истәр «Валех—Зәрникар», истәрсә дә «Талех вә һәғигәт» дастанында дувагапмалар мүәллифин өзүнә, јә'ни устادا мәхсусдир. «Валех—Зәрникар» дастанында бу сонлуғ бәдин кејфијјәтләрн илә диггәти чәлб едир:

Бу нә гәдди, бу нә гәмәтдир аман, еј Зәрникар!
Һаны гашларын кимн дур хошфәшан, еј Зәрникар!
Сәрви гәдди, шүмһад гол, ичәмијан, еј Зәрникар!
Јоғду мужкапын кимн гаш каман, еј Зәрникар!
Гојмадын мәндә дәхи дин-иман, еј Зәрникар.

Ашыг бурада севкилисннн көзәллијнндән данышыр, она олан сәмими мұнасибәтләрннн ифадә едир. Устад мә'наны гүввәтләндирмәк, мүәјјән бир чәһәти даһа габарыг нәзәрә чатдырмаг үчүн һәмнн фикри ифадә едән сөзә гүввәтләнди-

²⁵² «Талех» вә «Һәғигәт» дастаны. Көстәрилән мәтбә, сәһ. 522.

²⁵⁴ Азәрбајчан мәһәббәт дастанлары. Көстәрилән мәтбә, сәһ. 377.

ричи, тә'инедичи сөzlәр артырыр вә бунунла да көзәл епитләр ярадыр. Јухарыдакы мисраларда «сәрви гәдд», «шүмшад гол» кими ән'әнәви епитләрә мұрачиәт едәрәк ше'рин бәднн тә'сир күчүнү хејли дәрәчәдә артырыр вә бунунла да марағлы епитләр силсиләси ярадыр. Ашыг дәрүнчү мисрада исе «гашы каман» демәклә көзәл бир бәнзәтмә апарыр, севкилиснини гашларыны камана бәнзәдәрәк марағлы бир тәшбех ярадыр.

Ашыг Валәһ халг данышыг дилинә, аталар сөзү вә зәрби-мәсәлләрә тез-тез мұрачиәт етмәклә ше'рин поетик сикләтинн, мә'на чаларларыны артырыр, даһа ојнаг, мусигили шәклә салыр. Бу заман устад онлары ја олдуғу кими ишләдир, ја да мәгсәдинә мұвафиг олараг дејишдирәрәк она бир нөв рөвнәглик верир. Биз буну мұәллифин мұхтәлиф мәзмунлу, мұхтәлиф бичимли ше'рләринин демәк олар һамысында мұшаһидә едирик.

Ашыг Валәһ сәнәтиндән дәнәрни?
Јел әсмәклә јанан күнәш сөнәрни?
Пәһләван дөјүшдә гачыб сөнәрни?
Мејлин бәдә чәкир чамын һардады.⁵⁵⁵

Бу бәндә ашыг халг арасында ишләнән «Јел әсмәклә јанан күнәш сөнмәз», «Мәрд дөјүшдә мәрд олар» аңламларыны өзүпәмәхсус мәгамда, мәгсәдинә мұвафиг шәкилдә ишләдир. Беләликлә да, ше'рин поетик сикләтинн, фикрин образлылығыны, бәднн тә'сир күчүнү хејли дәрәчәдә артырыр.

Лонга данышанда надан саз олар,
Дөјүш мејданында әр һүнәр ејләр.
Бир бәдән ки гәфил кеңә кәмәндә,
Саламат гуртарса сәр һүнәр ејләр.²⁵⁷

Ше'рин биринчи, икинчи мисрасында ашыг елин-обанын мин илләрнн сынағындан чыхардығы ифадәләри көтүрүб үмүми аһәнкә ујғун шәкилдә ишләдир. Мүәллиф һәјат һадисәләринә мұнасибәтдә, дөврүн ичтиман-сијас мәсәләләринн тәһлиллиндә, көзәлләрнн тәсвир вә тәрәннүмүндә дә белә үмумиләшдирмәләр апарыр. Һәмнн һикмәтамит мисралар исе сонралар халг арасында фикри әсасландырмаг, башгаларына даһа тә'сирлән вә ајдын шәкилдә чатдырмаг

үчүн ишләдилр. Беләликлә, устадын бу һикмәтамит характерли мисралары ел-оба арасында кетдикчә зәрби-мәсәлә чевриләрәк јашајыр.

Һәрчаји бәдәслә вермә әмәјин,
Сәни саяр чүваллағы бәјнмәз.
Қасыблыгда тапмаз јаван чөрәји,
Ешитсә бәјлыгы јағи бәјнмәз.²⁵⁸

Бу мисралар өз дејими е'тибары илә башдан-баша халг мәсәлини хатырладыр. Ашыг илләрнн сынағындан чыхардығы нәтичәләри образлы шәкилдә поетикләшдирир, ону аһәнкдар вә ојнаг шәклә салыр. Һәмнн һикмәтамит ифадәләр исе халг арасында аталар сөзү вә зәрби-мәсәл кими ишләдилр, јери кәлдикчә фикрә мұвафиг шәкилдә сөјләнилр.

Ашыг Валәһ сәнәтиндә јанылмаз,
Зәр олмаса зәркәр ады анылмаз,
Олда гызармаса полад јоңулмаз,
Чан ајрылыб чандан башым дарладыр.²⁵⁹

Јухарыдакы бәндә мүәллиф «Зәр биләр зәркәр гәдрини», «Полад сынар әјилмәз» кими аталар сөзләриннн тамамилә јени варннатыны јаратмыш, мәгсәдәмұвафиг шәкилдә чилаләјиб низамламышдыр. Бу исе ашығын јарадычы тәбиәтиндән, образлы дујуб-дүшүнмәк бабиллјјәтиндән ирәли кәлир. Белә ишләнмәләр исе һәмнн ифадәләринн мұхтәлиф варианты кими мејдана чыхыб јашајыр. Бу чүр нүмунәләринн сајыны Ашыг Валәһнн јарадычылығында истәнилән гәдәр көстәрмәк олар. Онларын јеринә көрә ишләнмәси, мұхтәлиф чаларларынын јарадылмасы ше'ри рөвнәгләндирир, даһа образлы, аһәнкдар шәклә салыр.

Беләликлә, Ашыг Валәһнн јарадычылығы өз идеја кејфијјәтләри, бәднн тәсвир вә ифадә васитәләриннн зәккиллији бахымындан хүсуен мараг доғурур. Оун ше'рләриндә тәблиг олуған јүксәк әхлаги фикирләр, чәмијјәтинн мұһүм актуал мәсәләләриннн әкси диггәти чәлб едәрәк сонракы дөврләр үчүн бир әдәби мәктәб ролуну ојнамыш, һәгиги сәнәт тимсалына чеврилмишдир.

²⁵⁸ Телли саз устадлары. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 31.

²⁵⁹ Ашыг Валәһ. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 21.

²⁵⁶ Ашыг Валәһ. Көстәрилән мәнбә, сәһ. 29.
²⁵⁷ Јенә орада, сәһ. 58.

МҮНДӘРИЧАТ

Бир нечә сөз	3
Ашыг Валенн дөврү вә һәҗәтынын тәдҗиги тарихиндән . .	5
Ашыг Валенн җарадычылыгы	47
а) Мәһәббәт лирикасы	48
б) Ичтиман-сијаси мотивләр	65
в) Дастан җарадычылыгы	73
Ашыг Валенн җарадычылыгынын сәһәткарлыг хуҗусијәтләри .	91

АЛЛАХМАНЛЫ МАХМУД ГАРА ОГЛЫ
МИР ИСКУССТВА АШУГА ВАЛЕХА

